

СИМОН
ПЕТЛЮРА

СТАТТИ

С. Петров

СИМОН ПЕТЛЮРА

СТАТТІ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1993

ББК 63.3(2Ук)71я44 + 83.3Ук1я44
П29

До видання увійшли
найважливіші літературознавчі та публіцистичні
твори й документи С. В. Петлюри (1879—1926) —
видатного українського культурного,
політичного та військового діяча,
прозрілого мислителя і будівничого
української державності.

Упорядник та автор передмови
О. О. Климчук

Редактор *М. Н. Москаленко*

П 460302000—008 8.93
205—93

ISBN 5-308-01572-4 .

© Упорядкування. Передмова.
Олександр Климчук. 1993 р.

© Художнє оформлення.
Іван Динник. 1993 р.

«Я ПОВЕРНУСЯ...»

«А ти, зневірений і втомлений, блукаєш серед цього бруду, чуток, провокацій, підлесливих обіцянок, котрі тільки розпорошують твої сили й розбивають дух твій. Зневір'ю, розчаруванню не може бути місця в час, коли на довгі літа вирішується твоя доля, твоє щастя і твій добробут. Тільки міць, єдність та тверде, непохитне стремління до повної незалежності й свободи може бути нашим побратимом...»

Якби я не знав, що це писав Симон Петлюра часів громадянської січі, то подумав би, що рядки ці злетіли з-під гострого публіцистичного пера сучасного патріота України. Що це: українська доля, зупинена в часі й суголосно завважена на певних відтинках національної історії? пророче слово крізь дні та роки? прозвіщення сина, зневіреного і втомленого, мовби сам народ? Хтозна. Але зміст для доброго подиву є. Для висновків теж: Петлюра своєчасний і позачасовий, конкретний і прогностичний, напередовець нашої молоді самостійної державності. Й не робимо вигляду, що цього не знаємо, й не вдаваймо, що не чуємо, як при кожному всенародному вічі на майдані перед Софією Київською цокають підковами звихрені й усевитривалі Симонові коні.

«Година повинна у нас бути за день, день за місяць, бо тільки таким чином досягнемо своєї мети...» Це теж до нас і про нас, які щойно вийшли з ярма, задиханих і розгублених. Наче б засвоїли: розум і совість, зброя і праця. Коли ж скриплять демократія й незалежність, мов немащені чумацькі мажі. Сидимо на возах. Нема темпу й розумного ризику, є необачність від пісенного Сагайдачного й літературного Тараса Бульби, є забуття справдешнього й віщого — за словами великого Івана Мазепи: «През незгоду всі пропали, самі себе звоювали».

Страшно від самої думки. Втрете — чи вкотре? — народ не повірить. Й піде навмання. Дасть прив'язати себе до колісниці. До Червоного Колеса Солженіцина.

Не зурочити б! Перейнятися б оптимізмом Головного Отамана: «Ти переможеш, Великий Народе-Мученику...»

Маленькі не вірять. Вірять великі — бачать-бо далі.

Як йому вдалося побачити те, чого насправжки не розпізнаємо досі? Як углеdiv Всеукраїну, не маючи ні постави богатирської, ні дужого лету орла-сизокрила? Як йому явилася Україна, яку нині маємо?

Середнього зросту, худорлявий, бліде обличчя з зеленкуватими синцями під очима світло-сірої барви, тонкі всміхнені губи, що смуткують за щойно випаленою цигаркою, непокірний попелястий чуб, лагідний погляд і голос...

Жовтоблакитник, погромник, бундючний марнославець, наполеонофіл, ворог і кат українського народу, запроданець... одне слово, петлюрівець, та й квіт. (Що там радянська найпередовіша ідеологія! В одну — нещадну — нитку зсував образ Головного Отамана непокійливий в почуваннях та оцінках Володимир Винниченко, побратим ідеї).

Й одначе. «Чисте діло вимагає й чистих рук». Це із звернення Симона Петлюри до українських старшин і козацтва. Наскрізний мотив багатьох послань і наказів Головного Отамана, ніколи не зайва засторога, обереження честі вільного лицарства. Духовна інвектива, спороджена чистим серцем і ясним розумом українського демократа і патріота. Завіщення з моральним правом вимагати чистоти від інших: своє життя Симон Петлюра рано й беззастережно поклав на оltар служіння українській Самостійності та Соборності. Хіба може бути чистіше діло, ніж те, що стосується долі, честі й життя свого народу?!

А він — плоть од плоті народу. Глибокого козацького кореня (по батькові), широких духівницьких засад (по матері), традиційно-полтавської ґрунтовності. Рано звиклий до праці (третій з дев'яти братів і сестер), розумово спраглий. Відчайдух! На дорозі священика не затримавсь, хоч мав до того і здібності (добре співав, диригував, грав на скрипці), й родинне благословення: Симона виключили з Полтавської духовної семінарії за те, що він запросив уславленого Миколу Лисенка послухати спів семінаристів. А чи тільки за те? Не зовсім. В семінаристові Петлюрі було забагато українського. «Коли ж малорос...» За це й покарали.

Карайся й мучся!

Не покаявсь.

Заробляючи на хліб приватними уроками, поринав у роботу Революційної Української Партії. Остерігаючись поліції, подавсь на Кубань, де дивом дивувався («цілковито панує українська лісня!») й де допоміг члену-кореспонденту російської Академії наук Федорові Щербині знаменито укласти «Історію Кубанського війська» (й виявив при цьому значні знання з історії України, Запорожжя, народного життя Полтавщини та Чорномор'я). Живучи у Львові та в Києві на правах політичного вигнанця, редагував партійну пресу («Вільна Україна», «Слово»), виступав зі статтями в «Літературно-науковому віснику», очолюваному Іваном Франком, готував себе до праці літературного критика. Й небезпідставно: слово дихало життям і талантом, мало образну й аналітичну потугу, злітало природно, не силоміць. Суціль українським воно залишалось і в Петербурзі, надто ж у Москві, де С. Петлюра видавав часопис «Украинская жизнь». Будив од сну, від байдужості (а був то період реакції та україножерства), визріваючи й сам як видатна політична особистість. Саме такого Петлюру

відкрив для себе в Москві академік Ф. Корш, з яким Симон Васильович був у дружніх взаєминах: «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра — безмірно вищий за те, що про нього думають. Він — з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля».

* Слава тобі, прозірливий росіянине! Так і сталося.

1917-й покотив з гори: голова Українського військового комітету Західного фронту — голова Українського військового генерального комітету — перший секретар військових справ Генерального секретаріату. Тричі голова! Френч військового крою, одначе, цивільної за духом людини не приховав. Так само, як і офіційний документ за підписом С. Петлюри не міг не виявляти літературного хисту автора. Пізніші накази Головного Отамана читаються як добра, виважених емоційних реєстрів публіцистика.

І було ще три роки (1918—1920), протягом яких Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет. Навіть на тлі таких визначних національних постатей, як Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Павло Скоропадський. Як ніхто інший, він розумів значення війська для оборони державності, — він же його й створив, він з ним і пройшов усім тернистим шляхом перемог, зради, блокад, поразок. Гірко читати його зболене та безнадійне: «Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки». Мабуть, у розпачі здався на допомогу Польщі й повторив помилки своїх великих попередників — Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Ніхто не зарадить, якщо сам собі не зарадити. Але ж — «примусового національного обов'язку ми завести не можемо». Одвічна українська біда!

...Симон Петлюра за кордоном — повернення на круги своя: до політики через слово, до праці журналіста, видавця («Тризуб»), критика. Додалось державницького змужніння, еволюціонував світоглядом, слово набуло ваговитості. Не знати, за яким Петлюрою перевага — політиком чи літератором.

Беремо сукупність, яка нероздільно тривала майже двадцять п'ять років. Перші кореспонденції — статистичні звіти (1902), розлогі ретроспекції українського політичного життя, блискучі за методологією та якістю думки есе про Марію Заньковецьку (1907) та Івана Франка (1913) — Симон Петлюра вільного творчого польоту: ґрунтовний спостерігач і допитливець, широкоглядний оборонець національного й крилатий провісник. **Б а ч и в і ч у в.** «Поет національної честі й національного сорому... муж світла», — це про Івана Франка. «Для таланту немає смерті, бо він не вірить в неї, бо його релігія — «релігія надії», релігія побіди життя над смертю, життя невмирущого, життя світла, розуму і розвитку», — це про Марію Заньковецьку і не тільки про неї. «До життя — тисячу разів, падають і знову піднімаються!..» — це про Тараса Шев-

ченка і, їй же право, про самого себе, котрого змага життя зрадила лише раз — 25 травня 1926 року в Парижі, після семи куль більшовицького агента Самуїла Шварцбарда. Між пострілами Петлюра ще намагався встати!

Суд виправдав убивцю, хоч непричетність Головного Отамана до єврейських погромів в Україні легко доводилася його наказами, де погроми кваліфікувались як тяжкі злочини й провокації, а погромники — «паршивими вівцями», «зрадниками і ворогами нашого краю». Суд не зважив і на те, що в уряді УНР був міністр єврейських справ — П. Красний. Як тут не згадати Пилата, що вмиває руки. Як не розгледіти «духів тьми», котрі, за С. Петлюрою, вважали український народ за духовного парію, нездатного до творчості, до власного культурно-національного розвитку, всіма умовами життя засудженого на денационалізацію: «Гробокопателям справді тяжко дивитись, як поховані ними мерці встають з домовини». Про Україну та її ненависників. Геніально!

Вирок суду — на совісті суддів. Коли ж вельми дорого обійшлась ця «помилка» українцям: відчувши безкарність, «духи тьми» зробили розправу своїм ремеслом. І позбулась Україна ще кількох своїх славних синів: Євген Коновалець, Юрко Тютюнник, Лев Ребет, Степан Бандера.

Публіцистична творчість Симона Петлюри подивовує мудрою любов'ю, тверезою розважливістю, всепроникненням в душу народу й людини: т а к пастир дбає про своє стадо. Його епістолярія розмиває намул застережень і нечесних обрїхувань: перед нами світлий чоловік, високосвідомий державний муж.

«Я повернуся...» — не раз писав Симон Петлюра у своїх наказах, відозвах, листах.

Повертається.

Великі сини зазвичай запізнюються.

До матері-жінки. До матері-Батьківщини.

Дочекаймося!

Олександр Климчук

СТАТТИ

ДОКУМЕНТИ

РОСІЙСЬКІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІ ІНСТИТУЦІЇ НА УКРАЇНІ

Просвіта на Україні повинна бути національною. Це така життєва правда, що на неї пристане кожен, в кого є здорова голова на плечах, в кого розум не засліплений, хто відчуває всю велику шкоду, яку чинить народові просвіта, не приспособлена ні по формі своїй, ні по змістові до національних потреб народу. Українське громадянство останніми часами не тільки відчуває правду такої думки, але починає прикладати всіх сил, щоб запровадити її в життя. Ми бачимо, що останніми часами починають засновуватись українські видавництва, українські просвітні товариства, біля яких єднається українське громадянство, щоб силами спільними посунути наперед просвітню справу на Україні. Заходи ці свідчать про те, що українське громадянство прокидається од сну, од байдужости. Не можна не вітати появи українських просвітніх товариств, як не можна не радіти і з заходів українського громадянства в справі організації своїх національних сил біля просвітньої роботи. Все це річ дуже гарна, і треба тільки побажати, щоб вона розвивалася ще з більшим успіхом.

Та, вітаючи організаційні заходи українського громадянства в просвітній справі, ми разом з тим дивуємось і відчуваємо незадоволення з того невірного і облудного напрямку, який часом приймає ця організація. Маємо на думці становище українського громадянства до російських культурно-просвітніх товариств та інституцій, що існують на Україні. Здебільшого українці ставляться до них дуже і дуже байдуже. Наче вони й знати, наче вони й чути про них не хочуть. Чи гарним, чи корисним є для національної справи таке становище українського громадянства до цих інституцій?

На нашу думку таке становище — помилка і дуже велика. Здебільшого, коли ви запитаете, через що так байдуже

ставляться до згаданих інституцій,— почувете відповідь: а що мені там робити, адже ж вони російські!..

Така відповідь не може задовольнити. І нам завсіди, коли доводилось чути її, мимоволі виривалось з уст: а чому б їх не зробити своїми, не українізувати їх, чому б не піти українцям в ці товариства? Через що б не скористуватись цими товариствами, їх зв'язками, їх грішми для нашої національно-культурної справи? Все це питання не зайві, не безпідставні і варті того, щоб на них спинитись більш докладно.

Звичайно, треба признати ненормальною річчю, що російські культурно-просвітні інституції працюють серед українського народу. Та ми знаємо, що історичні обставини створили це ненормальне явище, як створили вони і ту численну групу українців, які, згубивши національне почуття, «не тільки за страх, але й за совість» працюють по таких товариствах. Та історичні обставини не такі вже могутні, щоб ми не могли з ними боротись, щоб не змогли ми їх робити такими, якими ми хочемо їх зробити. Обставини сучасні особливо сприяють цій боротьбі. Українське громадянство починає збільшуватись, починає організувати свої сили. Цілком зрозуміло, що для більш організованої роботи воно єднається біля власних національних інституцій, таких, як-от, приміром, «Просвіта» тощо. Але, спочуваючи таким заходам, ми разом з тим гадаємо, що організаційні заходи українського громадянства часто не використовують того, що у них є під рукою, що ці заходи витрачаються неекономно і через це приносять менші наслідки, ніж треба.

Візьмімо, приміром, такі інституції, як Київське або Харківське Товариство Грамотности. Обидва товариства не вороже ставляться до української просвітньої справи. Обидва видавали й українські книжки. Очевидно, що видавництво цих книжок було б куди більшим, коли б про це подбали самі українці, коли б вони жвавіше взялися до роботи в цих товариствах. Створивши спочатку окремі філії, спеціально для видавання українських книжок, вони б згодом, в міру розвитку своєї діяльності і власного зросту, могли б надати український напрямок та характер і діяльності цілого товариства. Не треба й казати, як це було б гарно та бажано. Не треба, з другого боку, забувати ще й того, що згадані товариства мають досить значні грошові засоби для своєї діяльності, яких часто бракує українським просвітнім товариствам. Чи не практичніш, чи не корисніш для справи просвіти використовувати такі товариства, а далі й

повертати їх цілком в українські? Не має, на наш погляд, ніякого значення те, що українська книжка буде видана не українською інституцією, а російською. Більше значення має те, що на українському книжковому ринку прибавилось новою книжкою, новим живим зерном на українському просвітньому полі. І коли б українці не байдуже ставились до роботи в російських просвітніх товариствах на Україні, коли б вони не були такими недалекозорими, певно, ми б менше чули і серед громадянства і по газетах українських різних обвинувачень та гострих закидів, приміром, проти Харківського Товариства Грамотности. Д-й М. К-о в числі 6 «Рідного Краю» вираховує всі «гріхи», які тільки заподіяло це товариство українському народові, видаючи в одному з центрів України російські книжки. «Гріхи» ці — оправдані, мають під собою ґрунт. Але вина за них лежить в значній мірі на самих українцях, які навіть тепер, коли для українського слова настали не такі «люті часи», не зробили, можна сказати, нічого, щоб використати товариство для своїх цілей і не надали його діяльності певного національного характеру. Те ж саме доведеться сказати нам і про київських українців, які з холодною байдужістю дивляться на діяльність Київського Товариства Грамотности і ні пальцем не шевельнуть для того, щоб реформувати та приспособити його для справ української просвіти. Те ж саме доведеться сказати і про інші російські культурно-просвітні товариства на Україні, яким українці самі дозволяють розвивати «русифікаторську» діяльність в центрах України замість того, щоб надати їй національний напрямок та характер. Обвинувачення проти «русифікаторської діяльності» російських культурно-просвітніх товариств на Україні — то доказ нашої байдужості, нашого неуміння використати те, що у нас під руками, то доказ нашого безсилля і браку ініціативи. Ми одмежовуємось, не хочемо нічого спільного мати з тими інституціями, які ми могли б при нашому бажанні зробити своїми, корисними для нашого народу. І такий напрямок нашої діяльності чинить шкоду справі просвіти, виявляє нашу непрактичність, наше невміння економно тратити наші сили, притягати на свій бік тих діячів, що через ті чи інші причини працюють по російських культурно-просвітніх інституціях на Україні, але при нашій ініціативі та керуванні могли б провадити по них і українську роботу. Можна сказати навіть більше: ми мало допомагали тим росіянам, які не тільки не мали проти того, щоб ми провадили по їхніх товариствах свою національну роботу,

але, навпаки, на їхній голос та заклик в цій справі ми одмовчувались, оправдуючись в своїй байдужості тим, що, мовляв, немає ніякої рації працювати по російських товариствах в українському напрямку. Адже ж ні для кого не тайна, що в таких, приміром, товариствах, як Харківське Товариство Грамотности, українські видавничі секції дихають на ладан, виявляють мало жвавої діяльності не через те, що їм заважають росіяни, а через вину самих українців, які нічого, або дуже мало, роблять по тих секціях. І коли можна ще зрозуміти, що українська робота в Київському Товаристві Грамотности посувається мляво через те, що українці мають у Києві свою національно-просвітню інституцію — «Просвіту», то не можна ніяк зрозуміти байдужості і лінивства харківських українців, які не мають у себе «Просвіти» і, не дивлячись на це, сидять склавши руки і дивляться байдуже на те, як грошові фонди товариства витрачаються на видання російських книжок.

Сучасний момент вимагає від українців організації українських сил для просвітньої роботи. Але дуже сумно і непрактично для самої справи було б, коли б ця організація відбувалась тільки біля українських культурно-просвітніх товариств та інституцій. Інтереси самої справи вимагають, щоб межі цієї організації було поширено, щоб і російські культурно-просвітні товариства (як-от, приміром, «Товариство Грамотности», громадські бібліотеки, театри, професіональні союзи і т. і.) приспособлено було для української просвітньої роботи.

Висловлюючись за українізацію російських культурно-просвітніх товариств на Україні, ми не кажемо, що таких товариств не повинно бути на Україні. Україну заселяють не тільки одні українці. Є в ній також і інші нації, культурному розвитку котрих ми не маємо ніякого права робити перешкод та заборон. Але ті товариства, які удержуються на гроші українського народу, повинні стати національними, з російських змінитись на українські. Здійснити це завдання можуть тільки самі українці.

ПАМ'ЯТІ ІВАНА ТОБІЛЕВИЧА
(КАРПЕНКА-КАРОГО)

12 сeнтябрѧ {1907}

Смерть Карпенка-Карого — значна втрата для української драматичної літератури і української сцени. Не стало справжнього талановитого письменника, справжнього драматурга і артиста. Ми підкреслюємо слово *с п р а в ж н ь о г о*, бо Карпенко-Карий, і як драматичний письменник, і як сценічний діяч, був визначною, помітною величиною, що полишила після себе замітні сліди в українському драматичному письменстві і на українській сцені. Ні історик нашої літератури, ні історик нашого театру не мине фігури Карпенка-Карого: його драматична творчість, що стала вже вартістю нашої літератури, придбає собі визначне місце серед здобутків останньої і довго ще служитиме за матеріал для студювання з боку наших критиків та істориків літератури; його діяльність на українській сцені, як одного з корифеїв нашого театру, як талановитого артиста, творця багатьох типів нашої драматичної літератури, має також всі дані на те, щоб привабити до себе увагу історика нашого театру і безпосередніх діячів останнього — українських акторів. Таким чином, смерть Карпенка-Карого не є повним забуттям його ймення, його пам'яті і літературної сценічної спадщини. Ні! І перше, й друга, й остання сходять на сторінки історії і зберігатимуться — одна довше, інші менше — в пам'яті нашій і тих поколінь, що прийдуть слідком за нами. Карпенко-Карий не може боятись, як «Человек» із драми Андрєєва «Жизнь Человека», що його скоро забудуть і він згине з пам'яті людської. «Твори, події переживають це нікчемне старе дрантя, що ми зовемо його тілом», — зауважує той самий «Человек» із видатної драми видатного письменника, повторюючи невмирущого Петрарку, що «д у ш у» свою хотів залишити в великому «д і л і», і інших геніїв думки людської, що протягували руки і всміхались іншим велетням і титанам її, на яких вони сподівались, яких вони народження передбачали і пророкували. Ту ж саму думку, тільки інакше зформульовану, висловлює Мирон в одному з гарних драматичних малюнків Карпенка-Карого — «Понад Дніпром»: «Люди умирають — ідеї вічні». Звичайно — не всі. Одні, зазначені печаттю генія, — довше і часто сумежать з безсмертям: інші — менше. Але характерною рисою кожного таланту є те, що його ідеї не умирають разом

з ним, а залишаються поміж людьми і, намагаючись втілитись в живі форми, прибрати реального змісту, нагадують їм про того, хто їх витворив, кому вони завдячують своєю появою на світ і тим чи іншим впливом на життя людське. Так і з Карпенком-Карим. І д е й н и й бік його життя, поскільки він виявлявся в його драматичній творчості і сценічній діяльності, переживе його. Інше питання, до якої категорії, щодо довговічності, зарахувати ідеї нашого письменника, котрого такий гострий критик, як І. Франко, назвав «першим нині майстром на полі української драматичної літератури». Відповідь на це запитання можна дати тільки після докладного і строго об'єктивного аналізу цілої творчості Карпенка-Карого і такої об'єктивної оцінки його діяльності на українській сцені як артиста, як творця артистичного, що по загальному признанню театральної критики стоїть в одній лаві з такими корифеями нашої сцени, як Заньковецька, Саксаганський, Кропивницький, Садовський. І ми певні, що безстороння наукова критика «без зерна неправди за собою», виконає свій обов'язок перед пам'яттю померлого письменника, подавши вірну характеристику його драматичній творчості і встановивши вартість та життєву цінність тих ідей, якими керувався наш драматург і якими пройняті всі його твори. Присвячуючи ж свою посмертну сільветку пам'яті небіжчика, написану ad hoc, під враженням самого факту смерті його, ми не можемо ставити собі широких завдань і обмежимось лише тим, що нагадаємо в загальних рисах літературний образ Карпенка-Карого і те позитивне значення, яке має його драматична творчість в історії нашої літератури, а сценічна діяльність — в історії нашого театру.

Коли правдою є той погляд на штуку, що вона повинна одбивати в собі життя, організуючи в собі це одбивання, ідеалізуючи життя в його дійсності і, таким чином, організуючи повсякденний побут, повсякчасний лад його, то, власне, про драматичну творчість Карпенка-Карого можна сказати, що вона була реальним одбитком життя нашого народу, його інтересів, його психології і широкого комплексу вподобань, — живим одбитком живого життя. На великий жаль, не всього. Рами своєї палітри Карпенко-Карий не роздвинув так широко та просторо, щоб на ній одбилось усе життя нашого народу, різних соціальних груп його та класів. Але в тих межах, які вподобав собі драматург, його малюнки, іноді оброблені до найдрібніших деталей, іноді тільки з ледве зазначеними контурами, але і в тому і в друго-

му разі виконані сміло, з знанням тайн художньої творчості і соціально-психологічних рис самих об'єктів останньої, — ці малюнки вийшли з-під пензля справжнього майстра й художника слова.

Межі і об'єкти драматичної творчості Карпенка-Карого — то наше село, бідне, обшарпане село з тисячами злиднів, що визирають з кожної хати, з темною хмарою темноти, що заставляє собою і душу, і мозок селянина. Перечитуючи драми нашого письменника, бачиш, які чорні духи звили собі кубло в селянському житті і зробили з нього пекло, якийсь прямо-таки зачарований круг, з якого так тяжко вийти селянинові, в якому він часто гине і від матеріальних злиднів, і від власної несвідомості та непорядності, що, як рослина з землі, виростають з тих злиднів. Панорама селянського життя, намальована Карпенком-Карим, тяжка, повна чорних фарб. Злий геній села втілюється в різних «аблакатів», сільських, волосних писарів, заможних дуків, крутіїв-експлуататорів і інших п'явок в подобі людській. Вони ссуть селянина; міцним, дужим кільцем вони обвивають все його життя; на кожному кроці він здибає їх, і треба надзвичайною силою володіти, щоб відчутти в собі смілість підняти протести проти цих духів тьми. Своїм отруйним подихом вони псують здорове повітря села, прищеплюють йому деморалізацію — і село дегенерує, витрачаючи свою силу марно, часто без тями, без розуміння того, що ще один крок, один мент такої залежності од генія зла — і воно опиниться в безодні, в тій самій пащі, відкіля вороття вже немає. Іноді здається, що просто якийсь фатум тяжить над селом, і коли ви починаєте читати драматичний твір письменника і розгортаєте перші сторінки його — ви передчуваєте, що ось зараз ви надібаєте на якусь темну фігуру, знайому вам з життя і похожу на якусь многолику мару, що лежить незримо біля кожного нашого села, чатує на нього і дивиться своїми страшними баньками, щоб затьмарити промінь світла, який дивись блисне несподівано серед села, часто-густо тільки на те, щоб закритись тією хмарою, яку пильно і старанно насувають герої ночі і темряви. Карпенко-Карий майстерно змалював цих «духів тьми», і їх фігури вирисовуються нам в більш конкретних образах, ніж позитивні типи його драм та комедій. Самим життям, реалізмом віє од них: вони не такі штучні, якими часом виступають типи з позитивними рисами. І в цьому велика заслуга нашого драматурга. Ще ніхто з українських драматичних письменників не вмів так реально, з таким знанням

психології села, його інтересів, його боротьби і найдорожчих мрій, підійти до тих, кого найбільше на нашій Україні, чие життя та інтереси надають домінуючий тон життю нашого народу. Ми не помилились, коли скажемо, що творчість Карпенка-Карого в сфері нашої драми — то резонатор нашого села, то талановитий і здебільшого правдивий малюнок його, а п'єси автора «Бурлака», «Розумний і дурень», «Чумаки», «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Суєта», «Хазяїні», «Понад Дніпром» — артистичні, історичні пам'ятники з життя нашого села, по яких історик зможе студіювати життя наших селян в останніх десятиліттях ХІХ ст., постільки, звичайно, поскільки він може користуватись в своїх студіях матеріалом з красного письменства.

Але користуючись продуктами драматичної творчості нашого письменника, як цеглами для збудування історії тих психічних типів, що виростили з матеріального життя нашого села, історик літератури мусить, як і кожен архітект, не піддаючись ілюзіям першого враження, обережно і вдумливо піддати критиці той літературний матеріал, який міститься в творчості Карпенка-Карого, і вже після «испытания» вживати його для будівлі історії нашої літератури. І от, переглядаючи галерею психічних типів, змальованих нашим драматургом, ми, в становищі історика літератури, здивовано констатували в ній брак цілого ряду типічних фігур, створених останніми десятиліттями. Це фігури селянської голоди, як кляси, як цілої соціальної групи, з властивими їй психологією, психічними рисами, соціальними і політичними змаганнями. Карпенко-Карий якось не звернув уваги на цю групу, не дивлячись на те, що вона за останнє десятиліття давала про себе знати іноді в бурхливих і грізних і, в кожному разі, в помітних для об'єктивного спостерігача формах. Лише епізодично, між іншим, він згадав про неї в своєму «Хазяїні». Стати за тему, за самостійний об'єкт драматичних концепцій в творчості нашого драматурга вона не стала. Не привабила також до себе творчої уваги письменника і та боротьба, яку веде робоча кляса за здобуття нових умов життя, в якій концентрується весь зміст її життя і яка дає так багато вдячного матеріалу, ледве тільки зачепленого в світовій драматичній літературі, для драматично-літературних будівель і концепцій. Сфера інтересів Карпенка-Карого лежала поза межами нових інтересів села і нових настроїв його. Він не цікавиться симфонією могутніх масових звуків з боротьби селян за землю, масових змагань і колективних заходів. Коли іноді і зустрі-

чається в його творах цей елемент, то він має, як ми сказали вгорі, епізодичний характер, а ті, з чіх грудей вириваються ці звуки, наділені рисами такого безсилля, такої малої активності, що, здається, наче ті звуки так і замруть в їхніх грудях і ніколи не стануть звуками побіди і сили живої («Бурлака», «Чумаки», «Хазяїн»). Більше цікавить нашого драматурга індивідуальне життя селянина, його психіка, його інтереси, його індивідуальні змагання і переживання різномаїті, що створюються зовнішніми обставинами. В цій сфері автор дійшов до такого ступеня, що його справді можна вважати «бытописателем» селянського життя, досвідченим знавцем головних психічних моторів останнього і досконалим майстром в змалюванні різномаїтих його виявлень, — «бытописателем» більш правдивим, більш реальним, ніж всі попередні драматурги, без тих сантиментально-романтичних тенденцій, якими так грішили останні. Власне, в тому, що автор прищепив нашій драмі р е а л і з м, здоровий життєвий реалізм, міститься заслуга Карпенка-Карого перед нашою драмою. Як реаліст у змалюванні типів, Карпенко-Карий не міг також не звернути уваги на ті соціальні і економічні обставини, серед яких доводиться чинити і виявляти своє «я» його героям, матеріальне «бытие» котрих накладає свій могутній одбиток на їх психіку, на свідомість, на цілий комплекс їх переживань і інтересів. До Карпенка-Карого цим моментом гребали наші драматурги, а коли й допускали його в свої твори, то занадто в мікроскопічних дозах. Карпенко-Карий пішов далі їх щодо введення соціально-економічних мотивів в драматичний твір, взявши за зразок в данім разі західноєвропейських драматургів. П'єси Карпенка-Карого є спробою пояснити в артистичній формі причини особистих незгод чоловіка, поскільки останні залежать од соціально-економічної структури громадянства. І хоч спроби ці не дають часто бажаної відповіді на запитання про причини тих незгод, все ж вони дають імпульс до думання, до визначення і установалення того шляху, по якому мусить прямувати думка, щоб дійти, як «ниточка до клубочка», до першої причини, до джерела болючих психічних переживань героїв п'єси. Дякуючи цьому, і читач і глядач п'єси Карпенка-Карого легко і, звичайно, цілком логічно робить висновок з моралі «Бурлаки», що незгоди героя цієї п'єси тісно зв'язані з тим соціальним ґрунтом, з тим політичним ладом, де мають можливість здебільшого безкарно виявляти свою злу волю соціально-політичні п'явки в особі «старшин» і інших живих атрибутів

сучасного соціально-політичного ладу. Роблячи такий висновок щодо першої причини тернистих кроків героїв «Бурлаки», глядач разом з тим наділяє цих героїв більш позитивними рисами, ніж наділив їх сам автор, і, напр., фігура самого бурлаки виростає в його уяві до розмірів узагальненого символу протестанта проти соціальних кривд, проти утиску, не дивлячись на те, що Карпенко-Карий наче й не хоче допустити до цього, примушуючи бурлаку шукати захисту од старшин та правди у осіб такої ж самої категорії, до якої належить і «старшина», тільки на ранг вище від останнього.

Не менше помітною заслугою реаліста-драматурга є також і те, що він не пішов у своїй творчості утертою дорогою стопцьованих шаблонів у змалюванні кохання, котре не займає в його драмах, особливо останніх років, так багато місця, як у інших драматургів, де цей момент був головним елементом драми, *pegvus regim* останньої, виростаючи часами до тих величезних розмірів і набираючи таких сентиментальних рис, що поривалась всяка можливість уявляти їх чимсь можливим і нормальним. Сентиментальні драми з довгими діялогами на тему про кохання мали величезне негативне значення для розвитку нашої драми, глушили, вбивали її, і коли, нарешті, остання позбулась шкідливого елемента, то мусить в цьому завдячувати тому ж таки Карпенку-Карому. Не дивлячись, однак ж, на це, образи кохання, а особливо жіночого, різноманітні гами емоційальних переживань залюблених істот змальовано автором в деяких п'єсах (напр., «Безталанна») так гарно, вірно і з таким чуттям художньої міри, що образи ці стають символами, типовими фігурами, яких годі знайти в інших творах нашої драматичної літератури. До таких образів треба зарахувати Софію, з її ніжною, вірною любов'ю подружнього життя, і антипод її Варку — живе втілення гарячого, як полум'я, і бурхливого кохання, яке, щоб дійти до свого логічного кінця, не зупиниться ні перед якими жертвами, зв'язаними з стражданням і горем других.

Чудово змалював Карпенко-Карий образ «Наймички», і хоч психологічні процеси в поведінці цієї героїні не завжди в'яжуться з логікою і розвоєм дії, але пластичністю оброблення, виразністю деяких рис з переживань любовного почуття до Панаса і тих життєвих умов, в які кинула її доля нещаслива, Харитина залишиться одним із краших жіночих типів, не тільки з галереї Карпенка-Карого, а й цілої української драматичної літератури. Та геніяльна інтерпретація цієї ролі з п'єси нашого автора, яку надає їй

Заньковецька, ще більше приваблює увагу до страдальчеського образу «нещасного кохання», одкриваючи всю силу таланту і уміння драматурга заглядати глибоко в душу своїм героям.

Нам довелося б довго спинятись над так зв. родинним елементом в драмах Карпенка-Карого, коли б ми схотіли, хоча б у загальних рисах, згадати про ті правдиві малюнки, які він подав з родинного життя. Межі нашої посмертної силуетки не дозволяють нам цього. І через це доведеться тільки обмежитись констатуванням самого факту, що в особі Карпенка-Карого українська драматична література мала найкращого знавця родинних відносин і різноманітних нюансів родинного життя. Особливо гарно й тут, як і в інших сферах, авторові пощастило на змалювання негативних осіб сім'ї, як-от «свекрух» тощо (напр., в «Безталанній»).

Беручи матеріалом для своєї творчості факти з сучасного життя селянина, з психічних його переживань, зв'язаних, як ми казали вгорі, з матеріальними обставинами цього життя, Карпенко-Карий звертався також і до нашого минулого, де так багато великих драматичних моментів, де ці моменти, звиваючись одне до одного, створюють одну велику трагедію — історію нашого краю. На сторінках її записано багато кривавих жертв і героїчних зусиль, що кінчилися нашою політичною руїною і катастрофою. Ця історія — надзвичайно вдячна тема для національної драматичної штуки. На превеликий жаль, ніяка галузь нашої національної штуки, ні в сфері красного письменства, ні в сфері малярства, пластики, ні в сфері музикальної штуки, не користувала з цієї невичерпної криниці як слід для свого творчого надхнення. Те, що ми маємо справді цінного в сфері чистої поезії — належить тільки Шевченкові, в сфері музики — Лисенкові, в сфері драми — Старицькому і Карпенкові-Карому. «Що було — те мохом поросло», «Сербин» — або «Лиха іскра поле спале, слід оставе» і «Сава Чалий» — ось п'єси нашого драматурга, матеріалом для котрих були події з давнього більш-менш «былого» нашої історії. Найбільш вартою з боку літературного — є остання п'єса, мабуть, чи не найкраща з усіх історичних п'єс нашого убогого театрального репертуару. Але те, що вона є однією з найкращих п'єс театрального репертуару, не заважає їй мати великі дефекти з погляду чисто літературного. Головного героя трагедії Карпенка-Карого змальовано в ній трохи несущільно. Фігура його вражає суперечностями. Конфлікти, що вириваються в душі героя, кінчаючись катастро-

фою його плянів і мрій, не викликають в душі читача і публіки театральної глибоких психологічних процесів, звернутих симпатичним своїм боком до Сави. Центральну фігуру трагедії змальовано, таким чином, невдало і незахоплююче. Зате інші персонажі трагедії, як Гнат Голий — цю стихійну силу нашого народу, що так її багато таїлось у нього, та тільки, на жаль, вибухаючи в гострих формах, а часто в нестями, вносила деструктивний елемент в його історію і часто була причиною трагічних для нього подій, — цю, кажемо, фігуру змальовано в цілий могутній свій зріст, пластично, кольоритно і вірно до історичної правди. Та як би там не було, проби драматичної творчості нашого драматурга в сфері історичних художницьких композицій можуть зайняти визначне місце серед нашої історичної драматургії, а в порівнянні з іншими творами останньої їх можна поставити навіть на першому пляні.

Звертаючись до драматичної творчості померлого драматурга, взятої в цілому, ми мусимо скваліфікувати її як високо талановиту і відповідаючу основним вимогам драматичної штуки. Драми Карпенка-Карого — справді дії, з логічним розвитком їх, з умілою колізією дієвих осіб і життєвою правдою тих мотивів, якими керувався автор при написанні своїх творів. Вони сценічні, як ніякого іншого автора, коли не рахувати Старицького. Вони живі, актуальні, як живими і актуальними в повсякчасному житті є ті події, ті психічні явища, артистичною відбудівлею котрих вони являються. Вони народні, бо темами для них є життя народне з його радощами і злиднями, що мають місце в житті нашого народу і переважно селянських мас його. Цій «народності» драм Карпенка-Карого в значній мірі допомагає метода автора вводити в них силу етнографічного і побутового матеріалу, одначе з почуттям художницької міри без надмірного накопичування останнього. Все це робить з продуктів драматичної творчості Карпенка-Карого цінне придбання для української драматичної літератури, а самого автора — визначною фігурою серед галереї українських драматичних письменників. Та роля, яку відіграв Карпенко-Карий в розвої нашого драматичного письменства по заслугі може бути оціненою тільки згодом, в світлі об'єктивної критики. Можна не згоджуватись з напрямком творчості письменника; можна закинути йому, що ті ідеали, до яких стремлять його герої («Суєта», почасти «Понад Дніпром»), не широкі, часто буржуазні і обмежуються лише індивідуальними інтересами власного добробуту та

щастя; можна відчувати невдоволення з письменника за те, що він не відгукувався на численну силу важливих питань того ж самого селянського життя, яке він так укохав, що він пройшов мимо того, що кричало про себе, що вимагало чуйної творчої уваги; можна, нарешті, зробити закиди, що деякі фігури п'єс змальовано занадто тенденційно, неправдиво або однобічно (так, напр., неприємно вражають фігури євреїв, які сливе чи не у всіх п'єсах виступають шахраями, визискувачами, взагалі наділеними негативними рисами), — але разом з тим не можна не признати, що автор в зазначених і укоханих ним межах драматичної творчості досяг справжнього майстерства, як ніякий з сучасних драматургів українських. В цих межах він справді був художником з великим драматичним талантом, майстром слова і знавцем того, про що писав. От через ці-то причини твори Карпенка-Карого і стали одними з найкращих п'єс нашого репертуару театрального. Та, певно, ще й довго будуть такими, хоч, звичайно, не всі і не однаково довгий час.

Але смертю Карпенка-Карого, як драматурга-письменника, не вичерпується все значення його втрати для громадянства українського. В особі небіжчика зійшов в могилу заслужений діяч української сцени, один з організаторів-піонерів нашого театру, талановитий, досвідчений актор, що сливе добру половину свого життя оддав рідній штуці. Для історика нашого театру ім'я Карпенка-Карого має сливе однакову ціну, як і імена інших наших театральних корифеїв: Кропивницького, Старицького, Садовського, Заньковецької і Саксаганського. Коли він менше потрудився в справі організації театру, то все ж таки він має однакове значення із згаданими діячами, як один із творців нового українського театрального репертуару, як один із тих каменярів, що вміло клав міцні артистичні цегли під будівлю нашої театральної штуки і сам своєю гарною талановитою грою давав живі зразки різноманітних ролей. Як артист Карпенко-Карий займає місце трохи нижче, ніж більш талановиті його брати: Садовський, Саксаганський або ж Кропивницький та Заньковецька. Але все ж він — визначна, імпозантна фігура серед українських акторів. І власним безпосереднім, природним талантом, і довгим досвідом та працею над самим собою він створив з багатьох ролей українського репертуару цілу галерею типів, що стали зразком для наслідування з боку акторів української сцени. Головна риса акторського таланту Карпенка-Карого — це простота інтерпретації, вдумливість у психологію персонажа

І гнучкість. Хоч більш відповідають йому комічні амплуа, здебільшого побутового характеру і людей старшого віку, але не менш вдатно і талановито виходять у нього і ролі ліричні, особливо ж ті, в яких є елемент гумору. Той, хто бачив Карпенка-Карого в ролі Калитки або Мартина Борулі, ніколи не забуде враження од його чудесної гри в цих ролях. Ми не помилилось, коли скажемо, що власне оці ролі були найкращими з усіх, в яких тільки він виступав. Але справедливість вимагає од нас признати, що печать таланту і справжнього артистичного надхнення лежала і на таких ролях Карпенка-Карого, як граф Потоцький («Сава Чалий»), Виговський («Богдан Хмельницький»), Возний («Наталка-Полтавка»), Михайло («Бурлака») та інші.

Таким в загальних рисах виступає перед нами образ померлого драматурга і те позитивне значення, яке мала вся його літературна діяльність для української драматичної літератури, а сценічна — для української сцени. Як бачимо з поданого нами короткого нарису, образ цей досить імпонуючий і носить в собі риси таланту і творчої сили. І здається дивним, що він належить чоловікові, що скінчив тільки городську школу, довший час був чиновником поліцейського управління, не мав формальних дипломів освітніх і всіми умовами свого життя засуджений був борсатись за канцелярськими столами і ніколи не досягти тієї слави та популярности, що випала на його долю. Біографія Карпенка-Карого дає ще один доказ, що справжній талант вміє вибирати собі дорогу, торує шлях для свого розвитку і тією великою силою, що таїться в ньому, нищить всі ті перепони, які кидає йому під ноги мачуха-доля.

В кінці нашої замітки ми не можемо не згадати, що Карпенко-Карий був співробітником «Київської Старини», що виходила перед «Україною», і умістив на її сторінках дві свої п'єси: «Понад Дніпром» і «Сава Чалий».

ДО ЮВІЛЕЮ М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

30 листопада 1882 р.— 30 листопада 1907 р.

*Где искусство, где талант, там нет ни старости,
ни болезней, и сама смерть на половину.*

Чехов

Оці слова незабутнього письменника російського мимоволі спадають на думку, коли згадуєш М. К. Заньковецьку. Правда цих слів глибока, життєва правда, в чудовому сяєві вічної краси, в світлі логічної аргументації, що таїться в них, в животворній силі, яку почуваєш від них, виразно і яскраво виступає особливо тепер, коли знаменита артистка української сцени святкує двадцятип'ятилітній ювілей своєї діяльності. Чимсь таким, що не вимагає доказів, що зрозуміле, безперечно, як математична аксіома, здається афоризм російського поета «сумрачних днів», коли прикладаєш цей афоризм до таланту такого велетня артистичного, як Заньковецька. Там, де справжній талант,— там справді немає старости. Талант — вічно юний. Завше він виявляє свою силу, своє багатство, свою розкіш. Для нього немає втоми, що, з логікою фактів, наступає у «неталанту», у «посредственности». Як той мітичний Антей, він володіє невичерпними силами великої душі, а замість «матері-землі», що надіяла героя мітичних часів своїми буйними силами — чарами, талант звертається до джерела свого «даровання»: до тонкої психічної організації, до своєї інтуїції, до свого інтелекту, до цілого комплексу своїх природних духовних сил, що ніколи не вмирають в ньому і, як казав Віктор Гюго, роблять із старого (літами) художника юну велику дитину. Талант не вмирає. Він оживає в своїх нащадках духовних, він живе в своїх творах, все одно, яку б форму вони не приймали; в тій спадщині, яку він залишає після себе, яку зберігають після його фізичної смерти духовні діти, яку вони цінять, як коштовну скарбницю, з якої вони п'ють, освіжають свої сили, як з животворного джерела живої води. «Сама смерть на половину» справжньому талантові, бо глумливо насміхається він над самою смертю і сміється над нею: «Пекло, де твоя сила? Смерте, де твоя перемога?» Людям страшно від смерті, вони бояться її. За часів ренесансу поети, малярі, архітекти, письменники хапались, наче потопаючий за тріску, за ідею «не стати забути». Талант не буде шукати тріски, бо його творча діяльність, за словами

В. Гюго, стає йому за міцний гранітний п'єдестал, на якому будучність збудує йому безсмертний пам'ятник. І радісно, як Данте, він усміхається тим поколінням, що прийдуть після нього; з усмішкою людського щастя, як Андреев, з певністю трагічної мужності, як Ніцше, він буде ждати нових людей, знаючи, що для їх духовного народження підготовляв ґрунт, що його душа, його я оживе, що зерно, яке кинув він, не попало на «битий шлях», не було розвіяне вітром, а виросло з ґрунту і налилось колосом нового життя, буйного, здорового. Для таланту немає смерті, бо він не вірить в неї, бо його релігія — «релігія надії», релігія побіди життя над смертю, життя невмирущого, життя світла, розуму і розвитку. Іноді буває так, що талант, навіть геній, не приймає такої «жизнерадісної» формули, впадає в песимізм, розпач, безнадійність і гадає, що разом з його смертю настає кінець і всьому тому, що так чи інакше було зв'язане з ним, але наука, особливо після обґрунтованого Гегелем закону еволюційного розвитку, руйнує безнадійність песимістів і, на підставі досвіду історії, як аксіому виставляє апотеозу людського життя, майбутню і повну побіду вільної розумної людини, загального щастя людей, гармонійної культури, апотеозу того царства, яке один із талановитих письменників російських назвав «царством души, полной совершенной гармонии», де будуть чоловіки такими чуйними, як жінки, а жінки такими могутніми, як чоловіки (*Луначарський*). Об'єктивна історія не забуває тих із своїх діячів, хто наближав своєю діяльністю це бажане для людей царство вільної і гармонійно розвиненої людини. Вона свято зберігає їх ім'я в Пантеоні безсмертних. Вона шанує пам'ять їх, не забуває тих заслуг, які вони зробили для загального розвитку і ще за часів їхнього життя виявляє свою подяку і пошану до них.

Українське громадянство користується слушною нагодою, щоб виявити свою пошану і глибоку подяку Марії Костянтинівні Заньковецькій.

Що таке Заньковецька? Ну, гарна, талановита артистка, чудово грає на сцені, але невже цього досить, щоб приплести сюди і історію, а саме ім'я Заньковецької назвати історичним?

Таке запитання можливе в устах вузького доктринера, обмеженого сектанта, що далі свого носа нічого не бачить і не вміє охопити своїм убогим розумом того величезного значення, яке має для розвитку кожного народу національний театр взагалі, а спеціально для українського народу.

Для прихильника об'єктивної соціології, хоч би і з українців, такого запитання не може існувати, бо він занадто гарно знає позитивну роллю національної штуки для розвитку рідного народу, щоб негативно або байдуже ставитись до тих заслуг, які виконав в нашій новітній історії український театр, або щоб не схилитись перед іменами тих, хто відіграв, та ще й тепер відіграє, в ньому діяльну, почесну роллю.

Отже, коли українське громадянство шанує діяльність М. К. Заньковецької, то в цьому не можна не добачати певного розвитку цього громадянства, певного доказу його «зрілості». З другого боку, М. К. Заньковецька заслуговує на цю пошану. Може, ще не прийшов той час, коли можна «учесть» всю суму того активу, який вона вклала в загальну скарбницю наших національних придбань, може, ще не прийшов час для того, щоб докладно, об'єктивно, з усіх боків як оцінити діяльність цієї найбільшої артистки нашого театру, так і освітити образ її просто як людини. Але фігура Заньковецької настільки визначна серед нашого громадянства взагалі, а не тільки артистичного, настільки імпозантна, що було б просто злочином не подати хоча б коротенької і загальної характеристики її артистичного таланту і не поспробувати в'яснити національного значення діяльності її на українській сцені. Потреба в такій характеристиці являється тим більш необхідною, що в українській літературі, присвяченій спеціально театральним питанням, ми знаходимо велику прогалину в цій справі: крім невеличкого етюдю про М. К. Заньковецьку в «Корифеях української сцени» (стор. 126—143) і коротеньких відомостей та рецензій на гру М. К., розкиданих по різних газетах та журналах, цікавий не знайде сливе нічого.

Ми особисто не надіємось, щоб наша ювілейна сільветка загатила цю прогалину, але разом з тим гадаємо, що вона не буде зайвою для всіх, хто цікавиться долею українського театру і «не байдуже» ставиться до таких незвичайних величних артистичних сил його, якою є М. К. Заньковецька.

М. К. Заньковецька безперечно незвичайна поява серед нашого театру. Вже з перших же кроків своєї артистичної діяльності вона придбала собі ім'я талановитої артистки, яке щодалі все більш ставало популярним. Її названо «гордістю» українського театру. Такий визначний і заслужений діяч української сцени, як М. К. Садовський, сам талановитий артист, називає її «велетнем і талантом», а її гру «боже-ственною і художньою» («Мої театральні спогади». Літ.-Наук. Вісн., 1907 р., кн. VIII—IX, стор. 199). Розумний

театральний критик А. С. Суворін, побачивши гру Заньковецької, з першого ж разу висловився про неї, як про могутню артистичну величину. «Это актриса, с талантом большим, самостоятельным, оригинальным; натура вся сотканная из самых чувствительных нервов. Подвижность ее лица и всей ее фигуры подчиняются душевным движениям с необыкновенною правдою. Про эту артистку нельзя сказать, что она или особенно хороша в драматических порывах, или в более спокойных проявлениях жизни; она везде — сама правда, поэтическая правда во всей ее прелести. Это одна из тех *немногих* актрис, которые с первого же слова на сцене говорят вам о своем выдающемся таланте и его свежести, незапятнанной никаким подражанием кому бы то ни было» («Хохлы и Хохлушки». А. С. Суворин, стор. 8, 10—11). Щодали — отзиви Суворіна про талант Заньковецької починають ставати більш прихильними до артистки. «Вот где истинный талант, вот где настоящее актерское творчество, напоминающее Мартынова и Щепкина... Оттенки чувства, звучащие то нежностью, то горем, то мольбою, то отчаянием, то детскою наивностью, передаются г-жею Заньковецкою, ее чудесным голосом, таким совершенством, что не знаешь, есть ли какие недостатки в ее игре. Я прямо говорю, другой такой актрисы я никогда не видал. Я сравнил бы ее с Сарой Бернар, но эта актриса никогда меня не трогала, тогда как у Заньковецкой очень много чувства и нервности в игре». (Там же, стор. 16—19). «Это актриса сама по себе, вполне самостоятельная, никому не подражающая, актриса с душою, с необыкновенно развитою мимикою, чувствительными нервами и изящной фигурой» (стор. 44). «Подобной артистки нет у нас и за всю нашу память не было. Это дарование необыкновенно высокое, разнообразное и чарующее» (стор. 63).

Ми навмисне навели докладні цитати з театральних рецензій визначного російського критика про гру, характер і розміри таланту нашої артистки, щоб визначити, з одного боку, як не помилилися ні українська публіка, ні д. Садовський, ні, нарешті, д. Суворін, коли привітали в особі М. К. Заньковецької надзвичайну артистичну силу, з другого ж боку, для того, щоб показати, що й д. Суворін все ж не схарактеризував цілком характеру таланту артистки і не сказав останнього слова про неї.

Заньковецька цілком самобутний талант. Вона прийшла на українську сцену без школи, без впливів певного напрямку артистичного, без попереднього досвіду спеціально щодо

українського репертуару. І не дивлячись на це, вона зразу ж стала на своє місце, наче призначене їй самою долею. Її гра з першого ж разу визначається надзвичайним почуттям художньої правди, глибокою вдумливістю в психологію певного персонажу, детальною обробленістю характерних рис останнього. Артистка з першого ж разу виявляє не тільки величезну інтуїцію щодо зрозуміння цього персонажу; ні, вона вміло і сміло аналізує різні моменти з його психічних переживань, і аналіза ця настільки вірна, що театральна критика не робить їй закидів, що те чи інше місце з певної ролі, яку виконує артистка, не відповідає психології цього персонажа; навпаки, своєю аналізою артистка часто поправляє самого автора, робить більш яскравими, виразними і ефектними моменти, ледве зачеплені, ледве змальовані останнім, — але ніколи ця артистична аналіза не розривається на одірвані, не зв'язані між собою куски. Артистка виявляє величезний талант синтетичної творчості. Аналіза і синтеза у неї гармонійно поєднуються і разом дають той закінчений навіть в найдрібніших деталях своїх образ певного персонажа, який вражає глядача своєю правдивістю до життя, до живого оригіналу, якого, може, й не зустрінеш таким, яким він здається в грі артистки (слова, рухи, міміка, інтонація чи модуляція голосу і т. д.), але який мусить десь бути, бо окремі риси цього персонажа ми завжди зустрічаємо в тисячах живих людей. Цю прикмету справжнього сценічного таланту — *творити* живі образи намальованих автором психічних типів, одухотворяти їх, робити їх живими на сцені — якось особливо помітно в творчості Заньковецької. І для того, щоб володіти нею в такій великій мірі, як володіє Заньковецька, для того, щоб наблизити «правду» автора до правди самого життя — одного таланту мало. І коли нам доводилося бачити гру артистки і сильно, з захопленням стежити, як вона сміло розширяє, роздвигає ті межі, в які автор поставив певного свого персонажа, але які показалися артистці вузькими, тісними, ми мимоволі ставили прогнозу, може, й «дерзкую» з першого погляду, але, на нашу думку, вірну: ми пригадували слова Шіллера, що за ідею розширення обривів в штуці може братись тільки *геній*. Тільки він один має в собі необхідні сили для того, щоб не переборщити в цій справі через край, щоб додержати чуття художньої міри і зупинитись в своїй сценічній творчості певного психічного типу на тій точці, де цього вимагає правда життя. Ті ж самі думки про геніяльність Заньковецької, як артистки, виникали у нас і тоді, коли ми стежили

і за тими «операціями», коли артистка вмілою, досвідченою рукою випускала окремі місця з своїх ролів, які, на її думку, здавались зайвими, недотичними, а може, й шкідливими для суцільности враження від того персонажа, за психічну інтерпретацію котрого на сцені вона бралась. Такі операції над творами драматурга-письменника ніколи не нагадували експериментів недосвідченого лікаря, що часто кінчаються трагічно для об'єктів цих експериментів, а скоріше операцію професора-хірурга, який уміло і з користю для життя вирізує, ну хоча б «сліпу кишку», непотрібну для організму. Можна з приводу таких «операцій» з боку Заньковецької пригадати слова Лессінга, який правдиво зауважив, що «справжнім артистом можна назвати того, хто вміє малювати суть певного явища, викинувши з нього все, що має характер випадковости, що має другорядне значення».

З цього боку М. К. Заньковецька дуже нагадує відому світову і, по загальному признанню європейської театральної критики, геніяльну артистку Елеонору Дузе, яка зважилась «підняти руку» навіть на такого могутнього психолога-драматурга і знавця сценічної техніки, як Ібсен. Ця аналогія має лише формальну, зовнішню схожість. Заньковецьку можна б було рівняти з другою геніяльною артисткою, Сарою Бернар, по розмірам таланту, по силі того враження, яке залишають обидві артистки своєю грою. На великий жаль, нам особисто не довелось в житті бачити великої європейської знаменитости, і через те ми не можемо покористуватись порівнюючим методом, щоб додержати до кінця і обґрунтувати зроблену нами аналогію. Ріжниця між нашою артисткою і С. Бернар в загальних рисах полягає, головним чином, в тому, що остання — артистка «холодного розміркованого розуму», тоді як Заньковецька — темпераменту, величезної, дивної по своїй інтенсивності інтуїції. Артистки першої категорії можуть дивувати пластичністю, обробленістю своєї гри, обдуманістю, закінченістю техніки, аналізою психології персонажа, але їм завше бракуватиме безпосередности в виконанні, простоти, чуття-полум'я, яке не тільки світить, але й гріє, яке являється психологічною передпосилкою для синтетичної творчости артиста, а з образів, створених ним, робить живі типи, живі істоти, суцільні до того, що вони здаються *aus einem Guss*, а не створеними довгою, упертою роботою холодного інтелекту. І в Заньковецької, власне, вражає ота невичерпна криниця артистичної інтуїції, дякуючи якій вона схоплює характерні риси і основ-

ні прикмети психологічної природи певного персонажа і на підставі лише цих рис розвиває психічний образ останнього до найдрібніших деталей, до логічного кінця. Ця характерна для таланту Заньковецької риса допомагає їй навіть з «мертвих» з літературного боку типів робити живих істот на сцені, забувати неталановитість автора і концентрувати всю свою увагу на тому цікавому процесі артистичної творчості, який відбувається у артистки. Не дивно, що українські театральні рецензенти так мало присвячували в своїх рецензіях уваги тим п'єсам, де виступала артистка, і зупинялися здебільшого на грі останньої. Така вже сила геніяльної натури, що вона примушує реагувати на її вчинки, на її акцію, все одно, чи буде мати місце вона в сфері наукової творчості, чи в сфері більш приступній і зрозумілій для загалу — творчості артистичній!

Називаючи Заньковецьку артисткою *геніяльною*, ми робимо тільки логічний висновок з тієї аналізи, в цілому дуже розумної і вірної, яку робив д. Суворін в своїх театральних рецензіях над грою нашої артистки, і на підставі якої він спробував подати загальну характеристику її таланту. Фігура Заньковецької виростає, таким чином, серед інших визначних талановитих артистів нашого театру, і ми особисто не вагаємось назвати її *першою величиною української сцени*.

Як і кожна геніяльна поява, Заньковецька йшла і розвивала свої сили артистичні самостійними шляхами, оригінальними, пробитими і уторованими власними зусиллями, санкціонованими власною творчістю. До Заньковецької українська сцена не створила сценічних типів жіночих, останні з'являються на ній лише з появою нашої артистки, і коли такий тонкий знавець сцени, як польський драматург Пшибишевський, каже, що актор перш за все повинен бути смілим, одважним, повинен володіти цими характерними прикметами кожного творця, повинен прокладати нові шляхи і собі і іншим, то це, більш ніж до кого з українських акторів, може бути однесено до Заньковецької. Бо власне її талант, щодо смілої інтерпретації жіночих персонажів української драми, щодо зрозуміння психології цих персонажів і живого змалювання їх на сцені, не знає собі чогось подібного і рівного. Нам не стало б місця в нашому нарисі, коли б докладно спинитися над актами творчої смілости артистки і на підставі аналізу гри її в кожній із тих ролей, за які вона береться, показати, наскільки вона відповідає тій вимозі, яку Пшибишевський називає *conditio sine qua non*

справжнього артистичного таланту. Нам довелося б в такому разі спинятись над психологією творчости українських драматургів, зазначити їхні помилки і дефекти в змалюванні певних літературних типів жіночого персонажа; робота ця тяжка і марудна, виконувати яку зараз ми не маємо ні бажання великого, ні часу, ні, нарешті, місця. Не спиняючись через це над даним питанням, ми обмежимось лише констатуванням, що Заньковецька навіть з таких мелодраматичних фігур, якими є мало не всі жіночі персонажі з п'єс Кропивницького, робить справжніх, живих людей, апотеозує їхні страждання настільки чудово, захоплююче, настільки вірно з психологічного боку передаючи в своїй грі найдрібніші перипетії з їхніх психічних переживань, наскільки може це зробити геній, велетень-талант, творець-скульптор, що з грубого, сирого матеріялу робить дорогоцінний, коштовний утвір штуки. Українська література драматична не може похвалитись, що її літературні творці були занадто талановиті і многогранні. Але українська сцена може з гордістю заявити, що з тієї глини, яку давали її артистам українські драматурги, виліплювались дивні своєю пластичністю, розкішні симетрією, божественні своєю ідеєю образи сценічного мистецтва. І безперечно, що найкращим скульптором-творцем була Заньковецька.

У неї були природні дані для того, щоб бути творцем. Але геніяльний творець не зразу стає таким; йому, більш ніж кому іншому, потрібна поважна робота над собою, над розвитком свого геніяльного таланту, над постійним його удосконаленням... Гете правду сказав, що художник ніколи не родиться на світ Божий «совершенством»: його око нетронутим розкривається на світ, його свіжий погляд щасливо схоплює зовнішність, пропорцію, ракурс, але для складної композиції, для розпізнання світла, тіней, фарб, характерної пози йому може бракувати природжених прикмет, чого він може навіть і не зауважити. От через що геніяльний поет радив молодим талановитим художникам пильно вчитись у освічених художників, як старих, так і новіших часів, прорікаючи їм в противному разі залишитись далеко позаду власного природного таланту. Порада Гете в однаковій мірі відноситься до кожного артиста. До артиста сценічної штуки її можна взяти в подвійній пропорції; яким би талановитим останній не був, він ніколи не дійде в своєму розвитку до вищого ступеня, коли не буде працювати над собою пильно, постійно, невпинно. Однієї інтуїції тут мало; поруч з нею мусить іти інтелігентність, освіченість, знання, по-

стійний творчий інтерес до всього, що так чи інакше зв'язане з сферою сценічної штуки. Тільки в такому разі його гра носитиме печать таланту, коли ж у нього є розвинена величезна природна інтуїція, вона стає «совершенством», що в найвищій стадії сумежить з геніяльністю, з тим, що д. Садовський характерно називає «божественністю» гри. І тільки в такому разі талант, навіть велетенський, не спинається в своєму розвитку, а буває далі, розцвітає, виявляє свою многогранність, красу, свою силу, свої чари. Коли ж він не йде назустріч отій пораді, яку висловив Гете, і «привчається до байдужого відношення до штуки, публіка», по словам великого італійського трагіка Густава Сальвіні, «платить йому такою самісінькою байдужістю до театру». От через що ми так часто, особливо на українській сцені, зустрічаємо силу «талантів», що обіцяли стати «другою» Заньковецькою, «другим» Садовським, Саксаганським, але й наполовину не наблизились до них. Це ті іскри, з яких ніколи не вибухло полум'я, це ті квітки, які зів'яли, не розцвівши буйним пахучим цвітом, це ті, що занехаяли даний їм долею талант і не внесли ніякої цінності «в капітал» нашого естетичного побуту.

Про нашу артистку цього не можемо сказати. Вона не тільки не зупинилась «на мертвій точці», досягнувши певного розвитку і слави, а йшла вперед в своєму розвитку, прикладаючи всіх сил, щоб ті зерна артистичні, які кинула в глибину її тонкої психічної організації мати-природа, визріли в настиглий колос, живий і здоровий, і животворний, як саме життя. І коли похвала заурядного актора збиває його з пантелику, прищеплює йому самонадійність, переоцінку власного таланту, то для такого велетня, як Заньковецька, це було тільки імпульсом до дальшої роботи над собою, новою іскрою, що запалювала горючий матеріял її артистичного надхнення. Воно вибухало, щодалі — з новою силою, з новою красою, з новою різноманітністю відтінків, ефектів найдрібніших деталей. «Байдуже відношення до мистецтва», до своєї гри на сцені, до кожного персонажа, який доводилось їй грати, ніколи не мали місця в діяльності Заньковецької: навпаки, мало місце якраз противне, доказом чого може бути хоча б такий характерний факт, що театральні репетиції якоїсь п'єси, де брала участь Заньковецька, на яких звичайно актор лише намічає загальні контури своєї гри в день вистави, не мали в очах артистки особливої рідниці від самого спектаклю, і на них вона так само розвертала всю силу свого захоплення, своєї дивної експресії,

всю правду тих переживань психічних ситуацій, в які автор-драматург поставив персонаж.

Театральна критика підкреслює характерну рису таланту Заньковецької і її гри, а власне: глибоку вдумливість в психологію персонажа. І той, хто хоч раз в житті бачив Заньковецьку на сцені, справді не забуде цієї риси. Здається, що артистка — це жива істота, живий, конкретний персонаж з його радощами і горем, з його муками, з його гострими і болючими переживаннями, що ті гіркі сльози, якими плаче він, ті муки, які відбуваються в його серці і крають його — справжні, що їх переживає сама артистка, не як артистка, а як жива людина, що сама зазнала багато горя і мук в житті. Здається, що цими сльозами артистка-людина скаржиться на безталання, на життя, на мачуху-долю, що мольба або прокляття цій долі — то мольба і прокляття артистки-людини за ті шипи та терна колючі, які поранили її душу, пошматували серце, розбили її ілюзії, понівечили її Я. Заньковецька геніяльний талант і — як кожен геній — многогранний. Однакова вона і в ролях драматичних, комічних, *ingénue*. Але найкраще, найглибше, найбільш рельєфно і виразно виходять у неї ролі драматичного амплуа. І от, коли бачиш її в таких ролях, вона здається реальним втіленням ідеї страждання. Здається, останнє обібрало її жертвою своєю, обібрало її вражливу, ніжну організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має ще в нашому житті, обібрало ніжну, як мімоза, душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очі кожному виявити всю глибину того руйнуючого впливу, який воно має на людей. Ми сказали б більше: ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніяльним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі жінки. Її скарги на мачуху-долю, її мольба і прокляття, її сльози і часами розпач страшенний і, нарешті, надія на щастя, на те, що із сліз повиростають квітки запашні — вільно гармонійного життя нашої нації, — то все нагадує наші національні муки і наші надії. І як Шевченка, за Костомаровим, український народ наче обібрав для того, щоб він опоетизував в своїй творчості поетич-

ній страждання народні, так і Заньковецьку обібрала сама доля української нації для високої місії: стати самій за сценічне опоетизування страждань українського народу.

Чи бачимо ми Заньковецьку в ролі наймички, чи в ролі обманутої і ображеної українським паном дівчини, чи в ролі задавленої тяжкими умовинами життя жінки — нам мимоволі здаються страждання кожного з цих персонажів частиною національного горя, яке вросло органічно в життя народу нашого, виявляючись між іншим в стражданнях наймичок, покриток, ображених, зневажених людей, приймаючи різні відтінки, різні барви, нюанси, але складаючи разом один довгий ланцюг, який тягнеться через всю історію нашого народу.

До безнадійних висновків ми прийшли б, коли б признали, що логічним кінцем кожного страждання, як акту психічного, є смерть, є спинення живого життя. Ідея страждання, поскільки вона опоетизована в творах найвизначніших письменників світових — Оскара Уайлда, Бодлера, Едгара По, Достоєвського, Гоголя, Андреєва, Метерлінка, Шевченка, Міцкевича, Гайне, Ніцше і ін., таїть в собі елемент здорового життя, елемент надії на побіду радості і здорового щастя над муками і страхами життя. Хоч українських драматургів і не можна рівняти по розмірах їх таланту з зазначеними іменами, але і їх творчість все ж має спільну рису з творчістю згаданих письменників: в основі її лежить теж невмируща надія на те, що колись настане царство світла, права, правди і вільної людини. Українська драматична штука таїть в собі, таким чином, не тільки елемент горя, але й ембріон, малий, ледве ще виразний ембріон, радісної надії і гармонії життя. Хай зміняться умовини останнього, хай людина одержить можливість виступити хазяїном життя, — о, вона тоді гармонізує його на началах правди, вона прищепить це начало в сферу соціальних відносин, — і на цій базі, зреформованій, повній, — виросте нове життя, родиться нова людина, красива, сильна, духовно багата, — тоді і тільки тоді страдальчий образ наймички, опоетизований Заньковецькою, воскресне, але не як образ страждання, а як образ вільної Харитини, не наймички, не покритки. Вона, ця Харитина, сама буде учасницею-творцем життя. Вона відчуватиме гармонію життя, і найінтимнішим рухам її серця не ставатиме на перепоні розпусник-буржуа Цокуль. І як чудово передає Заньковецька оцей *новий* момент в українській драмі — момент, коли наймичка Лісова Квітка, ледве не згублена українським

«культуртрегером» — паничем («Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває» Л. Яновської), кличе знесилену особистими інтимними психічними переживаннями учительку до людей!.. Треба няти віри «золотим надіям» на кращу долю української наймички, на кращу долю української соціально покривдженої кляси, щоб так стильно, правдиво і *переконуюче* передати цей момент. Віру цю ми бачимо в грі Заньковецької. І певні, що свою віру Лісової Квітки вона передала не одній тисячі тих, хто чарувався її грою в цій ролі. Так, туди до людей — до темних, неосвічених людей, до мільйонних мас українського народу треба йти і нести їм проповідь правди і світла! Євангелія, надії — чекають

«по курних хатах мужицьких,
по варстатах ремісницьких,
по містах недолі й сліз...».

Арістотель-філософ, вияснюючи значення трагічної штуки, казав, що вона викликає в душі кожного глядача цікавий психічний процес: людина звільняється від страху перед реальними дисгармоніями життя, привчаючи себе рахуватися з ними, а не затулювати очей на них і трагічно побіждати їх в художньому змалюванні. Філософ-публіцист наших часів — Луначарський справжнє завдання театру бачить у тому, щоб він, «вооружившись всіми средствами новейшаго сценическаго искусства,— потрясал души сгущенным, пламенным изображением мук, тревог и побед духа». Роля артиста, як живого виконавця цієї високої місії, набуває, таким чином, величезної відповідальності і вимагає від нього не тільки розуміння драматичної штуки взагалі, її природи, суті, але й власної творчості, яка стояла б у повній гармонії з зазначеним завданням театру. Нам здається, що М. К. Заньковецька є однією з тих нечисленних сил світової сцени, які цілком відповідають своєю грою великій місії театру. Бо її гра — то справді «пламенное, сгущенное изображение мук, тревог и побед духа», бо глядач, разом з нею, переживає в своїй душі всі перипетії психічної боротьби персонажа, привчається дивитись страхам життя в очі і запасається з гри великої артистки почуттям глибокої, активної любови до людей, найвищу стадію в розвитку котрої так чудово зформулював Христос: «больше сія любве ніктоже імат, да кто душу свою положит за другі своя». Не раз і не два викликала артистка гарячі сльози у глядача і глибоке співчуття до долі дівчини, жінки, взагалі до люди-

ни, якій замість радості і щастя доводиться пити в житті гіркі отрути, якій лице «життя і жаль порили», замість того, щоб на ньому сяяв промінь щасливої усмішки.

За ту «божественну» гру, якою чарує українську театральну публіку Заньковецька, її нагороджують бурхливими оплесками, часто засипають квітками, але, на нашу думку, найкраща нагорода для артистки — то оті сльози, ота активна любов до людей, які викликає вона у глядачів українського театру.

Такий талант, як Заньковецька, заслуговує пошани і признання з боку українського громадянства не тільки через те, що вона, як і кожен справжній талант, збагачує нас новими цінностями естетичними. Театральна штука має не тільки естетичне значення, — театр разом з тим і величезна соціальна сила. «Справжня штука не може, — каже Ріхард Вагнер, — піднятися із становища цивілізованого варварства інакше, як тільки спираючись на наш великий соціальний рух. Штука і соціальний рух мають однакову мету; та ні перша, ні другий не зможуть досягти її, коли не будуть іти до неї спільно». Чим більше актор талановитий, смілий, чим більше він володіє тайнами творчості, тим більшу соціальну роль виконує він в своїй діяльності, коли, малюючи своєю грою на сцені боротьбу персонажа з певними матеріальними обставинами або психічними ідолами, перешкодами, — показує громадянству той шлях, яким воно мусить іти і в власній діяльності, щоб гармонізувати життя, щоб наблизити людину до того ідеалу, який малювався геніальному Ніцше в його думках про *übermensch*'а, «про чоловіка — близького до Бога», світле, розумне створіння. Тут актор-талант подає руку безсмертному Гайне і разом з ним йому з уст вириваються чудові слова: «Ми допомагаємо добробуту матерії, матеріальному щастю народів через те, що нам відомо, що божественність чоловіка виявляється і в його фізичному існуванні, а лихо й страждання руйнують або зневажають його тіло, створене по «образу і подобию Божію», — а через це гине і дух... Ми засновуємо демократію однаково радісних, однаково щасливих, однаково недотикальних людей». Талановиті діячі театру, творці штуки являються, таким чином, такими ж діячами історії, архітектами життя, як політики, як проводирі соціальних рухів, як професори, культурні діячі. Талановиті діячі української сцени, а між ними Заньковецька на першому плані, своєю грою виконували величезну роль в загальному розвитку українського народу, і через це спеціальна заслуга Заньковецької з со-

ціяльного боку являється досить імпонуючою, постільки, нагадуємо, поскільки питання штуки тісно зв'язані з питаннями соціального характеру.

Доведеться тільки пожалкувати, що Заньковецькій, через убогість театрального українського репертуару на драми з широким соціальним змістом, не довелось досі прислужитись соціальній свідомості українського народу в такій великій мірі, як це дозволяють сили її велетенського таланту.

Серед українського громадянства доводилось чувати запитання:

Що таке М. Заньковецька уявляє з себе, як свідомо українка? Доводилось навіть вислухувати доволі ідіотичні відповіді на це, що, мовляв, артистка і більш нічого. Ну, а відомо, як думає українське громадянство про українського артиста: — «шантрапа», варвар сцени, губитель її, абсолютно мертвий матеріал з національного боку; в ліпшому разі — людина, що, крім сцени, нічим не цікавиться. Посскільки такий огудливий погляд не відповідає дійсності, поскільки серед театральної дружини українського театру починають пробивати собі шляхи ідейні впливи, свідомі національні симпатії — я коротко вияснив в своїй статті «Про союз українських акторів» (див. Україна, 1907 року, ч. VIII—IX). Що ж до Заньковецької, то запитання і відповіді про її національну фізіономію просто дивують своєю наївністю.

Що таке Заньковецька, як *свідомо, занадто свідомо* діячка української сцени, це найкраще вона довела своєю 25-літньою діяльністю на ній. Могутній талант, який зробив би честь найкращій європейській сцені, талант, якого так охоче і не раз закликали на російську імператорську сцену, в Малий театр А. Суворіна, в московський театр Корша, не дивлячись на те, що на російській сцені гра його оплачувалась би незрівнянно більшим гонораром, що тут ждала його ще більша слава, — все ж залишився служити рідній сцені, рідному театрові. З цього боку надзвичайно характерною для показника національного розвитку Заньковецької і її глибокої любови до рідного мистецтва театрального являється випадок з закликом актриси перейти на російську сцену в театр Суворіна. Ще раніш Заньковецьку прохали залишити українську сцену і перейти на більш широкий репертуар російський. Актриса одказувала рішуче на ці заклики і категорично заявила, що вона залишиться назавсіди на рідній сцені. Це, одначе, не помішало д. Суворіну уже в 1899 р., коли в Петербурзі святкували пам'ять

Котляревського з приводу столітнього ювілею відродження нової української літератури, а взяти участь в цьому ювілею згодилась і Заньковецька, навмисне приїхавши для цього в Петербург, це, кажемо, не помішало Суворіну знову спробувати щастя і переконати артистку перейти першою примадонною до його театру.

Біля убиральні артистки стояв натовп молоді, письменників і прихильників її таланту, що прийшли за куліси особисто привітати її. В присутності публіки Суворін звертається «до самой любимой, скромной и самой талантливой актрисы» з проханням ошчасливити «русскую сцену» і покинути українську. З сльозами на очах артистка відповіла:

«Наша Украина слишком бедна, чтобы ее можно было покинуть. Я слишком люблю ее, мою Украину, и ее театр, чтобы принять ваше предложение».

Буря оплесків молоді і всіх, що стояли біля убиральні, заглушила слова Суворіна, якими він хотів переконати М. К., що перехід на російську сцену був би тільки в її ж власних інтересах, бо вона, мовляв, мала б змогу ще більш розвинути свій талант. Аргументація була, звичайно, зайва, і той, хто звертався до неї, не знав всієї сили тих національних симпатій, того глибокого національного активного чуття, яке таїла в собі до «бідної України» її вірна дитина, її геніяльна гордість — Марія Костянтинівна Заньковецька.

Наскільки активною була любов артистки до рідного театру, до рідного слова, взагалі до інтересів і долі рідної країни, показують цікаві факти про діяльну участь Заньковецької в справі усунення тих труднощів, з якими зв'язана була постанова українських п'єс або дозвіл цензурний на виставу нових. Маючи досить «широкие связи» через свого брата з «значними особами» Петербурга, Заньковецька завше використовувала ці «связи» для того, щоб добитись дозволу від цензури на нові п'єси. Багато допомагав артистці в цій справі її рідний брат Евт. Конст. Адасовський (гвардійський полковник), і не одна п'єса українських драматургів мусить завдячувати його заходам та клопотам, що побачила світ в «кюті часи» для українського слова взагалі і для українського театру зокрема. Для характеристики Заньковецької, як свідомої українки, можна б було привести чимало фактів про участь її в спектаклях, які ставились для просвітніх справ, на користь українських просвітніх та громадських інституцій, про її матеріальну допомогу окремим діячам українським, які через «незалежні обставини» опинялись в скрутному становищі, але ми не будемо спи-

нятись над цією стороною життя великої української артистки. Це — обов'язок майбутнього біографа її, який повинен нам подати докладний життєпис артистки, потреба в якому відчувається пекуче вже тепер. Цікаво також було б, коли б по можливості докладно вияснено було в такому життєписі сценічне життя артистки, її відносини до української театральної справи, до окремих представників її, з якими їй доводилось мати ті чи інші стосунки: це була б дуже цікава сторінка із історії нашого театру і, ми певні, кинула б не один промінь світла на темні і не вияснені ще в нашій літературі моменти його існування.

Ще більш, ніж ця сторінка з життя Заньковецької, має інтерес для громадянства питання про те, під якими ідейними впливами росла майбутня велика артистка, кому і в якій мірі повинна завдячувати вона першими проблесками свого таланту і симпатіями до штуки взагалі і до української зокрема.

Це все питання першорядної ваги, коли ми хочемо зрозуміти і вияснити собі психологію артистки і ту еволюцію, яка відбувалась в її душі, перш ніж артистка рішуче стала на той шлях, з якого вона не збочувала протягом аж 25 років, який її привів до слави і придбав їй ім'я однієї з найвидатніших артистичних сил, яких тільки знає світова сцена. Автор коротенької і гарно написаної біографії Заньковецької в «Корифеях українской сцены» подає лише уривчасті відомості про цікаві для нас запитання. Ми маємо деякі нові, правда, уривчасті факти в цій справі і гадаємо, що вони в деякій мірі доповнять ті відомості, які подано в згаданій нами біографії.

Отже, які були перші артистичні впливи на майбутню артистку, від кого вони походили, яку силу мали?

М. К. Заньковецька, по батькові Адасовська, народилась в с. Заньках Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Дитячі роки артистка пробула на селі, серед умовин селянського життя. Родина Заньковецької — дворянська. Недостатків, злиднів не терпіла. Вже з малих літ Заньковецька любила співи і завше прохала свою няньку співати їй пісні. Пісні, звичайно, були українські. Сумні мелодії українських пісень глибоко западали в душу малої дитини. І вона поперемінно благала няньку співати то «большую», то «малую» пісню. Так дитячою мовою називала дитина то голосні, то тихі співи. Дитиною чотирьох років Заньковецька вже уміла співати романси і охоче, залюбки слухала гру на роялі. Взагалі родинна обстановка надзвичайно сприяла розвиткові

музичного життя майбутньої артистки. Батько її був незвичайний меломан. В Заньках часто любили влаштовувати домашні співи, концерти в кругу близьких знайомих. З другого боку величезний вплив на розвиток музичного чуття артистки мали народні мелодії, до яких вона звикла з малих літ. Цікаво зазначити характерний факт з дитячих років Заньковецької: часто вона втікала з панського дому на вулицю, до селянських дітей, а назад поверталась здебільшого без одягу, без черевиків, в одній панчосі: все роздавала бідним дітям. З 8 років Заньковецька училась у Чернігові, в пансіоні Осовської. Тут вона потоваришувала з своїми подругами, сестрами — Вірою і Марією Марковичівними. Марія була однолітка Заньковецької, Віра на декілька років старше її. Але різниця років не існувала для подруг. Їх зв'язала однаковість артистичної вдачі. Подруги написали разом драму «Шалабан и Шалабанша», в якій висміювали своїх учителів і любили виставляти її перед своїми подругами. Заньковецька грала учителя — Шалабана.

Перший спектакль, враження від якого глибоко запало в душу майбутньої артистки і на якому їй довелось побувати в Чернігові, був уряджений трупом приїжджих артистів, на чолі якої стояли Гейбович і Мрц-Гейбович (мати відомої російської артистки Днепровой). На спектаклі багато було учениць з пансіону Осовської. Зауваживши, що ученицям дуже подобалась вистава, начальниця пансіону для розваги поставила аматорську виставу силами самих учениць. Заньковецька грала роль Феї і мала найбільший успіх. Вже тоді кидалось у вічі уміння її надзвичайно тонко володіти своїм голосом, захоплювати присутніх своїми співами і танцями. Учитель музики Прушинський находив в ній талант балерини, тоді як його жінка — талант співачки. Успіх Заньковецької в спектаклі не міг, звичайно, не приваблювати її уваги до штуки: театр починав все більше і більше приваблювати її інтереси. Але в цьому своєму інтересі вона ще більше укріпилась під впливом учителя російської мови і словесности М. Андр. Вербицького, коли вже вступила в гімназію. Вербицький — дуже симпатична людина, чоловік освічений, поступовий; він був гарним учителем і другом своїх учениць. Слухаючи одного разу, як Заньковецька (вона тоді була в 4 класі) читала на лекції словесности Антігону, він здивувався тому, дивному для 14-літньої дівчини, талантові, з яким вона, ні, не відповідала «заданий урок», а виконувала наче на сцені монолог грецької героїні. «Просите отца, чтобы он отдал вас в театральную школу!» — вирвалось

йому з уст, коли учениця скінчила читати. Учитель не помилився, одкривши талант артистки у своєї учениці. Вже через 20 років старим зустрів він ученицю, ім'я якої лунало по Росії, і, щасливий своїм пророкуванням, сказав: «А все-таки моя, моя доня!» На 16-му році Заньковецька прохає батька віддати її в театральну школу, але прохання не зустрічає прихильності у батьків: їй одказують. Для того щоб хоч трохи заспокоїти потребу дочки знайти вираз для того артистичного чуття, що починало розвиватись у неї, батько дозволяє їй брати участь в аматорських спектаклях, які влаштовувались у Ніжині на користь ліцеїстів, вихованців теперішнього історико-філологічного інституту. Заньковецька брала участь між іншим в таких п'єсах, як «Беда от нежного сердца», «Кошей бессмертный», «Вспышка у домашнего очага». В кожному із цих спектаклів вона мала колосальний успіх. Кожний виступ переконував молоду артистку в тому, що її справжнє «призвання» — сцена. Але батьки й слухати не хотіли про це і одказували на її прохання вступити в театральну школу або в консерваторію.

Заньковецька одержала можливість виступати в українських спектаклях в Бендерах, де разом з нею виступав також і Садовський. Першим українським спектаклем, в якому брала участь Заньковецька, була «Наталка-Полтавка». В цій же таки п'єсі і довелось їй дебютувати вперше і в трупі Кропивницького (1882 року), яка грала тоді в Єлисаветі. Автор цитованої нами коротенької біографії Заньковецької зауважує, що «при первом появлении на сцене М. К.-на так оробела, что чуть было не упала» (стор. 130). «Робость» артистки пояснюється тими інтригами, які зустріли її при першій же появі на сцені. Ці інтриги настільки вразили молоду дебютантку, що так ідеально дивилась на театральне мистецтво і на акторів, що вона ледве-ледве не покинула з першого ж разу української сцени. Але та прихильність, щирість, які вона зустріла з боку кращих сил трупи Кропивницького — Карпенка-Карого, Стояна і особливо Садовського, перемогли перше неприємне і болюче враження від української сцени, і вона залишилась у трупі Кропивницького. Зараз же стала виступати в головних ролях і придбала собі ім'я талановитої, визначної артистки. З 1883 року М. К. вступає до трупи Садовського. Потім послідовно перебувала в трупах Суслова, Квітки, Кропивницького, Волика, а починаючи з 1907 року, коли знову заклалася трупа Садовського, вона повертається до неї, де

виступає й тепер з великим артистичним успіхом, являючись найкращою силою і гордістю її.

Такі коротенькі відомості з життя нашої артистки; вони, звичайно, й сотої долі не кажуть про справжню складну і багату фактами біографію Заньковецької. Та все ж, якими короткими і уривчастими вони не є, яку обмаль матеріалу вони не дають для біографа артистки, все ж на підставі їх читач може уявити собі дорогий образ талановитої артистки і оцінити благородство національне і глибоку любов до рідного народу, які виявила артистка протягом 25-літньої діяльності на українській сцені. На довгому шляху цієї діяльності росла не тільки одна слава, не тільки рози і квітки,— там було багато тернів, колючих і болючих тернів. Як і кожні терни — вони ранили і завдавали болю. Але цілющим бальзамом од нього для артистки була любов її до рідної штуки, яка з свого боку була лише частиною більшої — великої, гарячої і активної любови до «бідної України». І оцінюючи цінність того естетичного капіталу, який принесла Заньковецька рідному народові, його естетичному розвитку, «бідна Україна» може назвати її любовю і вірною дочкою своєю. Заньковецька, як артистичний національний велетень, в історії відродження української нації відіграла величезну роль, яка особливо виразно виступить перед нами, коли ми згадаємо значення в цій великій справі нашого національного театру, блискучою зорею котрого і прикрасою наша артистка стала з перших же кроків його національної місії.

Діяльність Заньковецької має історичне значення. Сама вона стає історичною фігурою в історії нашого національного відродження поруч з іншими діячами новітньої нашої історії, які свої знання, свій талант і ціле життя своє оддали для того, щоб вивести рідний народ із національної темряви, прищепити йому свідомість, самоповагу і потребу різнобічного політичного, соціального, культурного і естетичного розвитку в національному напрямку. І як історична фігура — Заньковецька безумовно стане об'єктом для студювання, її талант, психологія артистичної творчости артистки, артистичні типи, створені її сценічною грою, стануть матеріалом для досліджування, для вдумливого вивчення з боку безпосередніх діячів української сцени — акторів.

Можна сказати навіть більше: процес досліджування артистичної творчости Заньковецької давно вже почався. Артистка геніяльна, самобутня — вона створила цілу школу, цілий напрям артистичної гри. Автор цитованої нами біо-

графії вірно зауважує, що «современные украинские драматические артистки являются прямыми последовательницами и, в некотором роде, даже ученицами ее» («Корифеи украинской сцены»). Геніяльність, талановитість артиста сцени й полягає між іншим в тому, що він залишає своєю грою глибокий слід на сцені: його гру, його прийоми, міміку, інтонацію голосу, форми модуляції, грим, розуміння психології певного персонажа, сценічну інтерпретацію останнього, манеру поводитись на сцені, виявляти найдрібніші відтінки в переживаннях психічних персонажа,— все це молоді або менш досвідчені і менш талановиті артисти беруть для себе за зразок для власної гри і стають *sui generis* духовними дітьми артистичного велетня. Він, таким чином, залишає частину свого духовного я іншим діячам сценічної штуки, ділиться з ними багатством свого таланту, допомагає їм розвинути духовні сили, кладе через це міцні підвалини під храм самої штуки і сприяє, таким чином, буйному розцвіту його. Той, хто знає українську сцену і її артистів, особливо з жіночого персоналу, може, не прибільшуючи, не почувуючи «зерна неправди за собою», сказати, що талант Заньковецької був, є і довго ще буде таким, який саме життя, сама штука обібрала для того, щоб у нього вчитись, його наслідувати, позичати у нього животворного світла, артистичної сили прищепити для індивідуальної артистичної творчості і розвитку кожного окремого артиста сцени. От оця-то власне риса таланту Заньковецької ставить її надзвичайно високо в галерії діячів української сцени і наближає її до категорії тих геніяльних людей, які *душу*, своє я залишають в великому ділі, кидають зерна свого таланту в душі других людей. І така вже внутрішня живуча сила цього зерна, що воно ніколи не вмирає, а виростає пишним колосом, цвітом пахучим! В нашій літературі геній Шевченка, як і кожен геній, залишив глибокі сліди, і ми часто можемо побачити «шевченківське» в творах інших українських письменників. Отак само «заньковецьке» ми бачимо і на сцені українській: воно зросло з нею, органічно, нерозривно зв'язалося і являється найкращим об'єктивним доказом її велетенського таланту. Той, хто бере гру Заньковецької за зразок для наслідування, хто позичає потрібне у її таланту, може, звичайно, індивідуалізувати позичене,— це так і треба, інакше наслідувач — бездара, нездатний до власної творчості,— але корні індивідуалізованої творчості завше буде видко, і артист тільки з глибокою подякою згадає ім'я тієї, хто допоміг йому розвинути свої власні сили.

Підкреслена нами риса таланту Заньковецької, надзвичайно благодійна для артистів української сцени, в певній мірі може бути моральним задоволенням для нашої артистки просто, як для людини. Вона дає певність, а до того ще й глибоку, що її життя не минає даром, що воно продуктивне і потрібне для людей, що воно збагачує колективне життя людей красою, гармонією, естетичними цінностями. Ця певність в тому, що, мовляв, моє життя приносить велику користь для загальнолюдського щастя, не минає безслідно, — при сучасних умовах рідко кому випадає на долю. Дисонуючим і болючим здається отой острах, який запановує в душі головного персонажа з драми Андрєєва «Жизнь человека», коли він починає думати, що разом з його смертю губиться і пам'ять його серед людей. Цього остраху не може відчувати наша артистка: бо її талант геніяльний таїть в собі занадто багато невмирущости, щоб давати місце для песимістичних дум про будучність.

Дуже цікавим було б подати аналізу артистичної творчости Заньковецької, поскільки вона виявилась у тих типах, які створила вона з різних жіночих ролей українського театрального репертуару. На жаль, за браком місця, ми не можемо спинятись над цим. Але все ж не можемо не зауважити, що многогранний талант Заньковецької особливо гарно та імпонуюче виявляє свою силу в ролях глибоко драматичних амплуа. Моменти тихого суму, гострого болю, бурхливого розпачу і скаженої помсти — передаються нею з такою правдивістю психологічною, з такою обробленістю найдрібніших деталей, що роблять з гри артистки *chef-d'oeuvre* мистецтва. Зміна в інтонації голосу, в умінні надавати йому відповідний відтінок, експресію — не залишає бажати нічого кращого. До того артистка ніколи не губить при цьому почуття художньої міри і навіть в патетичних місцях, в моментах ридань, прокляття і погроз уміє завше залишитись реальною, не губить самопочуття, не переборщує через край, як це часто буває з менш досвідченими артистами. Глибока вдумливість в психологію персонажа, настільки глибока, що глядач має перед очима ілюзію і слідить не за грою артистки, а за переживаннями живої істоти, одзначає талант Заньковецької, як артистки не тільки розумної, досвідченої, але й надзвичайно вражливої, з тонкою психічною організацією, з нервовим темпераментом, з широкою амплітудою переходів і підйомів. Вона заражає глядача своєю грою, вона приковує всіх своєю появою на сцені, вона владичиця на ній: її горе викликає відповідний психіч-

ний процес у публіки; театр сміється, радіє, плаче, ридає, сумує слідом за нею. Репертуар Заньковецької — широченний. Кращі п'єси з українського репертуару, в однаковій мірі — драми, трагедії, комедії, навіть водевілі — все це було тим ґрунтом, на якому виросла слава Заньковецької, як першорядної артистки.

Особливо ж чудові, закінчені типи з художнього боку дала вона в п'єсах «Наймичка», «Циганка Аза», «Глитай, або ж Павук» — Олена, «Не судилось» — Катря, «Безталанна» — Софія, «Жидівка-вихрестка» — Сара, «Бондарівна» — Тетяна, «Богдан Хмельницький» — Єлена, «Сава Чалий» — Зося, «Маруся-Богуславка», «Лимерівна», «По ревізії» — Пріська і ін. Все це п'єси здебільшого старинного репертуару. Все це п'єси з великими, іноді грубими дефектами з боку літературного. І не дивлячись на це, творчість Заньковецької настільки закривала літературно-художні дефекти намальованих авторами жіночих типів, що ці типи в змалюванні артистки назавше залишились чудовими образами жіночої краси, горя, жіночої психіки в її різноманітних виявах. «Г-жа Заньковецкая, — каже Суворін, — неподражаема в драмах Карпенко-Карого, в которых соединились для нее и Шекспир, и Гете, и Шиллер, и Островский». Так! Треба мати велику душу, геніяльний талант, щоб з персонажів українських драм зробити невмирущі, суцільні з художнього боку типи жіночої краси, жіночого страдального серця!

Дивлячись на Заньковецьку в ролі Олени («Глитай, або ж Павук»), коли ця в божевільному настрої співає пісню, Суворін — висловився: «Какая это была бы чудесная Офелия, какой восторг вызвала бы она в этой роли!» Зупиняючись над ролями Заньковецької, обмеженими до останнього часу тільки українським репертуаром, нам доводилось висловлювати уже в українській пресі жаль, «що силу смілої творчості артистки і її величезної інтуїції ми могли пізнавати тільки на персонажах українського репертуару, на типах української драматичної літератури, в цілому замало різноманітних, не багатих і часто блідих в порівнянні з типами світової драматичної літератури. Що б не говорили, а галерія типів, створених нашими драматургами, не відбиває на собі всіх тих перебоїв, якими живе серце нашого народу, всіх тих мук і радощів, переживань і емоцій, якими живе душа кожного народу і які знайшли таке пречудове втілення, хоч і в іншому національному колориті, в творах європейських письменників: Шекспіра, Ібсена, Гавітмана,

Горького, Андрєєва і цілої плеяди інших драматургів. А як би це потрібно було для нашого народу, для багатства його культурного життя, для його артистичного розвитку!!!

Які чудові образи світової драми створила б Заньковецька, скільки б нових нюансів своєї артистичної натури могла вона виявити, коли б не обмежувалась українським репертуаром і добавила до нього світовий! Я глибоко впевнений в тому, що коли б тільки талановита наша артистка ступила сміло на цей шлях, то до свого артистичного вінка вона добула б тільки нові лаври. За це каже весь талант Заньковецької, її величезна інтуїція, нервовий темперамент, надзвичайно розвинене почуття художньої правди і уміння схопити в персонажі характерні риси його морального обличчя і вдачі»

Будемо сподіватися, що трупа Садовського, яка починає вже вводити, і з успіхом, в свій репертуар перекладні п'єси не українських авторів, дасть можливість побачити українській публіці твори великих світових драматургів, артистам української сцени — розвинути свій талант, а Заньковецькій створити нові оригінальні типи світової драми. Цього з жагою жде українська публіка, це стоїть, як *conditio sine qua non* розвитку українського театру, цього, нарешті, вимагає великий талант самої артистки.

Поскільки нам доводилось чути, і сама артистка стоїть за реформу українського репертуару, відчуває потребу в нових ролях, більш складної психічної композиції, ніж ті, які судилось їй грати протягом 25-літнього перебування на українській сцені. Залишається, таким чином, тільки одне, — щоб до реалізації цього бажання зроблено рішучі активні кроки, і до ролей Лії («Євреї» — Чірікова), Іо («Надія» — Хеєрманса), в першій із котрих вона вже з успіхом виступала, а в другій має небагом виступити, артистка добавила нові ролі більш визначних драматургів світової драми.

От в загальних рисах образ Заньковецької, як артистки української сцени, як геніяльного таланту сценічного, як свідомої активної українки. Образ цей, поскільки нам пощастило намітити лише загальні контури його, імпонуючий і сильний. Образ цей — дорогий для українського громадянства, і як такий, він назавше залишиться живим, оточеним сяйвом слави і глибокої пошани на скрижальях нашої історії. Саме тепер артистка в повному розцвіті свого великого, блискучого таланту і сценічної слави.

Нам тільки залишається висловити щире бажання, щоб

доля як мога довше берегла здоров'я і життя Марії Костянтинівни для української сцени. Щоб її гра ще довго чарувала публіку, розвивала її в артистичному напрямі, збагачувала нас естетичними цінностями, сприяла загальному розвитку українського народу, а щоб те слово українське, на сторожі котрого артистка стояла в «часи люті», котре було словом горя, страждання, стало словом активної любови, живого життя, радості самої правди, від якої геній України сподівався, що вона

. оживе,
Надхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Розтленнеє, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе...

УВАГИ ПРО ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Не можна не вітати наміру подати в українським перекладі «Євреїв» Чірікова — отсей гарний твір одного з видатних сучасних письменників російських.

Нам хотілося б, і дуже, щоб цей твір, нав'язаний глибокою прихильністю автора до вікового мученика-народу, став не тільки за лектуру для громадянства вкраїнського. Тричі треба побажати, щоб і сцена вкраїнська побачила в перекладі п'єсу Чірікова. Тричі треба побажати, щоб ця п'єса хоч трохи скрасила отой убогий і здебільшого застарілий вже репертуар, що й досі ще культивується на нашій сцені, панує на ній, глушить і вбиває театральну штуку вкраїнську, примушуючи плакати богиню нашого театру.

Так вона плаче, ця прехороша красуня Мельпомена! Плаче розпачливими сльозами горя й великого обурення. Бо її храм краси й чистоти геть-чисто закидано літературним сміттям, бо її жерці не виконують тієї творчої ролі, яку мусіли б виконувати, коли б хоч трохи розуміли завдання справжньої штуки і свою високу місію, бо українські драматурги не стоять на сторожі розвитку рідного театру і, замість артистичної живої і живучої справи, годують публіку літературною січкою, макулятурою або — в ліпшим разі — такими творами, які стоять в гострій суперечці з вимогами нової соціальної драми.

Величні моменти з історичної минувшости українського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби, боротьби кляс, ще більш героїчні й могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом і своїм драматизмом, не надто тішились увагою наших драматургів, не були для них тим джерелом, відкіля б вони і самі пили та й інших напували б. Уславлена драма українська, наскрізь перейнята «широ-народніми тенденціями», справді соціально-народною не була. Вона культивувала від початку нового театру українського або етнографізм, або малювання буденного життя чи то родинного, чи більш ширшого. В творах деяких наших драматургів це малювання було досить правдивим, живим і артистично виставленим. Дехто з наших драматургів пробував було ставати на соціальний шлях в своїй літературній творчості і внести в свої твори соціальний елемент. Але цей останній здебільшого мав епізодичний характер. Українські драматурги були синами свого віку і своєї кляси і, будучи в ліпшому разі буржуазними народолюбцями, крізь буржуазну призму пропускали в своїй творчості факти соціального життя і, звичайно, не могли змалювати його так, як вимагає того справжній стан речей і вимоги соціальної правди. Через се в українському театрі широкі маси народні не знаходили та й тепер ще не знаходять відгуку на свої тисячні різномаїті і наболілі потреби. Боротьба цих мас проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально признаних авторитетів української драми. Не привабила уваги цих письменників і та велика боротьба, що стала тепер пануючою на арені соціально-політичного життя всіх країн і націй — боротьба кляс. Вона знаменує собою новий фазис в історії людськості й окремої нації, вона така глибока по своєму інтересі, вона сіє правду в стосунках людських, дає найширшу волю для виявлення і розвитку народного генія, обіцяє зробити чоловіка вільним і могутнім, шляхом соціальних катастроф вона має запровадити «добро нове, життя нове у світ», зробити людей вільними, рівними і не тільки політично, національно, але й соціально... і все ж, не дивлячись на свій драматичний характер, на свою чарівну привабливість, — вона не знаходить для себе шаноби з боку українських драматургів. І навіть той, кого д. Франко назвав «першим майстром на полі української драматичної літератури», не дає в своїх творах артистичних малюнків з цієї боротьби, знайшовши, очевидно, її не вартою ні для своєї власної уваги, ні для уваги публіки.

Таке негативне становище визначних майстрів української драматичної літератури може бути цікавим показником їх соціальних симпатій, їх письменницького темпераменту та вдачі. Само собою зрозуміло, що і робочі маси українські, і ті, що наближаються по своєму соціальному становищу до них, не можуть вважати таких письменників за своїх, за рідних і близьких до себе. Не можуть через те, що головний момент їх життя, момент боротьби, цілком нехтується і не знаходить для себе відгомону з боку тих, чие серце перш усього і більше, ніж інше, мусить битись в темп з серцем народу, чий талант і сили духові повинні допомагати здійсненню народніх змагань і втіленню їх в конкретні форми політичного, соціального, національного і всякого іншого характеру. Справжній письменник-артист мусить бути арфою, на якій виграє ураган тієї боротьби, яка, кажучи словами російського письменника Тана, що теж є нічим іншим, як поетичною інтерпретацією основної тези Комуністичного Маніфесту Маркса і Енгельса, являється «основой жизни», головним мотором загальнолюдського поступу і заслоною, за якою ховається і крізь яку вже продираються всевладно світлі проміння нового життя. Чи навчили ж і «перший майстер на полі української драматичної літератури», і інші нотаблі української драми, чи навчили, кажу, нас іти назустріч новому життю? Чи змалювали вони нам в артистичних образах героїзм, і величну красу, і чари могутні тієї боротьби, чи навчили вони нас любити її, чи збуджували до неї, чи казали нам умирати, тисячу разів падати в ній, але знову і знову підніматись і йти далі, все вперед і вперед назустріч вільному сонцю нового життя? Чи змалювали в своїх драматичних творах героїв-учасників цієї великої боротьби — маси народні і революційний авангард народньої армії — робочу клясу?

Ні, ні і ні! Такого заклик ми не знайдемо в творах «славнозвісних» письменників української драми. Ну, а щодо малювання головного драматичного героя наших днів — робітника, то нема чого й казати: даремне довелось б витратити сили, шукаючи по драмах українських цього персонажа.

Такий факт нічого, крім суму, не може навіяти. І то ще, рівняючи, невелике лихо, що доводиться сумувати за письменників, що не доросли або свідомо, через своє клясове походження чи світогляд, не хочуть стати на сторожі соціальної місії української драми. Більший сум обгортає за саму драматичну штуку українську, за її напрям і за ту

страшенну гальму, яка утворюється ним в справі загального розвитку українських мас і їх боротьби за національні і соціально-політичні права. Успіх останньої в значній мірі залежить не тільки від певних предпосилок матеріального характеру. «Для того, щоб побороти величезні соціальні конфлікти», каже бельгійський соціаліст Дестре, «треба вжити всіх добрих бажань, треба всі сили пустити в діло. Штука і наука також повинні допомагати в цій справі... Бо наш рух вимагає остільки ж розумових і моральних реформ, оскільки й матеріальних». Письменник, що не зрозумів цієї простої тези і замість того, щоб допомагати рухові, малюючи світлі моменти його, показуючи красу і велич його, заховався, як та вулитка, в шкарлупину буденного, сірого і одноманітного життя і зупиняє свою увагу над тим, що власне й не вимагає артистичного оброблення, такий письменник ніколи не буде виразником інтересів народних, виразником тих дум і бажань, які займають головне місце в житті народу. Він плентається в хвості народних рухів. Він не збуджує молотом артистичного слова ні народньої думки, ні акції, він присипляє першу і не кличе її на смілі верхів'я, звідкіля згучить заклик вічного протесту. Він і сам гине в болоті буденщини і інших веде на ту ж самісіньку погибель.

Та хіба таким повинен бути ідеал справжнього письменника? Це ж міщанство, тупе і обмежене, хоч, може, й часом «цивілізоване», міщанство буржуа, без пориваннів, без смілих вчинків, без погордливих викликів прозі життя! Міщанство не є життя. З нього гидують маси народні. Його ненавидить палкий, як вогонь, завзятий борець пролетаріят. Він, покривджений соціально, зневажений політично і пригноблений національно, позбавлений часто-густо можливості користуватись і зазнавати щастя освіти і різних культурних придбаннів, він любить іншу штуку, штуку соціальну. Він вимагає від неї, щоб вона підняла його вгору від проклятої буденщини, де він почуває себе рабом, що затаїв глибоку ненависть до свого утисника, він хоче, щоб вона підняла його на верхів'я смілої думки, показала йому простори вільного і вічно буйного духа, щоб в артистичних образах подала йому синтез його різномаїтих надій і титанічних пориваннів, щоб показала йому царство слави і побідної борні, яку він провадить за здобуття цього царства. Очевидно, що тільки тоді, коли ці моменти в житті і думках пролетаріату знайдуть собі відгомін в штуці, і артисти слова, музики, малярства, пластики і т. п. проймуться ними, зроблять їх своїми і втілять їх у відповідні артистичні форми, тільки таку штуку

з широким соціальним змістом полюбить робітників, полюбить кожен, хто стоїть на так зв. соціальних низах. Тільки таку штуку, де головне місце буде займати елемент боротьби, він буде вважати за свою, близьку і органічно рідну для себе. І тільки така штука зможе відігравати ролі величезного соціального фактора в житті народу, бо вона тисячами непоривних ниток буде зв'язана з самим життям, бо лейтмотивом її, як і самого життя народнього, буде справжній елемент драми, бо, нарешті, головні завдання її будуть стояти в повній гармонії із завданням соціального руху. Революційний реформатор музики Ріхард Вагнер умів дуже влучно схарактеризувати цю обопільну залежність соціального руху і штуки: «Штука і соціальний рух, — каже він, — мають однакову мету, та ні перша, ні другий не зможуть досягти її, коли не будуть іти до неї спільно. Мета ця — красивий і могутній чоловік. Хай же революція дає йому силу, а штука — красу». Не дивлячись на те, що уваги Вагнера висловлено було ще за часів славного західноєвропейського Sturm und Drang, глибока життєва правда їх не переконала жерців української драми, і вона і тепер, так само, як і два чи три десятиліття назад, не може задовольнити, через згадані нами причини, навіть примітивних вимог, які ставлять до драматичної штуки справжні майстри останньої.

Зазначений факт не може не завдавати глибокого суму кожному, хто заінтересований в розвитку театру українського, хто хотів би бачити в ньому силу, призначену для того, щоб допомогти масам українським інтенсифікувати соціальний рух в наших національних межах, вчашати його темп і наближати час соціальних конфліктів, що з неминучою логікою фактів відкривають нові перспективи вільного життя, нове царство гармонійної культури, царство могутнього і красивого чоловіка і праці, яка матиме своїм джерелом вже не проклятий обов'язок під'яремного раба, а радісну потребу повноправного з усіх боків і свідомого колективіста.

Кажуть, що театр завше буде об'єктивним покажчиком артистичного розвитку і артистичних настроїв нації в кожному певний момент її історії. Коли це вірно, ми прийдемо до дуже невтішного висновку: артистичний розвиток нашого народу стоїть ще на досить елементарному ступені, не вище і не нижче, очевидно, як і артистичний розвій майстрів драматичної штуки. Проти такого засуду можуть зараз же піднятися нарікання, що, мовляв, на перешкоді в розвитку драми української стояли і стоять тяжкі цензурні перепони. Ніхто, звичайно, не відкидатиме певної рації подібним ви-

правдуванням. Що й казати: театральна цензура ламає прямі лінії і змагається завше загнати в вузькі береги схвилювану контрастами життя і бурними пориваннями вічно-революційну думку. Але як і під ледяною кригою річки не перестає текти водяна течія, так і в підцензурному ярмі, яке б воно тяжке не було, завше можна відчуту дух і настрій письменника, його ідейні симпатії і цілий комплекс його «святого святих». Само собою зрозуміло, що всі ці риси скоріше, ніж у кого іншого, виринуть на артистичному обличчі письменника-драматурга і як на чисту воду виведуть, чи він має здатність піти на верхів'я штуки, чи у нього вистачає сил тільки на те, щоб безсилно борсатись біля її ніг. Коли ми подивимось на українських драматургів, як на барометр артистичних настроїв тієї нації, з якої вони походять і життя якої вони малюють, то ми скажемо, що барометр показує невірно, що він не відбивав на собі всього того, що відбувалось в житті нашого народу; ми скажемо, що на барометрі не помітно було визначних ознак перебоїв народнього живчика і тих бурхливих хвилювань, якими переповнена була душа народу і які останніми часами геть-чисто залили собою всю арену народнього життя. Українські драматурги (я не кажу про ремісників, варварів і паразитів української драматичної штуки) весь час плекали або етнографізм, впадаючи на кожному кроці в шаржівку народніх типів, або, в ліпшому разі, малювали нам сіру, одноманітну, як небо восени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину її. Навіть революційний вітер, що хуртовиною пронісся по нашій землі, не здвигнув їх з тієї мертвої точки, на якій вони впродовж цілих десятиліттів спочивали, не виніс їх з болотяних затонів буденщини на широкі простори розколісаного народнього життя. На руйнуючий все старе і спорохніле процес революції, але разом з тим на той процес, що створює нові форми життя, висовує нові сили, нових людей,— наші драматурги не реагували.

А між тим вони ще й сьогодні панують на нашій сцені. І український народ, в своїй жадобі духового хліба, примушений задовольнитись або каменем, або літературним сурогатом, або такою стравою, яка не тільки не збуджує в ньому і не прибільшує його бойовничих сил, а навпаки, консервує їх на тому самому ступені, на якому вони перебували до революції. І коли ми згадаємо, що в житті нашого народу відбулися значні зміни, що свідомість його і з політичного, і з соціального, і з національного боку виходить з ембріонального становища і в процесі свого розвитку поступає

дивовижно швидким темпом наперед, можливим лише під час революційних катастроф; коли ми, з другого боку, пригадаємо, що всі сили нашого матеріального, духового і інтелектуального життя мусять бути вжитими на те, щоб допомогти цьому розвитку, — то ми мусимо прийти до того висновку, що українська драматична штука, як одна із таких сил, в її сучасному становищі не може стати в пригоді в цій великій справі. Не може, як ми казали вже, через те, що вона не стоїть на висоті своєї соціальної місії, що ні одне із колисаннів розбурханої народньої думки, ні один із поривів масового гніву не знайшов відгомону в драматичній літературі нашій і не був повернений назад народнім масам в формі артистично оброблених моментів боротьби або палкого слова, яке будило б мертвих, додавало сили несилим, тисячами вогнених іскор запалювало б смілих до нової боротьби, до тяжких, але героїчних жертв і побідних тріумфів.

Таке становище нашої драми і нашого театру загрожує поважними небезпеками для успішного розвою як першої, так і другого. Ще більшими небезпеками загрожує такий стан речей для розвою наших народніх мас і перш усього для українського пролетаріату, якому театр дуже дорогий, який любить драматичну штуку, який, як і пролетаріат кожного народу, справедливо зауважив Кавтський, «шукає в драмі боротьби і дії і ставить до неї головну вимогу: дати йому можливість і духові сили піднятися понад буденні явища життя».

Я глибоко впевнений в тому, що сумне становище нашого театру і ненормальний напрям сучасної драми української — явище часове. Об'єктивний процес в розвитку соціальних відносин на Україні, нові потреби соціального життя мусять створити у нас і нову соціальну драму. І ця драма малюватиме нам не мертві моменти духового становища, не деталі буденного життя, не розпач або песимістичні резигнації, не покірливість та нудні, остогидні стогнання знервованих людей, а радість життя, вічну боротьбу і красу її, красу ненастанного руху, гармонізацію її і aus einem Guss могутнього героя поступу людського — маси народні і, звичайно, в першу чергу того, хто найбільше бореться за цей поступ, в чій боротьбі найбільш драматичних епізодів, бо все його життя є одна цілковита драма, — світлих кольорів, чарів і найбільше елементів для надхнення письменницького — українського робітника. Нова драма буде мати і своїх драматургів, що, пройнявшись ідеями боротьби і гармонізації життя, дадуть нам в своїх артистичних обра-

зах синтез народніх надій, змалюють нам тих, хто боротьбою своєю хоче встановити соціяльну правду на землі, царство робочого люду, яке так потрібне всім страдальцям землі, внутрішня краса і щастя якого дає і нам необхідні сили моральні для того, щоб прискорювати його. Такі письменники драматичні будуть справжніми майстрами драматичної штуки, бо їхня творчість буде стояти в повній гармонії з вимогами останньої, з вимогами соціяльного руху. І таких письменників полюблять маси народні, як люблять вони в Німеччині Шіллера, у нас — Шевченка, як люблять вони кожного «майстра» слова, згуків, малярства, пластики, в творчості котрого вони знаходять рідний для себе елемент руху, конфліктів і боротьби. Кавтський, вивіслюючи причини надзвичайної популярности Шіллера серед німецького пролетаріяту, каже між іншим: «В той час, коли писав Шіллер, з жагою шукали боротьби і бистрого розвою дії, а не пасивного настрою. Жоден поетичний геній не йшов в такій мірі назустріч цій потребі, як Шіллер. От в цьому-то й заховано джерело могутнього впливу його, в цьому-то й джерело його популярности. І його популярність ще жива серед пролетаріяту, який шукає в драмі і тепер боротьби і дії; вже минуло сто років, як помер Шіллер, — і не дивлячись на це, він залишається для пролетаріяту вічно юним». Українським драматургам треба запам'ятати ці слова великого письменника. Бо тільки пройнявшись ними, вони зможуть поставити і саму драматичну штуку на певний шлях і театр український зробити тим місцем, куди всі страдальці нашого краю будуть поспішати, щоб набратись там сил, почути в собі енергію і бадьорість для боротьби з контрастами життя в артистичному змалюванні їх драматургом.

Застарілість п'єс українського репертуару відчувається вже громадянством нашим, і питання про оновлення його або навіть цілковиту зміну його на новий починає — щодаді — набирати все ширшого інтересу. З'являються вже навіть перші ластівки нової драми з ясно зазначеним соціяльним характером. Робляться навіть проби змалювати величні моменти російського визвольного руху і його діячів («Розгардіяш» і «Скрутна Доба» Кропивницького, «Лихоліття» Г. Хоткевича і нескінчені «Дисгармонії» В. Винниченка). Правда, вони не зовсім доладні з артистичного боку і є тільки пробами. Але все ж їх треба вітати, бо вони мають певне симптоматичне значення, як ознаки нового напрямку в розвої української штуки драматичної. Та театр кожного народу

живе і розцвітає не тільки за допомогою свого оригінального репертуару. В однаковій мірі для його розвитку потрібні і твори перекладні, твори чужоземних письменників, а надто в таку переломову фазу його розвитку, як та, що тепер він її переживає.

Власна творчість драматургів українських не здобулась ще на те, щоб в артистичних малюнках подати нам змагання наших народніх мас, героїчні моменти їх життя, артистичні проби розв'язання тих різноманітних проблем, які являються тепер для них проблемами першорядної ваги і значення. Нехай тоді приходять із своєю допомогою перекладчики і дадуть ці образи в змалюванні чужих письменників. Нехай тоді перекладні твори драматичні скращують убогий репертуар українського театру і задовольняють потребу нашої публіки в новій драмі. То нічого, що фарби, що кольорит перекладних п'єс матиме менший національний характер. Без порівняння більше значення в даному разі має те, що ці твори, малюючи драматичні моменти з життя чужих народів, будуть збуджувати думку і наших мас, революціонізуватимуть їх на акцію, на невпинні рухи. Страждання Нахмана з «Євреїв» Чірікова викличуть глибокі спочуття у кожного, хто й не належить до тієї нації, якій волею історичної долі судилось нести тяжкий хрест утисків і насильств, бо всіх страдалців сучасного капіталістичного ладу золотою струною солідарности з'єднує одна доля, одні надії й поривання. І хоч, може, не кожен погодиться з думками Нахмана, що власне ті ліки, якими він хоче загоїти рани свого народу, справді матимуть бажані наслідки, але кожен відчує потребу вилити цілючий бальзам на ці рани.

Нам здається, що за такий бальзам для нашого театру мусять стати і перекладні п'єси чужих авторів. Звичайно, ті п'єси, де справжній драматичний елемент, елемент катастроф, конфліктів, рухів, взагалі динаміки буде головним лейтмотивом змісту, звичайно, ті п'єси, що будуть піднімати нас понад буденні явища життя в сферу боротьби, героїчних жертв і побід. Нема чого й казати про те, що найбільш відповідними для такої мети являються п'єси, де моменти соціальної, політичної і національної боротьби пригнічених кляс громадянства стоять на першому пляні. Лише тоді, коли т а к і п'єси прибуватимуть до нашого театрального репертуару, можна сподіватись, що це стане на користь нашому театру; вони допоможуть реформувати його, створити нову живу течію в театральному репертуарі, яка, злившись згодом з рідним джерелом української со-

ціальної драми, залле буйним потоком застарілий і в значній частині наскрізь цвілий сьогочасний репертуар.

Лише в малих розмірах перекладна п'єса Чірікова зможе задовольнити велику потребу нашого театру в новому репертуарі. Але її треба вітати як першу ластівку в звороті українського театрального репертуару на новий шлях. То нічого, що перша проба перекладної п'єси для українського театрального репертуару — «Євреї» Чірікова — має свої дефекти і цій п'єсі можна закинути багато дечого з артистичного боку. Більше значення має те, що ця п'єса зачіпає проблему, яку досі зовсім не чіпали українські драматурги, між тим, як вона давала себе відчувати у нас на кожному кроці і притягувала до себе увагу широких гуртів нашого громадянства. Більше значення має те, що ця п'єса збуджує в серцях глядачів глибоку любов до пригнобленої нації, викликає до страдальця щире спочуття, а до того ладу, в якому можливі хижацькі знущання над невинними жертвами, запалює гнів і ненависть. А гнів — предпосилка бурхливої акції, що має знищити лихо, в якій б форми і в якій би сфері воно не виявлялось.

В інтересах більшої свідомости народніх українських мас і — перш усього — українського пролетаріату, що стоїть один на сторожі розвою цілого нашого народу, треба побажати, щоб українська драма стала драмою боротьби, соціальних катастроф, революційних конфліктів, щоб вона розробляла — пригадуємо аналогічні бажання талановитого російського публіциста Луначарського, висловлені ним щодо російської драми, — нові теми: «боротьби, титанічних пориваннів і упертости, новаторства, то гнівного, то з ясною усмішкою», передового борця народніх мас — пролетаріату.

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В МИНУЛОМУ РОЦІ

Наш огляд українського життя в минулому 1907 році не може бути повним. І це не наша вина. Багато подій, багато фактів з життя України лежить поза тими межами, які може переступати редакція. Приневолена рахуватись з обставинами політичного моменту, вона не може подати різнобічної і безсторонньої оцінки проявам національного життя

і вияснити їх значення для пролетарських та трудящих українських мас, інтереси та ідеали яких редакція взялась боронити. Події політичного характеру, що мали місце в житті українського народу, діяльність українських політичних партій — все це, хоч і «кричить про себе» і вимагає од політичного органу відповідного освітлення та оцінки, не може по обставинах моменту бути використаним в нашому огляді.

Та як не тяжкі обставини, яким важким тягарем вони не впали на «вільне» слово, все ж вони не змогли цілком вбити політичних змаганнів українського народу: під кригою реакції не зупинялась течія політичного національного життя, не переставала текти і час від часу давала про себе знати то в таких подіях, як, приміром, з'їзди українських політичних партій, то в резолюціях, які виносились цими з'їздами, то, нарешті, в прилюдних виступах представників партій в російському парламенті — в Державній Думі. Звістки про такі події показують, що там, в глибині народнього життя українського народу відбувається цікавий процес диференціації українського громадянства на класи, на групи, на гурти. Інтереси цих класів протилежні, не однакові; українська буржуазія, буржуазна інтелігенція еднається біля радикально-демократичної партії, українські трудящі маси, на чолі з українським пролетаріатом, гуртуються біля партії соціал-демократичної. Є деякі звістки про те, що частина буржуазної соціалістичної інтелігенції намагається організувати окрему партію українських соціалістів-революціонерів. Знов теж були по газетах звістки, що й українські націоналісти ворушаться, хоч поки що з їхніх заходів нічого не виходить.

Досі партія українських націоналістів, або, як вона себе називає, Українська Народня Партія, нічим на ділі себе не показала і залишається пустоцвітом на українському політичному полі. Мало дає про себе знати і Українська Демократично-Радикальна Партія. Чувати про неї можна було тільки тоді, коли людність ставала до виборів, та і то ці чутки далі газет не йшли. Реальної сили і впливу на вибори ця партія не мала. Під своїм партійним прапором не провела ні одного депутата. Це, одначе, не завадило їй стати близько до Трудової Громади другої Державної Думи: інтереси «хозяйственного» мужика-хлібороба і українського буржуазного інтелігента дуже близько підходять одне до другого; не треба через це й дивуватись, що українські демократи-радикали на своєму з'їзді винесли резолюцію про

свою солідарність з програмовими домаганнями парламентської Української Громади.

Єдиною українською політичною партією, що не зупиняла своєї роботи в українських масах, була Українська Соціал-Демократична Партія. В газетах подавались звістки, що в минулому році відбувся з'їзд цієї партії, на якому вироблена була між іншим резолюція про відношення до другої Думи, про умови з'єднання з Російською Соц.-Дем.-Роб. Партією і т. д. Деякі факти з життя організацій цієї партії, напр., резолюція київських робітників У.С.Д.Р.П. про терор та анархістичні засоби боротьби, звернули на себе увагу мало не всієї преси, як російської, так і української, і примусили навіть буржуазні органи преси озватись в прихильному для згаданої партії напрямку.

Куди більшу змогу висловлювати політичну думку і боронити національні права українського народу могла Трудова Українська Громада другої Державної Думи, але, правду кажучи, свого завдання вона не виконала як слід. В самій Державній Думі впливу особливого вона не мала. З боку програмного ця політична організація не могла считатись [зважатись] за виразницю інтересів всього українського народу. Намагання ж її з'єднати під своїм прапором різних по політичних переконаннях депутатів, нав'язати їм спільну програму, примусити їх підлягти спільній фракційній тактиці та дисципліні треба признати неслухними і навіть реакційними. Національний прапор, під яким виступала ця організація, мусів стати тим спільним ґрунтом, на якому депутати України могли од часу до часу погоджуватись між собою і в питаннях програмних, і в питаннях парламентської тактики. Ставши на такий ґрунт, Громада зробила велику помилку і зашкодила скорішому поділу українського громадянства на протилежні по своїх економічних завданнях соціальні групи, так потрібному для розвитку класової боротьби на Україні. Ідеали української трудової групи, поскільки можна було про них судити на підставі виданої нею програми, мають народницько-буржуазний характер і стоять далеко од послідовно-демократичних ідеалів робочого класу. Навіть у справі оборони прав українського народу перед парламентським представництвом усіх народів Росії, депутати — члени Громади показали себе мало усвідомленими в тих справах — малодосвідченими. В багатьох випадках, приміром, коли обговорювався бюджет державний, вони не скористувалися слушним випадком і не оцінили заходів і політики правительства з погляду інтересів

українського народу. Загальний політичний розвиток Громади був невисокий, через це і виступи членів її в парламенті не робили великого враження ні на парламент, ні тим більше на українські трудящі маси. Більш видатною треба признати діяльність Української Громади в справі видавництва власного органу. «Рідна Справа» — так звався орган Громади, — редагувався досить вміло, жваво і цікаво, хоч, звичайно, програмова сторона його мала ті ж самі дефекти, ті плутанини, що й програма самої Громади.

Переходячи далі до ітогів громадського життя українського громадянства за минулий рік, доведеться сказати, що воно було млявим і малопродуктивним. Причина цієї млявості лежить почасти в загальних умовах сучасного політичного моменту, почасти ж в самому українському громадянстві, занадто ще молодому, малокультурному і нерозвиненому. Єдиними огнищами, де більш-менш помітно було це життя, були українські Просвіти. Гуртуючи круг себе здебільшого українську буржуазну інтелігенцію, ці товариства не могли розвинути широко своєї діяльності, з одного боку, через перешкоди адміністрації, а з другого, через неактивність і тих громадських елементів, які здебільшого вступають членами до Просвіт. Найбільш визначилась за минулий рік своєю діяльністю київська Просвіта. Діяльність ця виявилась у виданні популярних книжок, в улаштуванні вечорів, присвячених пам'яті або творам українських письменників, нарешті, в тому, що товариство уряджувало популярні відчити для народу (приміром, про холеру). Такий самий характер мала і діяльність другої визначної Просвіти — одеської — з тією тільки різницею, що тут на першому плані, замість видавництва книжок, треба поставити уряджування рефератів та клубних співочих вечорів з танцями. Незначна своїми розмірами і впливом діяльність українських Просвіт пояснюється в значній мірі, крім згаданих нами причин, ще й тим, що найбільш активні елементи українського громадянства — робітники — примушені стояти за порогом цих товариств. Висока членська вкладка, при злиденному бюджеті українського робітника, не дозволяє останньому брати участі в Просвітах, наблизити їх до життя, поставити їх ближче до інтересів українських робочих мас.

Коли взяти діяльність Просвіт в цілому і, приймаючи на увагу всі несприятливі для цієї діяльності обставини, визначити, чи багато дали вони для українського робітника, то довелось б прийти до того виводу, що користи тут було

дуже і дуже мало. Загальна тенденція діяльності Просвіт має інтелігентсько-буржуазний напрямок і українському пролетаріатові для задоволення своїх культурних потреб доведеться шукати інших шляхів, інших культурно-національних товариств, коли все в них і надалі зостанеться по-старому.

Мало поки що виявило свою діяльність і Українське Наукове Товариство, засноване у Києві. Поки що круг його інтересів наукових обмежується старовиною, минулою історією України. Реферати, наукові зібрання, публічні лекції, що влаштовувались Товариством, або історико-літературного характеру і для широких кругів українського громадянства особливого інтересу не мали, коли не щитати {включити} сюди рефератів проф. Павлуцького про український стиль, Біляшевського про український орнамент і публічних лекцій І. Стешенка про українських шестидесятників. До вивчення сьогочасного життя України Товариство ще не приступило, не дивлячись на те, що це життя вимагає пильної уваги до себе. Колективній науковій інституції і слід би було в першу чергу заходитися коло вивчення та студіювання сьогочасного життя. В деяких лекціях, улаштованих Товариством, бракувало лекторам уміння захопити слухачів чисто зовнішньою стороною своїх викладів, іншим не ставало ясного принципу, критерію, виходячи з якого, лектор освітлював би свою тему.

В цілому влаштування публічних лекцій з українознавства треба признати дуже корисною справою: вони дають санкцію українському науковому слову, приваблюють до української науки ширші круги громадянства і торують шлях для розвитку української науки.

Зупинившись над українськими публічними лекціями, ми поруч з ними повинні згадати і курси українських наук, що почали викладатися з 1907 року по університетах, що існують на Україні, та тільки нічим не виявляють, що удержуються вони з коштів українського народу і повинні були б нести цьому народові національну науку. Курси українських наук заведено поки що в Харківському та Одеському університетах. В першому почав читати лекції (українською мовою) по історії української літератури проф. Сумцов, у другому, теж українською мовою, прив.-доцент Ол. Грушевський по історії України. В Київському університеті по історії української літератури читає лекції проф. Лобода.

Початки української науки в університетах не можна не

признати бажаним і позитивним придбанням і для прав української мови, а ще більше для розвитку українського народу. Українські лекції — то перший крок до того, щоб на Україні наука викладалась по-українському, щоб вона була національною не тільки по формі, але й по суті, по змісту.

Деякі органи української преси признають таким придбанням і указ Св. Синоду про українську мову в церковно-приходських школах Подільської Єпархії. Але, на наш погляд, цей указ (видано його було восени минулого року) більше має шкідливе значення, бо підготовляє вдячний ґрунт для зросту клерикалізму в українській одежі. Цей указ сливе нічого не дає для справжньої демократичної українізації народної просвіти на Україні. Шкільна справа у нас, як раніш, так і в минулому році перебувала в ненормальних обставинах; народня школа стояла далеко од народніх мас не тільки по формі, по мові, але й по загальній бюрократичній постановці початкової науки.

Як ставилось українське громадянство до чужої школи? Чи виявило воно якісь активні бажання, щоб таку школу змінити на рідну, свою? На ці запитання треба одповісти: виявляло, змагалось за українізацію просвіти, але, на великий жаль, ці змагання реальних наслідків не принесли в минулому році, коли не щитати {рахувати} згаданих нами початків національної науки на Україні. І тим з більшою приємністю треба підкреслити в цих змаганнях участь самого народу, українського народу — народу сіл, робітників тощо. Протягом минулого року різні групи українського громадянства засилали до українських газет численні листи, в яких заявляли, що вони хочуть, щоб на Україні заведено було по школах (вищих, середніх і нижчих) рідну мову, рідну науку. В листах засилались привітання українським студентам, щоб вони не зупиняли своєї боротьби за українізацію просвіти на половині шляху, а щоб доводили її до кінця, пам'ятаючи, що тільки тоді справа просвіти на Україні буде приносити користь, коли ця просвіта стане національною не тільки по мові, а й по змісту.

З-поміж цих листів особливо визначились листи селян та робітників українських. Такі листи треба визначити, як об'єктивні докази того, що національна свідомість починає прокидатись серед широких мас українського народу і що, значить, український національний рух не є тільки рухом одної інтелігенції, але й рухом народнім. Нечисленні, порівнюючи, були ці листи, але їх треба вітати, як перші

ластівки народного руху серед українських мас, як перші проби маніфестації українським народом своїх національних потреб і, нарешті, як поруку того, що ці проби знайдуть своє задоволення, бо ті, хто про них заявляє, не заспокоюється доти, доки не доб'ються своїх прав.

З інших фактів, що показують про збудження національної свідомості серед певних груп українського громадянства і про змагання цих груп до організації, треба згадати про заходи українських акторів заснувати свою власну спілку (союз). Українські актори через заснування спілки хочуть добитись кращих матеріяльних умовин життя; добиваються вони й того, щоб українські антрепренери не експлуатували їх і поводитись з ними по-людському. Крім того, через спілку добиваються вони поліпшити репертуар українського театру, щоб театр справді послужив розвитку українського народу, а не стояв на перешкоді цій великій справі. Саме в минулому році питання про українську спілку обговорювалось в українській та російській пресі, і є деякі надії, що в новому році воно буде розв'язане в бажаному для акторів напрямку. Заходів українських акторів не можна не вітати, особливо, коли ми згадаємо, що на українську сцену йдуть здебільшого люди малокультурні, з національного боку несвідомі.

Може, чи не найбільше український рух в минулому році помітно було серед українського студентства.

Скликались зібрання, на яких обговорювалась справа українських катедр і взагалі просвіти на Україні, виносились відповідні резолюції і т. д. Словом, з боку формального, зовнішнього, українське студентство виявило свою національну свідомість і маніфестувало її прилюдно. Але наскільки ця свідомість справді є глибокою, наскільки вона заявила себе активно — це інша річ. Принаймні в минулому ж таки році українські студенти, які, між іншим, і в Харкові, і в Одесі завзято добивались українських лекцій, не дуже-то густо ходили на ті лекції, коли їх почали в Харківському та Одеському університетах викладати тамошні професори. Є, приміром, певні звістки, що на лекції історії в Одеському університеті (викладав прив.-доц. Ол. Грушевський) ходять нечисленні одиниці з-поміж українського студентства, що побирає освіту в Одесі. З такого факту можна зробити один тільки логічний вивід: або ж тих лекцій не вміють викладати настільки цікаво з наукового боку, щоб вони могли захопити слухачів, або ж самі слухачі мало цікавляться українською наукою, якої вони недавно так завзято домагались од уні-

верситетського уряду. В кожнім разі, згаданий нами факт про те, як ставилася на ділі частина українського студентства до українських лекцій, не можна щитати {вважати} за корисне придбання для українського громадянства.

Українська преса, газетна і журнальна, представлена була в минулому році такими органами: щоденною «Радою»; тижневиками: нашим «Словом», «Рідним Краєм», «Світовою Зірницею»; щомісячними журналами «Літературно-Науковим Вістником» і «Україною». Шість органів на 30 мільйонів — дуже мало. Та коли ми згадаємо, що українське громадянство, не як етнографічно-національна одиниця, а як певна політична сила почало виявляти ознаки свого національного життя тільки останніми часами, то ми прийдемо до того висновку, що на більшу кількість органів печаті це громадянство й не могло спромогтись. Інша річ, як згадані нами органи української преси виконували своє завдання, чи відповідали вони своєму призначенню, чи обслуговували вони українські народні маси так, як цього вимагають інтереси останніх.

Відповідь на ці запитання не може бути зовсім втішною. Українська преса ще молода, небагата визначними літературними силами, не має вона такого досвіду, як преса російська, і через це, звичайно, її не можна рівняти з останньою. Загальний дефект нашої молоді преси той, що вона ще замало українська. Не по мові, не по тому матеріялу, який вона подає до відомости своїх читачів, а по методу освітлювання цих відомостей, який часто-густо виявляє, що українські літератори не при звичайлись ще до того національного ґрунту, на якому вони завше мусять стояти, коли хотять, щоб українська преса виконувала як слід свою культурну роботу. Крім цього загального дефекту, властивого в більшій або меншій мірі всім органам української преси, українські видання мали в минулому році, кожне зокрема, ще й свої власні хиби. Почнемо з щоденної «Ради». Загальне редагування цієї газети треба признати ще й досі незадовольняючим, хоч в порівнянні з «Громадською Думкою» помітно значний поступ. Ще досі не видко досвідченої, творчої руки, яка б уміло направляла справу, робила б з газети цікавий щоденний орган, різноманітний по змісту, приступний мовою своєю. Звичайні виділи {відділи} щоденної газети в «Раді» редагуються не дуже цікаво. Кидається на око брак живих «злободневних» фейлетонів, цього живчика, без якого не можна уявити собі в російсько-українських обставинах щоденної газети. Слабо заступлена і та частина

газети, де читач звик шукати вказівок для поводження громадянства, де редакція виявляє своє програмове обличчя, своє Я, де вона висловлює свій погляд на ті чи інші питання і національного, і загальнодержавного життя. Ми маємо на увазі передові «Ради». Хоч редакція і каже, що «напрямок газети непартійний, демократично-поступовий», але протягом минулого року вона не встановила більш-менш певно ні меж свого демократизму, ні характеру своєї «непартійності». Певна річ, що це було не під силу редакції, як не під силу воно і тій «різночинній» буржуазній інтелігенції українській, органом якої є «Рада», і яка часто лукавить, коли заявляє, про людське око, що партійности вона не визнає, а на ділі завше являється органом певної буржуазної течії нашого громадянства. «Рада» в деяких своїх статтях була цілком демократичною, послідовно демократичною, в інших виявляла багато опортунізму, що суперечив «поступовому демократизмові». Та навіть і з погляду власної програми редакція «Ради» не була яскравою: позиція «Ради» в національному питанні була хистка, мало обґрунтована і мало деталізована щодо окремих явищ національного життя. В заслугу редакції треба поставити, що вона доволі докладно і в свій час подає хроніку з українського життя, особливо з життя Просвіт, хоч, з другого боку, не зазначає свого відношення до тих фактів, про які вона сповіщає громадянство. Не можна не зауважити ще й того, що досить часто статті пишуться в занадто загальній уже формі, що треба пояснити тим, що до них беруться люди з невеликими знаннями, без ясного обґрунтованого погляду на відповідні питання.

Переходячи далі до інших українських газет, доведеться сказати спочатку декілька слів про «Рідний Край». Менше всього цю газету можна назвати політичним органом. Питанням політики редакція присвячує дуже мало місця. Зате багато містить віршів і оповіданнів, між якими, треба признатись, дуже мало трапляється справді художніх і вартих уваги. Перехід редакції «Рідного Краю» з Полтави до Києва дав себе ознаки: газета перестала бути такою живою і народньою і по мові і по змісту, якою вона була за перші часи свого видання. З переїздом до Києва «Рідний Край» загубив тих співробітників, які надавали йому своїми статтями певну цікавість та різноманітність.

«Світова Зірниця» — це будяк, шкідливий, і доволі-таки шкідливий, на молодому полі української преси. «Паном тхне!» — ось загальне враження, яке одержуєш од кожного

числа цієї газети, яку доволі вірно і не без розумної злоти хтось назвав «Світовою Дурницею». Газета ця редагується в «благородно-реакційному тоні». Відповіді, хоч якоїсь, на селянські потреби, на наболілі нужди трудящих мас в ній ви не знайдете, зате мало чи не половину місця в газеті присвячено марудним переказам з історії (в дусі Іловайського), лікарським та ветеринарним порадам та всякій літературній січці з віршів та оповіданнів. Єдине, що можна сказати доброго про «Світову Зірницю», це те, що пишеться вона популярною мовою, але з цього можна тільки сумувати. Краще було б, коли б ця газета — далека від селян по своєму напрямку — була далекою од них і по мові, бо зрозумілість, народність мови тут тільки шкодить, бо прищеплює народові оті не-народні думки, які звили собі міцне кубло в панських головах редакції «Світової Зірниці».

Українська журналістика представлена була в минулому році двома журналами: «Україною» (редактор В. Науменко) і «Літературно-Науковим Вістником» (редактор проф. М. Грушевський). Перший журнал був, власне кажучи, продовженням «Киевской Старини». Більша частина цього журналу присвячена була українській науці; новиною в «Україні», коли порівняти її з «Киевской Стариной», був публіцистичний одділ, присвячений освітленню питаннів сучасного українського життя. На превеликий жаль, цей одділ займав дуже мало місця. В такому вигляді журнал, звичайно, не міг вдовольнити нове українське громадянство, яке виросло уже із стадії етнографічного українства і почало вимагати од українського журналу не тільки однієї «сухої» науки, але й того, щоб він став органом певної політичної думки громадянства, одбитком його політичних змаганнів, певною ідейною трибуною, з якої б громадянство одержувало вказівки для свого поведження, діяльності, при допомозі якого воно могло б виробляти собі сталий національно-політичний світогляд. Наблизити «Україну» до нового типу українського журналу редакція його не захтіла, або не змогла, і, як повідомлялось уже в газетах, постановила спинити видання.

«Літературно-Науковий Вістник» поставив своїм завданням бути «всеукраїнським журнальним органом», себто обслуговувати і політичні, і національні інтереси всього українського громадянства. Наскільки пощастило редакції журналу виконати своє завдання — це інша річ. На нашу думку, ідею всеукраїнського журналу, не тільки з територіяльного, а і з ідейного боку не можна здійснити. Україн-

ське громадянство поділяється на певні класи, на певні ідейні течії, і кожна з цих течій вимагає своєї журнальної трибуни, свого власного органу. Логіка розвитку цих течій незабаром покличе до життя і нові органи журнальної преси. Але тепер не можна не признати, що редакція «Літературно-Наукового Вістника» доволі завзято намагалась здійснити свою мету. Вона залучила (з переїздом зі Львова до Києва) нових співробітників, здебільшого з російської України, зробила з свого журналу доволі живий і цікавий орган. Не можна іноді погодитись з тим, що пишуть публіцисти «Літературно-Наукового Вістника» (Грушевський, Єфремов, Матушевський, Лозинський і ін.), але разом з тим не можна не признати інтересу за їх статтями, особливо за статтями проф. Грушевського. Коли порівняти «Літературно-Науковий Вістник» львівського видання з київським, то не можна не зауважити, що 1907 рік був найкращим роком за увесь час існування журналу. Він справді наблизився, але тільки тепер, до типу журналів, зразком котрих є французькі revues.

Найкраще, звичайно, представлена була публіцистична частина журналу, хоч, треба зауважити, цьому одділу не хватає сталого витриманого напрямку, що треба пояснити самим характером журналу, як «всеукраїнського» органу. Слабше — одділ критики літературної і красного письменства. В останньому більш-менш цінними з художнього боку треба признати твори Винниченка, Коцюбинського. В науковій частині визначаються статті проф. Грушевського і К-вого. В новому році «Літературно-Науковий Вістник» обіцяє стати ще більш цікавим, аніж був він в минулому році.

«ДЗВІН» — ЗБІРНИК

Впорядчик-видавець В. Винниченко

В одділі красного письменства уміщено твори трьох українських письменників: Винниченка, Коцюбинського і Черкасенка. Черкасенко виступає в «Дзвоні» автором двох коротеньких віршів. У них виявляє вміння закувати свою думку в сталеву одчekanену форму. Обидва вірші невеличкі, але і з них видно, що автор має поетичний хист; напрямок його поетичної творчости симпатичний, і ми бажаємо йому не сходити з цього шляху. Додержуючись і далі його, Черка-

сенко може стати близьким і дорогим для українського пролетарія поетом, виразником його гарячих бажаннів і великого гніву. Коцюбинський умістив невеличкий психологічний етюд «В дорозі». Етюд написано красиво, навіть граціозно з зовнішнього боку, хоч психологічні переживання героя оповідання, революціонера, що, втомившись революційною діяльністю, хоче виправдати екскурсії в сферу особистого інтимного життя, тоді як інтереси тисяч вимагають, щоби він своє життя оддав їм,— не скрізь розвинені згідно з психологічною правдою і малюють героя не завжди яскраво-рельєфно. Якась незакінченість, необробленість теми! Красиві, іноді вірні «мазки» художника, але немає суцільного психологічного образу — ось загальне враження од оповідання Коцюбинського. В короткій рецензії не можна спинятись над дефектами-деталлями, але автор даремно іноді зловживає «малюванням» природи. Виходить занадто докладно, а через це і нудно: замість поезії — ботаніка!

«Гвіздком» художньої частини «Дзвону» є безумовно п'єса В. Винниченка «Щаблі життя». Заголовок не можна сказати, щоб не був не претенціозним. Винниченко любить давати своїм п'єсам такі заголовки: «Дисгармонія», «Великий Молох» — тепер «Щаблі життя». На великий жаль, зміст п'єс, розроблення тем і питаннів стоїть в дисгармонії з ефектними заголовками. Щодо питаннів, Винниченко теж любить зачіпати ті, які можна зачислити до категорії «проклятих», які справді варто зачіпати, розроблювати, освітлювати. Дисгармонії з життя революціонерів, боротьби індивідуального з колективним, «я» і «ми», одиниці з громадянством — за все чіпається Винниченко. Чіпається нервово, похапцем, часто з благородними мріями. Часто він кидає на них промінь свого світу, виявляючи свою талановитість, але ніколи він не додумає того, за що чіпається, ніколи його художні образи не носять характеру закінчености, ніколи ті порішення, які він дає зачепленим питанням, не можуть вдовольнити пролетарія або того, хто поділяє ідеологію робочого класу. Художник (в данім разі Винниченко) може все брати для своїх художніх творів. Навіть повинен це робити.

Але річ не в тому, про що писати. Будь ласка, пиши про що хочеш, яких завгодно питаннів торкайся! Річ у тому, як писати, як ти розв'язуєш ті питання, що привабили твою увагу, завдали тобі муки і примусили тебе поділитись з іншими своїми думками-образами про них. І от власне оце

«як» дуже шкандибає у Винниченка. Дуже може бути, що про Винниченка ми поговоримо більш докладно: він вартий цього. А тут обмежимося тільки деякими увагами — ілюстраціями до висловленої нами думки. «Без великих широких щаблів нема великого й широкого життя», — з запалом говорить головний герой «Щаблів» Мирон Антонович. Він хоче «роздушить, розметать ту шкаралупину, в яку закуто його душу. Одкинуть все зайве, все, що оджило свій вік». Як бачите, щабель справді високий. І Винниченко примушує свого героя лізти до нього, добиратися гори драбини і звідтіля показатись людям у своїй силі і руйнуючій красі: погляньте на мене, який я удався, і ходіть за мною! Ми підходимо до драбини і чуємо, як смілий Мирон Антонович, і — по всьому видко — укоханий автором «творець нового життя» виголошує такі дурниці: «будь чесним з собою», коли хочеш бути чоловіком новим. До чорта мораль, видуману людьми! Ну, добре, чесним з собою треба бути, це необхідна річ — ну, а як же ж з іншими? Невже норми моралі, цінності етичні виробляю я один, без спілки з іншими, зв'язаними зо мною тисячами моральних і духовних інтересів? На таку мораль індивідуалізму робочий клас не пристане. Бо коли бути чесним тільки «з собою» — то такою «мораллю» можна оправдати і санкціонувати яке завгодно свинство.

Така «мораль» на руку індивідуалізму, буржуа, пануючому класові, а ніколи пролетарію, який має свою класову мораль і їй кориться «не за страх, а за совість», бо спільними колективними силами виробляє її, бо інтереси свого класу, інтереси розвитку громадянства він ставить понад усе, ставить все це {на шкоду} своїм власним інтересам. Дякуючи такій гармонії між своїм індивідуальним «я» і інтересом класу, у пролетарія не може бути місця для тих конфліктів і для тієї внутрішньої гризні, які властиві буржуазним класам, коли вони хочать примирити інтереси свого «я» з інтересами громадянства. Мирон Антонович не може стати на погляд пролетаріату. Високий щабель його міщанської моралі ламається — герой Винниченка хватується за другий і, руйнуючи мораль пануючих класів, називаючи їх розпусниками (хто ж проти цього буде протестувати), а їхню сім'ю легалізованою проституцією, вимагає від громадянства поваги до праці проститутки: «Проститутка є такий же корисний член общества, як і носильщик, банщик, лікар, наймит, поет і філософ. Проституція так же задовольняє потреби, як і лікар, носильщик, поет, філософ». Та-та-та, хватив! Працю проститутки ставити поруч з

якоюсь іншою працею, що має громадянську цінність! — це занадто вже сміло і... не науково. Зло капіталістичного ладу — проституцію, яка по своїй суті є і може бути тільки джерелом мук і яка зникне в соціалістичному громадянстві, прирівнювати до праці, що в самій своїй основі є джерелом найвищих утіх, що в соціалістичному ладі стане з підневільної — радістю, щастям-потребою, це значить не знати, що таке праця, не вміти розрізнати праці од зла. Цим пояснюється і те, що герой Винниченка кличе не боротись проти тих основ, проти того соціального ґрунту, на якому виростає зло проституції, а хоче тільки поставити проститутку у «краще матеріальне, юридичне, громадянське становище» — о, тоді і хвороб не буде! Герой п'єси нічого не має проти того, щоб ходити до проститутки: «...от тільки бережіться, щоб не поймають якої хвороби», — оберігає він. Здавалося б, коли герой в теорію «возводить» «хождение» до проститутки, то повинен і додержувати її на ділі. Але теорія одне, а практика, життя — інше. Сестра героя попадає в «публичный дом» і герой уживає всіх засобів, щоб витягти її звідти. Для чого? Адже «праця» проститутки, хоч би й сестри, має однакову цінність з працею філософа, лікаря і наймита?.. Коли «герою» вказують на нелогічність його поведження, він не знає і не вміє пояснити і оправдати своєї нелогічності. Взагалі логіки в думках, в поведженні героя мало.

Можна б було навести до цього чимало ілюстрацій. Нелогічність доходить часто до такого абсурду, що Мирон Антонович вимагає од своєї коханої піти «хоч на день у публичный дом» — тільки після цього він згоджується жити з нею. На що таку вівісекцію проробляє герой, на що така жорстокість безглузда, дурна? А ця, бачите, операція потрібна для того, щоб кохана героя згладила свою вину перед проституцією, як член того громадянства, яке породило проституцію, щоб доказати, що «труд» проститутки — такий самий, як і інших професій. Словом, герой Винниченка повинен стати революціонером духу, новатором думки і руйнуючим реформатором нового життя, творцем нових вільних норм. На ділі таким не виглядає. Його новаторство скидається на те, якби хтось, бажаючи реформувати життя, бився об стінку головою, говорив пишні фрази і зразу ж свою революційну фразеологію перекидав власними ж учинками шкереберть. Головна причина цього та, що герой п'єси міщанин-індивідуаліст, а не колективіст. Його психіка, думання, його плани, його філософія життя — міщанські, а не пролетарські. Через це він і не може стати ні сам творцем життя, ні

других повести на верхів'я його за собою. Великі і широкі «щаблі» виявляються нікчемними, безсилимими протестами міщанської душі, негідної піднятися понад своє маленьке «я» і злитись в могутньому колективному «ми». Ідею п'єси автору її не пощастило виконати. П'єса з художнього боку слабша од попередніх. У ній чимало незугарностей художніх, багато непотрібної і часто нерозумної балаканини. З соціального боку вона навіть може мати шкідливий вплив на деякі групи громадянства, які цупко будуть хапатися за апологію індивідуальної моралі і освящати нею свої свинства.

З огляду на все висловлене нами, ми вважаємо п'єсу д. Винниченка невеликим придбанням для української літератури; в творчості ж талановитого письменника вважаємо її за темну хмарку, яка, дай Боже, щоб не розрослась у більшу і не збила художника з ясного і чистого шляху, на якому Винниченко стояв «не мудрствуя лукаво» у перші часи своєї творчості, коли ще не торкався тих «великих» питань, якими зацікавився останніми часами і для порішення котрих треба б мати більше знання і знайомства з ними.

ЮВІЛЕЙ М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

15 января М. К. Заньковецька святкує ювілей 25-літньої діяльності своєї на українській сцені. Кожен, хто хоч трохи цікавиться українським театром, знає, що Заньковецька найкраща артистка його і найбільша і найталановитіша краса української сцени. Кожен, хто хоч один раз тільки бував у театрі, як виступала вона в якій-небудь ролі, ніколи не забуде чарівної гри артистки, ніколи не забуде того величезного враження, яке залишає вона своєю грою. Вона уміє захопити глядача своєю грою, вона примушує його страждати, радуватися, сумувати, сміятися сміхом веселим, в залежності од того, в якій ролі виступає, переживання якої живої істоти вона передає на сцені.

Ну, так, гарно — скаже читач нашої газети. Та з якої речі згадувати про Заньковецьку в робітничій газеті?

Що спільного має український пролетаріят з штукою? Адже ж він добивається тільки того, щоб поліпшити матеріальні умови свого існування, тільки того, щоб придбати собі політичні права в сьогочасній державі?

О, ні! Завдання пролетарського руху куди ширші. На

прапорі його написано не тільки домагання політично-соціальної волі для пригнічених класів, але розвиток повний, гармонійний культури і штуки. «Пролетаріят не хоче більше бути якимсь навозом, на котрому будуть рости квіти культури. Ні, він хоче стати її творцем і учасником», — так в минулому році писав центральний орган германської соціал-демократії «Форвертс». Пролетаріят не проти культури. Навпаки, він обороняє її, він не одкидає і тієї культури, яку створила віками буржуазія, але він не приймає її цілком, він пересіває її, одкидає плевели і цінить чисті здорові зерна, з яких хоче створити нові, могутні, і чарівні, і пожиточні рослини своєї культури і штуки своєї. Тисячами фактів він доказав свою любов до культури і свою ненависть до того вандалізму, який часто виявляють у справах культури буржуазні класи.

Так само і український пролетаріят являється оборонцем національної штуки, зокрема національного театру.

Своїх політичних, соціальних і національних ідеалів він не може розривати з ідеалами естетичними, бо «штука і соціальний рух», — каже правду великий музика Ріхард Вагнер, — «мають однакову мету, та ні перша, ні другий не можуть досягти її, коли не будуть іти до неї спільно. Мета ця — красивий і могутній чоловік; хай же соціальний рух дає йому Силу, а штука — Красу». Шануючи національну культуру, або вірніше, ті здорові зерна, які в ній заховані, український пролетаріят не може не шанувати і тих діячів цієї культури, а зокрема української сцени, які своєю грою, своєю діяльністю наближали вільне царство гармонійної культури, царство Сили і Краси, в яке увійде після тернових мук і тяжких жертв пролетаріят. Заньковецька своєю геніяльною грою уміла передати тяжкі переживання, тяжку долю ображених соціальними обставинами життя людей: наймичок, покриток, взагалі членів соціально пригніченого класу.

З її гри можна не тільки тішитись, радіти, як з прояву геніяльного таланту, — ні, її гра артистична є тим животворним джерелом, де знаходять живучу силу для активної любови до соціально покривдженого класу. І те, що велика артистка української сцени викликала у багатьох сльози співчуття до придавлених і пригнічених людей, будила своєю чудовою грою активну любов до страдальців життя, може стати для неї найбільшим моральним задоволенням і втіхою на тому тернистому шляху, який їй довелося аж протягом 25 років пройти.

З тих сліз виростають квіти радісного життя. За стражданнями пригноблених, соціально покривджених страдальців приходить царство вільного, красивого і могутнього чоловіка, царство культури, створеної страдальцем — пролетаріатом.

ВЧІТЬСЯ У ШЕВЧЕНКА

(З приводу 47 роковин смерті поета)

В Бреславі на з'їзді Німецької (Германської) Соціал-Демократичної Партії робітники завзято протестували проти тенденції соціалістичних белетристів кормити їх, робітників, малюванням утоми, нужди, пригноблення і т. д.

Робітники заявили, що вони більше люблять старого Шіллера. Інтелігент-поет, навіть і той, що хоче стати на стороні пролетарія і йти поруч з ним у боротьбі, якось збивається з шляху і, замість ступати в одну ногу з невтомним борцем, плентається десь позаду, а замість веселої воївничої пісні йому вириваються з уст хлипання і страшена нудота; коли ж часом такий поет і намацає дужі, поривчасті акорди своєї ліри, — сили тієї ненадовго стане йому, і за смілими закликами полетиться тиха уміркована річ про «болі душі», про «втому життя», про сум і нужду, про потребу й поезію спочинку.

Не диво, що німецький пролетаріят протестує проти такої інтелігентської поезії, проти закликів: «Назад у тиху пристань, де спочивають натомлені руки, наболілі душі».

Ніякого спочинку у пролетарія! І вічно вперед! Туди, де усміхається робітникові нове щастя, — щастя вільної, постійної і радісної праці, звідки чуються звуки гармонійного бурхливого руху, вічно невгомної і революційної думки!

Хай затямлять це і наші українські поети і не приспляють народні маси проповіддю байдужості, хай не кличуть їх туди, в оті затишні пристані, звідкіль вони випадково визирнули на широкі простори народніх змагань, та зараз же і всп'ять повернули, коли побачили, якої сили і волі постійної треба, щоб залишитись там назавше.

Треба справді бути інтелігентом психікою, вдачею, цілою природою своєю, щоб тішити себе марними надіями і кликати:

Дужі! волю прекрасну віддайте.
Ситі! землю Господню верніть.
Хижі! чулими, добрими станьте
І століттів гріхи іскупіть!

Наче справді це можливо? Наче д. Олесь не знає, що всі подібні заклики і апеляції «до серця» хижих, дужих і ситих кінчались нічим? Наче український поет, вірші якого так купує українська інтелігенція і не знає український пролетаріят, не може пригадати з історії, що всі такі сердечні заклики виявляли лише слабосилість і власне духовне банкрутство тих, що звертались з подібними закличками?! Це все одно, як звернутись до моря, щоб воно оддало назад і живим потопуючого, або до вовка, щоб оддав ягня не зарізаним!.. І це не тільки в Олесья. Візьміть інших сьогочасних письменників українських, навіть тих, кого звичайно кличуть «молодими талановитими», або «подаючими надії», розгорніть твори Винниченка, Пахаревського, Філянського, у всіх у них, за виїмком, може, Капельгородського, ви з перших же рядків почуєте жалі на болі, на втому; замість поезії стріл із криці, войовничої, живої, бадьорої — інтелігентські стогнання, поезію втоми, поезію нудьги, розпачу і песимізму. І цей песимізм навіть чується і тоді, коли поет-інтелігент хоче співати гімн «живому життю». Гімни ці «не виходять» у Пахаревського. Суть цього життя-боротьби не може зрозуміти навіть і Винниченко.

І той, хто оцінює факти літератури, твори естетичні з погляду громадянина, хто шукає в них позиточного, здорового і цілющого бальзаму од ран життя, хто хоче запастись од цих творів новими надіями, новою вірою-силою, — або одкине ці твори, та довго блукатиме серед хворих або одноманітних і неяскових, як небо восени, виявів інтелігентської творчости, поки знайде якесь здорове зерно, з котрого незабаром виросте рослина з буйним-пишним колосом справді живого і вічно невтомного життя.

І мимоволі якое в такі хвилини перед очима вирисовується похмура, але й лагідна постать — геніяльного мужика-поета, а в пам'яті воскресают величні твори Шевченкової поетичної фантазії, наскрізь пройняті духом протесту, духом борні, ідеєю радісного страждання за щастя всіх поневолених страдальців землі. Коли читаєш Шевченка, серце обливається кров'ю і стискається од болю за горе людське, — але разом з тим чується, як в те серце наливається горюча маса активного бажання знищити те горе,

вирвати з ґрунту і з корінням ті терна, які ранять нам душі і не дають можливості втішатися щастям життя. Коли читаєш Шевченка, відчуваєш бадьорість, прилив якогось романтизму, як після читання Шіллера, відчуваєш, як виростають крила, а думка стає сміливішою, і в мозкові плодяться «дерзкі» наміри!

До життя — тисячу разів падають і знову піднімаються! — кличе Шевченко. «Сонце йде і за собою день веде!» — каже він в одному із своїх віршів і цілою своєю творчістю поетичною наближує ранок «народного дня». Він певен, що день цей настане і тільки тоді «спочинуть невольничі руки», а правда оживе.

Надхне, накличе, нажене
Не ветхее, не древле слово
Розтленнее, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе...

Поки ж настане цей ранок, всіма силами своєї геніяльної душі і великого свого страдальчого серця він звертається до долі, аби вона призначила

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелого орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать...

Тарас Шевченко був ворогом байдужості, розпачу, нудного стогнання і нервового хлипання, т. є. {себто} ворогом всього того, що тепер виспівують і апотеозують сучасні «тарасики» — поети розбитих ілюзій, хвилиних нервових настроїв і тих вогнів, що лише раз піднялися полум'ям, та й погасли в ту ж мить.

Яка користь нам од попелу їхньої поезії?

Порівняйте поезію їхню з поезією «геніяльного горемики», і вивід з цього порівняння проситься сам собою: у «геніяльного мужика» — незломна енергія, бурхливий протест проти застарілих форм життя, боротьба за волю думки, життя; у сучасних нервових поетів-«нитиків» — зневір'я, підупад. Вивід з порівняння: у першого звуки живого життя, у других похоронні дзвони з симфонії смерті; там — весна, вічноюна і в квітках, а з другого боку — засохле листя плаксивої осені!

Хай прочитає «Кобзаря» Шевченкового перший-ліпший робітник український, хай візьме потім у руки який-небудь твір Винниченка, ну, приміром, хоч «Дисгармонію» або

«Великого Молоха», де для змалювання революціонерів у автора тільки знайшлись одні фарби, що чорні та сірі, і мало яскравих та світло-радісних; дайте, кажу, йому книжки в руки, і ви почуєте од нього те, що почули німецькі соціалістичні письменники од німецьких робітників: нудно од нових творів. Краще «Кобзаря» читати...

І так буде через те, що робітник — не прихильник пасивного настрою, не любить він гнути шиї своєї, а думка його колективна звичайно не знає втоми: вічно ширяє в царстві широких просторів вільної праці. Робітник шукає і в штуці, все одно, чи буде це пластика, малярство, музика, чи красне письменство, чи театр, — руху, світлих фарб, смілих ліній, невпинної дії, романтизму. Все це він знайде в поезії Шевченка і даремне шукатиме у сучасних українських хлипунів-тарасиків. От через що Шевченко дорогий, любий серцю українського робітника, от через що і українські письменники новітні, коли хочуть, щоб твори їхні приносили певну користь (естетичну) для громадянства взагалі і для передового класу його пролетаріату, зокрема і особливо, повинні частіше заглядати до «Кобзаря» і не забувати того, що сказав Кавтський про Шіллера: «В той час, коли творив Шіллер, з жагою шукали боротьби і бистрого розвитку дії, а не пасивного настрою. Ні один поетичний геній не йшов у такій мірі назустріч цій потребі, як Шіллер. От в цьому-то й джерело могутнього впливу й популярності поета»... Минуло вже сто років, як помер Шіллер, а він усе ще залишається для пролетаріату «вічно юним» навіть тоді, коли він {пролетаріат} здійснить свої соціально-політичні ідеали, а не тільки до цього моменту, як думають філістери, бо життя — постійний рух наперед, динамічний, невпинний і бурхливий. І цього не повинні забувати українські письменники. Повинні вони йти назустріч потребі громадського розвитку, а не кликати в затишні кутки міщанських пристаней. В противному разі їх творчість буде «тепличною», непотрібною ні до чого, хіба тільки для того, щоб скрашати собою в «красивих» палітурках столики, шафи українських знервованих інтелігентів та завдавати зайвого труду записним бібліографам, примушеним з професіонального обов'язку заносити такі твори в реєстри «новинок» української літератури.

КРИТИКА ЧИ ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ

В українській «Раді», самотньому щоденному органі, систематично містяться огляди самотнього на всю Русь-Україну, щомісячного журналу «Літературно-Науковий Вістник». Огляди ці — дуже цікаві з деякого боку. Не менш цікавою і, можна сказати, характерною фігурою серед українських письменників являється і автор їх, якийсь д. А. Б.

Огляди свої цей добродій веде нехитро: бере якусь книжку українського журналу, виписує заголовок якоїсь там статті, іноді перекаже зміст її, іноді просто зазначить її, а далі починаються дитирамби. Звичайно д. А. Б. вихваляє і авторів статей і самі статті. На думку автора «оглядів», всі співробітники «Вістника» пишуть так, що й краще не треба. Переглядаємо «огляди» за 1908 рік і читаємо: (М.) Грушевський пише «блискучим гумором», «уїдливою сатирою, гірким почуттям українського патріота». Цикл статей його «На українські теми» та інші статті «визначаються сміливістю поглядів, глибиною та оригінальністю думок, кольоритністю язика». Ол. Грушевський подає «цікаві і влучні» характеристики українських письменників.

І. Франко пише повісті, «які визначаються звичайними для цього майстра пера високими прикметами художньої творчості». Інші статті цього письменника теж завше «цікаві».

До якої б статті не звернувся д. А. Б., завше відкриває вона йому Америку, завше вона каже йому про щось «цікаве», «варте уваги», варте того, щоб на неї «звернуло увагу наше громадянство». І коли ви переглянете всі огляди разом, ну хоч за 1908 рік, будете мати надзвичайно цікавий букет дитирамбів і славословій. Виходить так, що М. Грушевський пише все, не виключаючи нічого, завше розумно, з знанням теми і саме те, що треба знати кожному правдивому українцеві; Ол. Грушевський — пише завше «цікаво». М. Гехтер — не може не писати цікаво; М. Лозинський — теж, Матушевський — так само, В. Панейко — й балакати нема про що, бо всі співробітники «Вістника» не можуть не писати інакше, як розумно, цікаво, знаючи про те, за що беруться, словом, бездоганно. Певно, що якби д. А. Б. був учителем в школі, а співробітники «Вістника» його учнями, — він усім би поставив їм найкращий бал: по 5, чи що!

І от, коли д. А. Б. виписує отак заголовки статей, перекаже зміст їх, пересипле цей переказ вихвалюваннями, він гадає,

що свою роллю, як критика, скінчив, що виконав свій обов'язок і перед читачами і перед авторами, про твори яких ішла річ в «оглядах». Тоді в уяві його встає «відрадна картина багатства, різноманітності і високої вартости того матеріялу, що дає українському читачеві наш єдиний всеукраїнський щомісячний літературно-науковий журнал». Щасливий український читач! Певно, йому повинні заздрити всі інші читачі, приміром, російських журналів, німецьких, польських. Щасливий і український критик «Ради», що так нехитро і примітивно розуміє свої обов'язки літератора!

Не знати, чи згоджується з думками д. А. Б. читач «Ради» і чи радіють з такої «критики» на «Літературно-Науковий Вістник» редакція та співробітники його.

Але, коли приступити до оцінки критичних «оглядів» д. А. Б. безсторонньо, об'єктивно, взявши на увагу і становище нашої молоді журналістики і завдання критики взагалі, а української тим більше, то ми повинні осудити критику «Ради» на одинокий журнал український і оцінити її, як шкідливу, нікчемну, ми повинні признати, що вона не відповідає основним завданням і тим вимогам, які в кожній літературі ставляться до критичних статей.

Українська журналістика — без року тиждень, як з'явилась на світ на ґрунті російської України. Вона робить тільки перші кроки свої, переживає перші моменти свого розвитку.

Журналістика наша шукає шляхів, методів для свого виявлення і науково-обґрунтованого «служення» ідеям розвитку. В такі моменти журналістика вимагає не дитирамбів для себе, не диму кадильного, не вихвалювань, а поважної допомоги і безсторонньої оцінки достоїнств і хиб. Завдання критика, отже, не в тому, в чому бачить їх д. А. Б., а в тому, щоб правдиво, без «лицеприяття» і остогидлого «расшаркивання» перед авторитетами національної думки і слова вказати, чого не хватає нашій журналістиці, в чому її хиби, а не тільки достоїнства, чого бракує окремим літераторам, на що вони повинні звернути увагу, щоб їх статті справді приносили користь читачеві, сприяючи його розвиткові, розширюючи та поглиблюючи його світогляд, збуджуючи його думку та вводячи його в круг все нових думок, все нових ідейних, громадських і наукових інтересів. Сила критики і значення її полягає в тому, що вона звертається не тільки до свідомости читача, а і до волі його. Та тільки заклик критика до волі — діяльності читача, чи то в сфері думки, чи то в сфері громадської діяльності, може бути

тоді, коли він — критик — має свій власний світогляд, з якого він оцінює той літературний матеріал, який береться критикувати, коли він знає по якомусь питанню не менше од того, кого критикує.

Коли ми звернемося до історії критики в Росії, то ми побачимо, що вона силу там мала власне через те, що критики окремі — Белінський, Добролюбов, Чернишевський, Михайловський, тепер Плеханов і інш.— задовольняли оцим вказаним нами вимогам. Так, вони знали справді не менше од тих, твори кого брали до своїх рук, щоб, вивчивши їх, оцінити їх і поділитися своєю безсторонньою оцінкою з численною аудиторією читачів. Я не знаю, чи подумав про це д. А. Б., коли брався до своїх «оглядів». Все каже за те, що про це він не думав. Все каже і за те, що значення такої критики, якою він годує бідолашних читачів «Ради», не тільки нікчемне, а й шкідливе. «Время слепых влюбленностей прошло»,— ще в початку минулого століття сказав Чаадаєв. Якби він знав, що через сто літ на Україні має народитись д. А. Б.— певно, не висловив би сказаного. Для таких добродійів, як А. Б., досвід історії не існує. Закоханими очима вони дивляться на розвиток українського слова і в своїй закоханості стоять «на мертвій точці», маючи сили тільки хвалити це слово, а не допомагати його внутрішньому зростові, його науковому зміцненню. Для них досить, щоб якась стаття з'явилась у «одинокому» українському журналі, щоб признати її «цінною» і «цікавою», бездоганною з наукового боку, а авторові її видати патент на фахового літератора, що має навчати читача та вказувати йому шлях до розвитку і науки. Хай автор цей зовсім не одповідає своєму призначенню, хай у нього трапляються грубі помилки, хай він потребує допомоги, вказівок,— критик в душі д. А. Б.— не скаже, що автор той взявся не за своє діло, не виправить йому помилок, не pomoже йому необхідними вказівками — порадами, бо він знає сам менше од автора. Він знає тільки одно: хвалити!

І цим він шкодить молодим українським журналістам. Призвичаївшись до похвали, вони проймаються її отруйним духом, не ростуть, як журналісти, а каменіють, топчуться на «мертвій точці» — бо знають, що їм «все збрєде» і не тільки «збрєде»,— а ще й з похвалою од критиків в роді А. Б.

Та роблячи велику шкоду журналові, редакції, співробітникам його, деморалізуючи їх в певній мірі, зазначена «критика» ще більшу шкоду робить громадянству україн-

ському. Вона привчає його дивитись на українську журналістику і цілу біжучу літературу нашу тими самими очима, якими дивляться д. д. А. Б. На цьому ґрунті виростають такі небажані і огидні явища, як «преклонение» перед авторитетами, обмеженість і вузькість поглядів та думок, захоханість у форму, переоцінка наших культурних сил, нашої інтелігентности, наукової підготовки,— т. є. все те, що страшною гальмою встряває в наш розвиток і заважає нам вибитись на широкий шлях вільної, незалежної думки і невинної еволюції. Привчаючи до обмежености, до самовозвеличення та заважаючи цим розвиткові нашому, вказана критика, звичайно, виявляє своє внутрішнє убожество, нездатність до тієї ролі, за яку вона береться: вона не піднімає розвитку громадянства на вищій щабель, а зменшує, знижує його, не привчає критично ставитись до творів літературних, а приймати їх «на віру» тільки через те, що вони уміщені в «одинокому українському журналі».

Сказаним ми зовсім не хочемо довести, що «Літературно-Науковий Вістник» не має своїх достоїнств і заслуг. Ці достоїнства є. Ми тільки хочемо звернути увагу читача на ту шкоду, яку роблять цьому виданню «приятельські» критики з «Ради», поливаючи рясним дощем «восхваления» той ґрунт, на якому виростає «слепая самовлюбленность», на яку так гостро нападав небіжчик М. Драгоманов, справедливо вбачаючи в ній найбільше гальмо для національного розвитку і появу твердолобого, тупого і огидного націоналізму.

Той факт, що в одинокому щоденному органі українському в межах російської України можуть з'являтися подібні критичні «огляди», навіває дуже сумні думки: невже редакція «Ради» думає, що наша журналістика для свого розвитку потребує одних тільки дитирамбів та возвеличувань, замість поважного відношення до себе, безсторонньої оцінки, обґрунтованих з наукового боку порад та вказівок. Невже вона гадає, що, ставлячи справу журнальної критики на ґрунт похвали однієї,— вона виконує чесно і сумлінно свої обов'язки перед громадянством?! Нам здається, що редакції «Ради» слід зупинитись над цими питаннями і вдуматись в них. Може б, тоді вона згодилась, що її «огляди» українських журналів скидаються більше на деморалізацію, ніж на справжню поважну критику, яка не знає «лицеприяття» та запобігання, не схиляє своєї голови перед авторитетами, а дивиться правді у вічі і виводє на чисту воду все те, од чого тхне неуцтвом, поверховістю, що заважає вільному

розвитку і збагаченню національної думки. Чи, може, рабство думки таке вже міцне кубло собі звило під черепом «самовлюблених», що вони гідні тільки сіяти деморалізацію серед громадянства і прищеплювати йому ті самі риси, які являються характерними для добродіїв «критиків», подібних до автора «оглядів» з «Ради»?!

БІЛОРУСИ І ЇХ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Написав Д. Дорошенко, стор. 32, ц. 5 к. Київ, 1908 р.
Видавництво «Український Учитель», ч. 15

В кінці своєї гарно написаної книжки д. Д. Дорошенко каже: «Думаємо, що й для наших читачів буде цікаво довідатись про білоруський рух; наш народ зв'язаний багатьма нитками з білоруським народом в історичній долі і в сучасному житті; тим більший інтерес має для нас білоруське національне відродження» (стор. 32). Природній потребі нашого громадянства знати про те, як стоїть справа з національним рухом у інших народів, схожих своєю історичною долею до нашого, — невеличка брошура д. Дорошенка задовольняє цілком. Автор, на підставі знайомства з новішою білоруською літературою, розповідає про минуле білоруського народу і про сучасне життя його з змаганнями до національної волі. Переказ головніших фактів історії білоруського національного відродження зроблено коротко, але досить виразно і правдиво. Автор більше спиняється на літературному рухові і мало на політичному. Це — хіба книжки, якої не треба було робити авторові. Не можемо також не зазначити й того, що автор не завжди додержує популярності в мові: друга частина його праці з боку популярності куди краща, ніж перша. А шкода, бо, раз те, що нашому народові варто знати про те, що діється у інших народів, а друге — так це те, що Дорошенко гарний популяризатор і вміє просто, зрозуміло оповідати про складні питання. Взагалі ж книжка д. Дорошенка справляє гарне враження на читача і своєю темою, і знайомством автора з цією темою, і, нарешті, тим прихильним до білорусів тоном, в якому її написано. Видавництво «Український Учитель» зробило гарну прислугу для громадянства, видавши брошуру про білорусів та про їх національне відродження.

ДО ДРАМИ ШЕВЧЕНКОВОГО ЖИТТЯ

(З нагоди 51-ої річниці смерті)

Історію життя Шевченка — вона така відома, від народження аж до могили, — можна назвати тяжкою, болючою драмою; історію його думки й творчості — драмою не менш трагічною. Особиста драма Шевченка тісно сплітається з його драмою, як геніяльного виразника сподівань і таємних ідеалів рідного йому народу. Проте, чи не найдраматичнішою сторінкою в житті і творчості українського поета є його самотність не як людини, а як мистця. Адже Шевченко, крім звичної для геніїв долі — передбачувати силою інтуїції те, до чого значно пізніше дійде сила думки, знання та суспільного розвитку, був позбавлений можливості скористатися хоч би тими несміливими вказівками, з якими інколи приходять до поета сучасники, допомагаючи критикою та оцінкою його творчості з'ясувати собі самому створювані ним художні образи і збагатити їх новими та досконалішими, деколи поширити обрії творчості, скерувати творче «я» на нові шляхи та до нових художніх досягнень.

Шевченко був позбавлений можливості користуватися такими вказівками. Його муза, його творчість, уся його поетична діяльність стояла над колицкою української громадської думки, коли вона, квола, не обґрунтована наукою, тільки пробувала формулювати свій зміст, базуючись, головним чином, на національних емоціях і на романтичному інтересі до етнографічних особливостей рідного народу та роблячи щойно перші несміливі кроки в напрямку до виявлення національно-політичних ідеалів України.

Згадуючи ці ідеали, бо вони були втілені в програмі Кирило-Методіївського Братства і в «Книзі битія українського народу», та порівнюючи їх зі світоглядом Шевченка, виявленим у «Кобзарі», не можна не бачити величезної, різючої різниці: поет значно випереджує прагнення Кирило-Методіївського Братства, залишаючи позаду ідейних виразників сучасного йому українського суспільства і стоїть самотньо, значно перевищуючи крайні, найновіші досягнення національно-громадської думки. Від неї часто йому нема чого узяти. Навпаки, більш рішуче формулювання деяких питань у програмі «братчиків» залежить, як про це, не без підстав, говорить сучасний дослідник, від Шевченкового впливу¹. Він у поетичних творах і художніх образах ніби втілює ідеї Кирило-Методіївського Братства, служить тим самим цілям,

ставить ті самі завдання, але одночасно по відношенні до «Братства» виявляється «еретиком», бо охоплює його ідеї ширше, проводить їх послідовніше. Він створює галерею художніх образів, внутрішня логіка яких становить sui generis програму, що значно перевищує програму «братчиків» і не вкладається в організаційні рамки Кирило-Методіївського Братства. Це програма художніх образів з палким закликком до боротьби за потоптані права людини, нації, людства, — образів, що втілюють боротьбу проти хаосу життя, його дисгармонії, його зла, що проявляється чи то в соціальних, політичних, національних, чи в родинних стосунках. Оце ж та програма, художні носії якої не знають роздвоєння, непослідовності ідеалів Кирило-Методіївського Братства і є суцільними, закінченими образами демократичної послідовності та активного протестантства.

Шпигун Андрузький у своєму наклепі на братчиків характеризує Шевченка як «непоміркованого представника малоросійської партії у Слов'янському Товаристві»².

У цій оцінці шпигуна є правда, є влучно схоплена риса, підтвердження якої дає Костомаров у своїй автобіографії, коли каже, що Шевченко, виявляючи готовість вступити до Кирило-Методіївського Братства, «поставився до його ідей з великим запалом і з крайньою нетерпимістю».

І дійсно, порівнюючи зміст творчості Шевченка з ідеалами братчиків, бачимо, що Шевченка характеризує глибший і ширший погляд на життєсприймання, більший радикалізм і послідовність у формулюванні назріваючих вимог життя.

Особливо це треба сказати про соціальний момент у творчості українського поета, який посідає значно більше місце, ніж звикли думати, і більше, ніж йому приділено уваги в програмі братчиків.

Правдиво звучить заувага В. Семевського, що у ставленні Шевченка до Костомарова, як до одного з головних провідників та засновників Кирило-Методіївського Братства, «не історик поривав поета до радикальніших поглядів, а поет — історика»³. Ще з більшим правом це зауваження компетентного дослідника можна поширити на характер ідейних взаємин між Шевченком і тодішнім українським суспільством.

Що дав українському суспільству його геніяльний поет і що взяв він від суспільства?

Відповіддю на це перше питання є національне відродження українського народу, вісником, співцем, поетичним виразником і покутною жертвою якого був Шевченко. З ним

українське суспільство пов'язане, його він зміцнив, виправдав і вивів на широкі, відкриті та правильні шляхи. Він — український поет, неперевершений донині, але який перевершив усіх своїх попередників. Його постать така близька, така дорога кожному, хто знає ціну «покутних жертв», хто у відродженні народу бачить перемогу живих прагнень, які пориваються до розвитку, будучи здавлені мертвими формулами і тенденціями, що суперечать життю, та що їх силою нав'язують; його постать дорога кожному, хто радіє радістю людства, в сім'ю якого повертається багатомільйонна частка його із багатством ще невиявлених сил, насичених ферментом розвитку.

Із Шевченком пов'язана уся новіша українська література, і якщо говорити про її демократичну тенденцію, як про головну ознаку, що вирізняє її з ряду інших, про її перейнятість дійовою любов'ю до народніх мас, то джерелом цього буде той самий Шевченко, і ш е в ч е н к і в с ь к и й первень у цій літературі позначить початок руху, протесту в ім'я свободи й відродження людини, — відродження можливого і здійсненого у великому колективі людей, об'єднаному солідарністю, але соціально пригніченому.

Що взяв Шевченко від українського суспільства? Ледве чи багато, коли брати до уваги ті запозичення в галузі політичних і національно-суспільних цінностей, що помагають поетові розширювати межі своєї творчості, розвивати свій світогляд і питому вагу яких завжди можна усталити при аналізі творчості поета і суспільно-літературній оцінці створених ним образів. Прекрасні слова одного з перекладачів «Кобзаря» на російську мову, М. Славінського, який дає відповідь на це питання: «Усе, що свідомо чи несвідомо жило й ховалося в народньому почутті, все, що плакало, раділо й стогнало в серці народньому, — усе злилося в поезії Шевченка в один акорд, палкий, сумний, приголомшливий. Шевченко все одержав від народу і все віддав народові, повернув проясненим, перетвореним у вогнищі думки, почувань та страждання»⁴. Та ці слова, власне кажучи, свідчать про м а т е р і я л творчості поета, про джерело, з якого він черпав своє надхнення, свої найглибші ідеали, своє ставлення до речей і явищ. За всім цим залишається таки невирішеним питання про пито́ме значення тих елементів у творчості поета, які треба зарахувати до впливу українського суспільства і які не можуть не цікавити історика української громадськості. Це питання тим цікаве, що у сучасників

Шевченка, принаймні у деякого з них, здавалось, були дані для такого впливу. Адже в тій групі українських діячів, які увійшли до складу Кирило-Методіївського Братства, були люди, що своїм знанням та освітою перевищували Шевченка. І, незважаючи на це, наслідків їх впливу ми не бачимо. Ставлення до Шевченка його сучасників, навіть найвидатніших, які залишили свої сліди в російській та українській науці і які мали європейську освіту, було таке, що виключає можливість навіть найменшого такого впливу. Ось кілька свідчень-ілюстрацій до вищесказаного.

Твори Шевченка видалися Кулішеві «одкровенням з неба»; сам поет представ перед ним не як кобзар, а як «національний пророк», а «сяйво духа Шевченкових творів було чимось надприродним». Костомарова «огорнув страх», коли він вперше почув ще не надруковані твори поета. «Я побачив,— каже історик,— що Шевченкова муза роздирала завісу народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було туди заглянути!.. Тарасова муза прорвала якесь підземне склепіння, що вже протягом кількох віків було замкнене за багатьма замками, запечатане численними печатами».

Максимович, за словами поета, «просто благоговіє перед моїм віршем; Бодянський — також».

Для молоді того часу Шевченко був «небесним світочем», і коли вона,— за свідченням Куліша в його «Хуторній поезії»,— почула пісні Шевченка, вона сприйняла їх, як архангелову сурму воскресіння⁵.

За такого ставлення сучасників бракує місця для об'єктивної оцінки з їхнього боку творчості поета; таке ставлення виключає можливість навіть несміливих вказівок, що часом потрібні поетові, хоч би й геніяльному, для вияснення обраних ним шляхів творчості і перевірки їх правильності. А такі вказівки Шевченкові, без сумніву, були потрібні.

Вивчення «Кобзаря» навіває враження надзвичайної скромності поета в оцінці своєї творчості і суспільного служіння його музи. Він нібито не певний своїх сил, він, що чув навколо себе похвали сучасників, що бачив прояви великої пошани до свого таланту, не заспокоюється на лаврах, не піддається почуттю самовдоволення. Ви ніде не прочитаєте в нього жодного слова, яким би він виявив своє почуття зверхності над іншими чи певність, що його муза поетично сильна і що він пишається силою свого полум'яного слова. Навпаки, у нього виривається гаряче благання:

Ридаю,
Молю ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось...

У цім палкім благанні поета, що приковує до себе якоюсь трагічністю почуття, звучать нотки ніби якогось усвідомлення безсилля здійснити своє призначення. Поет цим благанням кидає яскравий промінь світла на характер тих хворобливих переживань, що їх він зазнав, з одного боку, через незадоволення своєю поетичною діяльністю, а з другого — через брак допомоги чи підтримки, якої він чекав від сучасників.

З цього погляду надзвичайно цікавим є признание поета, яке свідчить, що він не дочекався «святої правди ні од кого», — звичайно, правди, щодо його діяльності, як поета. Далі поет розкриває, що саме він розуміє під цією правдою:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо! —
Без неї, може, обійдусь, —
А ради жду собі, поради;
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені було аж серце мліло, —
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затого,
А ще не знаю, що роблю.

У цих словах, що вирвалися у поета на засланні (1849 р.), коли він особливо боляче відчував відірваність від рідного народу та брак спілкування з близькими людьми, не можна бачити лиш нарікання на те, що він забутий своїми друзями, однодумцями, про яких ще раніше в одному зі своїх листів каже: «Колись, бувало, кинеш у собаку, а попадеш в приятеля, а як трапилася мені біда, так святий знає, куди поділись друзі». Значення признання поета сягає, звичайно, глибше і свідчить про тривалий процес тяжких переживань,

пов'язаних із очікуванням «поради», з палким бажанням, щоб «хоч хто-небудь» сказав поетові «мудре слово» про його творчість, про напрямок і зміст її, щоб поет знав, «для кого» і «для чого» він творить і чому в основі цієї творчості лежить його полум'яно-свята любов до України. Можливо, поет, залишений у своїй творчості на самого себе, позбавлений систематичної освіти і завжди з пориванням до книги, до знання, до світла науки, бачив у «Кобзарі» відбиток особистої недосконалості і боявся, що його слово не має достатньої сили для того впливу, який воно покликане мати, рідний народ не так зрозуміє це слово, і воно не принесе очікуваного «дорогого жнива». Може, йому хотілось почути те, що можна назвати об'єктивною критикою його творчості, зі зверненням уваги на її недотягнення і з аргументами, що переконали б поета внести поправки до цієї творчості? Хто його знає. Занадто широка гама психологічних переживань міститься у наведеній вище скарзі-признанні Шевченка, щоб, розклавши її на окремі складники, вичерпати її суть. Важливіший той факт, що очікуваної «поради» і «слова мудрого» поет так і не дочекався — ні від критики з боку земляків, що їх суспільно-національні ідеали щойно формувалися, ані від великоросійської критики, яка реагувала на творчість українського поета «мертвими словами». Щоправда, вже після повороту з заслання, коли, за виразом Жемчужнікова, «шира любов і повага до Шевченка оточували нас», — «мертві слова» Белінського перетворились на визнання за Шевченком величезного таланту, визнання, що його висловили і Чернишевський, і Добролюбов. Та це було запізнене визнання, що прийшло вже тоді, коли «неволя проковтнула» не тільки «літа» поета, але і його здоров'я, його силу і, — що найголовніше, — надщербила силу його великого таланту. В період розвитку поетичного хисту Шевченка, в роки зросту його поетичної сили, коли він творив свої безсмертні образи, коли він «співав» свою незабутню «пісню», коли він закладав могутню основу для української літератури і вливав чудотворний бальзам у «розриту могилу», запалюючи свідомість українського суспільства вірою в силу нації і певністю, що вже «день іде і за собою світ веде», — в цей час він був самотнім, «одиноким». І це слово — одинокий — що зустрічаємо у нього в «Кобзарі» і що звичайно не залишається глибоко в нашій пам'яті, набирає у зв'язку з наведеними признаннями поета якогось особливого змісту, хворобливо вривається у свідомість читача і сприймається як знак, як ключ до розуміння одного

з найдраматичніших моментів у житті та творчості українського генія. Це слово ніби відхиляє завісу, що закривала страждання Шевченка не лише як людини, але і як творця, який не міг знайти тієї оцінки своїй творчості, на яку розраховував і на яку зважає кожний поет-творець, беручи з неї цінне і відкидаючи непотрібне. І хто знає, можливо, у тій чаші страждань, яку довелось випити за свого життя «геніальному сіромасі», найгіркішими краплями були саме ті, що отруювали уражену свідомість «самотнього» і зданого на самого себе в своїй творчості поета. І, можливо, перед цими стражданнями бліднуть і притемнюються ті, яких довелось зазнати поетові, як людині, що пережила на собі увесь жах Миколаївської епохи, усе прокляття кріпацької неволі, усе страхіття примусової солдатчини, всі важкі переживання борця, що відчуває величезну силу зла і своє безсилля у боротьбі з ним. Це ж усі ці страждання, в додатку до тих, що ранили серце поета з неменшою силою, джерелом яких була ідеально глибока любов до рідного краю, до цієї «розритої могили», з якої вийняли дорогі кості і насміялися над ними, — все це були муки, на які Шевченко реагував просто, як людина. Ці переживання не були чужі його сучасникам, хоч і в меншій мірі і в меншому обсязі. Вони надщерблювали сили Шевченка, інколи його виснажували, знижували життєву діяльність, створюючи всю ту суму рефлексів, що творили складники особистої драми його як людини взагалі і як людини даної епохи, покоління та нації зокрема. Та до цієї Шевченкової драми додається іще душевна драма його, як генія і як поета, бо ж «немає муки сильнішої над муку слова» і немає гострішого і більш гнітючого усвідомлення, як усвідомлення своєї самотності.

Повна історія Шевченкового життя ще не написана і не насвітлена, не вивчена в деталях, незважаючи на багатий матеріал, що його зібрав у біографії поета покійний О. Кониський та інші. Але той, хто колись подолає цю важку, та вже назрілу потребу українського суспільства, той майбутній біограф Шевченка, спиняючись на драматичних моментах у житті поета, насвітлить і з любов'ю розкриє одне із найболючіших, довготривалих його переживань. І, треба думати, вивчення цього аспекту в житті Шевченка ще глибше пояснить нам зміст пережитої ним драми й додасть до неї щось нове, що ще більше зміцнить наше почуття любови до геніального співця України, який, хоч давно вже від нас відійшов, ще довго житиме і серед нас, і серед тих поколінь, що прийдуть нам на зміну.

ПАМ'ЯТІ КОЦЮБИНСЬКОГО

12-го квітня в Чернігові після довгої хвороби помер Михайло Михайлович Коцюбинський, один з кращих мистців нашого рідного слова.

Тяжко й боляче писати про цю втрату: вона вириває з історії української літератури недописаний розділ, зміст якого такий самий яскравий і гарний, якою була і та форма, в яку прибирав свої твори померлий письменник. Тягар цієї втрати подвоюється і переживається тим гостріше, що в могилу зійшов талант у повному розцвіті, який ще не виявив тих великих творчих можливостей, що крилися в ньому.

Він був справжній мистець і співець краси, шукач правди і творець естетичних цінностей.

Для всіх, хто стежив за творчістю Коцюбинського, кожний новий твір його, особливо в останні роки, давав велику радість, і радість ця з кожною книжкою «Літературно-Наукового Вістника», в якому звичайно з'являлись його барвисті новелі й повісті, зміцнювалась і поглиблювалась, тому що радість ця була не тільки радістю читача, але й радістю за письменника, художнє зростання якого не тільки не падало, не тільки не виявляло втоми, але, навпаки, набувало дедалі досконаліших рис розвитку. І навіть тоді, коли ми знали, що фізичні сили його виснажуються і сам він прикутий хворобою до постелі, навіть і в цей трудний і тяжкий для нього час він дарував нам цю радість і, сам хворий та змучений життям, співав хвалу життю, співав гімни радощам його. Ми читали з захопливим інтересом цю «книгу життя», що її опоетизував Коцюбинський, і на власні очі переконувались на кожній сторінці її: допитливість мистця зупиняється на нових, досі не порушуваних ним, темах, поширюються межі його творчости, заповнюється вона новим і багатим змістом; образи, що їх будує творча уява його, мають здібність викликати співзвучні переживання; думка мистця невтомно працює, невтомно шумує, форма його творів удосконалюється, стає дедалі гнучкішою, мальовничо рухливою і яскравою в своїй індивідуальності, а мова автора збагачується, набираючи досконалих, тільки йому одному притаманних, рис музичности й образности. Все це свідчило про те, що запас художніх вражень у письменника великий, і він обдарує рідну літературу новими й новими цінностями, а також про те, яке глибоке у нього джерело живого рідного слова, звідки він черпав і свої чудові образи, і свої слова, що збагачували рідну мову.

Тепер нитка цієї прекрасної творчості обірвалася, і тим, що так багато чекали від нього, доводиться підсумовувати письменницьку діяльність спочилого та його художні заповіді.

Діяльність ця не була така плідна, як у інших великих мистців сучасної української літератури. Зате в ній є щось інше, чого бракувало й часто бракує побратимам пера Коцюбинського.

Це ясність та продумана зрілість думки і філігранна обробка форми. Коцюбинський, як ніхто інший з українських мистців слова, мав талант до композиції своїх творів: в цьому він залишається неперевершеним серед інших майстрів українського слова. Нема в його творах велемовности та зайвих вставних моментів, які порушують архітектоніку твору. Їх відмінна риса — симетрія частин, концентрування уваги на головному і, як логічний вислід, досягнення ефекту. До цього додається значущість змісту, цікава новизна тем, оригінальне розроблення їх, глибоке розуміння психології героїв і, нарешті, яскрава барвистість, багатство мови, що створили Коцюбинському славу найкращого стиліста серед українських письменників.

Він сполучив у своєму таланті і глибокого психолога, що потрапить збагнути глибини душевних переживань, що уміє якимось обережно і надзвичайно любовно дотикатись до ран душі, і яскравого пейзажиста, що чутливо реагує на красу природи і майстерно володіє таємницею відтворення її. І коли такі твори його, як «*Persona grata*» дають підставу поставити ім'я М. Коцюбинського поруч великих мистців-психологів світової літератури, то, як творець у слові краси природи, Коцюбинський є чи не найбільша величина в українській літературі: такі твори його, як «*Intermezzo*», «На камені», «Тіні забутих предків» або — з останніх — «На острові», це шедеври пейзажної літератури, цінність яких підвищується ще тим, що до яскравості й барвистості малюнку додається музичність, пестлива мелодійність стилю. Його, згадане вже нами, «*Intermezzo*», крім змістовності, значущої і бадьорої з громадського погляду, це симфонія звуків і симфонія барв.

Творчість М. Коцюбинського, що стала здобутком світової літератури (його твори перекладені на французьку, німецьку, шведську, чеську, польську і російську мови, до того в російській мові вони з'явилися на сторінках грубих журналів і окремо були видані видавництвом «Знание» в доброму перекладі Михайла Могилянського), збагатила укра-

їнську літературу, вписавши до неї одну з найяскравіших сторінок. В ній, в цій творчості, якось гармонійно злилося національне з загальнолюдським, одно одне перетворило і у висліді дало живий доказ зростання української культурної творчости, поширення її прагнень до загальнолюдських завдань і питань. Допитливість письменника однаковою мірою зупинялась і на побутових явищах нашої сумної дійсности останніх років, і на глибоких розколинах в свідомості українського селянина, і на переживаннях революціонера, і на примітивних рухах серця людей натурального господарства. Він заглядав у душі і маленької Хариті, і татарської дівчини, і гуцула, чи молдаванина, людей з безпосередніми реакціями, і в душу людини з витонченою психікою, з складними вимогами до життя і підвищеною чутливістю до його вигинів. Він уміло брав зі своєї палітри фарби для освітлення психології героїв і так само вміло й кольоритно відтворював те оточення або ті зовнішні обставини, серед яких відбувалася дія. Будучи уважним спостерігачем, Коцюбинський записав у «книгу життя» багато яскравого, глибокого й повчального так, як воно переломлювалося в призмі його художньої свідомости.

Завдання української критики, після того як вгамується гострий біль втрати, — з'ясувати і дати оцінку і його літературної спадщини, і його мистецьких заповітів. І нам здається, що під час вивчення цієї спадщини особливо яскраво повинна виявитися одна характерна риса, що кидає світло на Коцюбинського не тільки як на письменника, але і як на людину. Це любов до людини і глибока віра в неї. М. Коцюбинський, подібно до героя одного з прекрасних творів Горького («По Русі»), «з ніжністю» думав про людину і вмів знайти людське навіть там, де воно, здавалось би, викривлене і дійшло до останнього ступеня падіння. Навіть у ката («Persona grata»), який загубив і моральне обличчя і рахунок тим, кого він замучив, чутливий мистець зумів відкопати рештки якогось сумління, якоїсь майже зітлілої іскорки каяття і можливість відродження. Ось ця віра в людину, будівничого і співця життя, сповняє всю творчість згаслого письменника і робить посмертний образ його ще більш привабливим.

У свідомості й пам'яті українського суспільства образ М. Коцюбинського як мистця і майстра рідного слова буде тісно злитий з образом письменника-суспільника, що будив цікавість до життя і був активним учасником національного будівництва. Він глибоко вірив у збудження сил рідного

народу і в світле майбутнє землі, що його породила. Це пробудження надхнуло творчі сили мистця, запліднивши його любов до рідного в створених його творчою уявою образах, словах і думках. І ці образи, і думки, й слова такі прекрасні, повчальні і цінні, як з естетичного, так і з суспільного погляду, що ім'я Коцюбинського назавжди залишиться і в пам'яті його сучасників, і в історії української літератури, як одне з тих, що знаходять признання і робляться незабутніми.

I. ФРАНКО — ПОЕТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧЕСТИ

Поетична творчість, як і взагалі вся літературна й громадсько-наукова діяльність Івана Франка — привабливий для дослідника матеріал. Франковий хист — велегранный. Літературна діяльність і продуктивність ще не скінчені, величезні.

Це ускладнює роботу дослідника і утруднить майбутнього біографа, бо кожна з ділянок літературної чи наукової діяльності вимагатиме спеціального висвітлення і досконалого ознайомлення з відповідними галузями науки і літератури. Проте цим не вичерпуються труднощі дослідження Франкової літературної спадщини та з'ясування його заслуг перед відродженою Україною. Франко, як письменник і діяч, неспокійний, рвучкий, не позбавлений гострих ухилів і різкості внаслідок свого пристрасного темпераменту. Ці риси виявляються не тільки в виборі тем та в способі трактування їх, але й у загальному тоні й формі літературного письма, що в нього воно здебільшого яскраве, рельєфне, позбавлене шаблону, завжди пристрасне, так, що завжди притягає до себе увагу, навіть тоді, коли рішуче не згоден з автором.

Франко пройшов довгий шлях праці, боротьби й літературного подвижництва. Багато де в чому цей шлях відхилявся від загальноприйнятого в рідному його суспільстві, часто круто звертав від протоптаних давно вже «стежок», відкидаючи ці останні і протиставляючи їм «нову» і «велику дорогу», що по ній до ясної і високої мети повинні прямувати і окрема людина, і весь народ. Умови особистого Франкового життя, а ще більше умови національно-громадського розвитку українського суспільства склались так, що Франко не тільки проголошує «нові шляхи», а й дійсно

стає «каменярем»-чорноробом, що «п'ядь за п'яддю» відвойовує доступ до «великої дороги» і перемагає безліч перешкод до неї.

Звичайний трагізм, що переслідує провісників «нових слів», новаторів думки і діла, які не скоро чують відгуки на свій заклик,— не минув і Франка: тільки зрідка кволий відгомін викликали його «слова», ще рідше за цим відгомном ішли діла, і на його бадьорий заклик до світла-боротьби відповідало все те саме старе, мов *задубіле* мовчання, все та сама німотна покірність — ця ганьба і прокляття в житті українського народу протягом останнього сторіччя. І коли гіркість невдоволення, досади, образи, часами гніву за рідний народ, що не доріс до співця, могла отруїти поетову свідомість, то та чорна, виснажлива праця, за яку змушений був узятися Франко, щоб творити культурну й громадську міць рідного народу, і яка декого відстрашувала, бо була нова й смілива і, здавалось, небезпечна, ще збільшувала трагізм переживань поета-діяча. У Франковій поезії можна відчувати скорботу співця і «пророка» і спостерегти сліди ран від протиріч життя, і загального, і національно-українського, та від його хаосу й безладдя.

Але разом з тим ми зустрінемося тут з гордістю творця, що затаює горе і ховає ті особисті страждання, що їх гірку чашу він мусить випити, бо її підносить йому його ж рідний народ.

Ми побачимо, який скупий поет на признання про те, що він переживає, коли його таємні і дорогою ціною вистраждані заклики умирають, не долітаючи до слуху тих, до кого вони спрямовані, і яке глибоке горе гнітить його душу, коли він не бачить ані слідів, ані розуміння своєї праці.

Франкова поезія, крім своїх художніх вартостей, правда, не завжди однакових, цінна ще тому, що в ній надзвичайно правдиво і глибоко відбивається психологія діяльного українця, що зрозумів те лихе становище, в якому опинився рідний народ, що щільно підійшов до хиб свого національного характеру, до червоточин національної волі. Ось чому знати цю поезію — це наблизитись до пізнання самих себе. Полюбити творчість цього поета — це знайти в ньому джерело не тільки естетичної насолоди, але й запас вражень, що організують психіку українця й оздоровлюють волю його, таку пом'яту віковічними злигоднями історичними. Франкова любов до свого народу ніколи не була сліпа. Всі його книжки, збірки віршів, пристрасні публіцистичні статті говорять і переконують, що в цьому почутті часами чути

щирі елементи ненависти і обурення, докору і плямування. Він таврує, бичує і ганьбить те, що викликає гнів і обурення, що знеславлює його рідний народ. Тому, коли хто любить Франкову поезію, той не зажмурює очей на хиби і від'ємні риси народнього життя, а навпаки, здобуває цінну «протиотруту» від національної зарозумілості.

Є ще один цінний здобуток від знайомства з Франковою творчістю. Франко не тільки співець прекрасного і не тільки віщун національного оновлення. Він — «муж світла», мудрий, бо знає людську душу взагалі і зокрема українську душу. Він зрозумів цю душу і в минулій долі українського народу, і в виявах її в сучасності. Через це Франкові ідеї, висловлені в художніх формах, особливо цінні, бо почуваш, як глибоко продумав він їх та усвідомив і як палкість та пристрасність настроїв гармонійно злилися зі зрілістю та психологічною обґрунтованістю думки. Франко належить до тих поетів, що приваблюють до себе більше глибиною своєї творчості, ніж гарною формою, карбованим словом, мелодією ритму, хоч і в цьому відношенні на багатьох його творах лежить печать справжнього таланту і відбиток Гетевської «милости Божої». Тому-то Франкова творчість, як творчість кожного справжнього мистця, задовольняючи вимоги, що ставимо до прекрасного, водночас набуває виховавчих рис; від Франка багато береш, багато чого вчишся і багато чим себе збагачуєш.

Поетова муза народилась у часах, коли в національному житті панувало безладдя, і хаосом та протиріччям того життя вона просякла; його творчими прагненнями себе напоїла і оздоровила; його дисгармонійними елементами, тими, що мають у собі розкладовий фермент, підточила власні сили і можливості, що так і залишилися невиявлені або у підсумках творчого напруження дали щось надривне і безмежно скорботне. І цей відбиток змісту національного життя в поетовій творчості такий глибокий і такий історично правдивий, що, здається, неможливо зрозуміти психологію українського суспільства 80—90-х років, не ознайомившись з поетичними інтерпретаціями його, що створив Франко, з тими художніми зразками, поемами й піснями, що їх мотиви нав'яв сучасний поетові момент.

Історикові українського відродження (особливо для з'ясування його історії в Галичині) Франкова творчість багато чого вияснить і допоможе глибше зрозуміти справу.

Про те, що дав цей великий українець своїй країні, що він поклав у скарбницю української національної культури

і яка взагалі заслуга його в справі відродження України, напишуть книги, і передмови до них у вигляді статей, біографічних нарисів і характеристик українська журналістика складає вже й тепер, в зв'язку з Франковими днями.

Авторові цих рядків хотілось би вписати кілька сторінок в ювілейну літературу і притягти читачеву увагу до одного моменту в різноманітній, щодо змісту, поетовій творчості, як йому здається, до моменту особливо цінного з громадсько-національного погляду. Це момент *національної честі і національної гідності*.

Поетичного героя Франкового не можна відділити від самого Франка. Таке складається враження, коли вивчаєш поетову творчість. І коли цей герой, оповівши нам у поемі «Зів'яле листя» глибоку драму, що він її пережив на ґрунті нещасливого кохання, забуває на хвилину біль «незагоєних ран» в злитті пісні особистого горя з піснею народних злигоднів, що відкриває йому новий світ турбот і зацікавлень, нові шляхи для життєвих прагнень, — то життя рідного народу, таке яскраве в минулому і понуре в сучасному, стане для Франка-поета джерелом, з якого він погасить спрагу свого надхнення, але разом з цілющим напоєм вип'є й отруту його. Поетові пісні зіллються з піснею народу, і мелодія їхня буде та сама, що проходить ляйтмотивом через усю «музику» народнього життя.

В цій пісні багато смутку і розпачливих нот. Та чи винен поет, що уста його мимоволі нашіптують слова його пісні «в хвилях недолі, задуми тяжкої», що недоля народу, будучи й поетовою долею, стала «матір'ю скорботних дум», що вилились у пісню й породили її? Не будемо шукати відповіді на питання: вона є в самому питанні. Так було і так довго ще буде, що життя народу, покривджене історією, визначить своїм змістом і зміст творчості свого співця, увійде в його свідомість, як щось органічне, первинне, що превалює над усім іншим матеріалом поетичного надхнення. І що чутливіший співець, що витонченіша поетична вдача його, тим сильніше ми відчуваємо вплив народності на зміст його творчості, тим глибше пройде цей первень у лябораторію, що творить художні образи й слова. Це — «закон его же не преїдеши», і Франкова творчість зайвий раз стверджує внутрішню силу «закону».

Вище ми сказали, що Франкова муза зародилася за часів безладдя в українському житті. Це безладдя виключає можливість широких плянів, сміливого почину і популярних гасел, що кличуть до встановлення гармонії і вищого поряд-

ку на місці хаосу. Ширші кола в суспільстві не дуже сприймають новаторство: тяжка віковична спадщина зв'язала по руках і ногах рух народнього життя, знесилила народ, знизала його сприйнятливість і, здається, змусила його звикнути до невільничого стану. Соціальна відсталість, безпросвітні злидні, залежність від гнобителя, що здеморалізував підлеглого і поволі позбавив його почуття людської гідності, погасив у ньому пошану до себе самого і довів його врешті до тієї межі, за якою вже не повстають ні протести, ні питання про честь — це те тло, що його давало Франкові життя української Галичини. На цьому тлі він малює цілий ряд нарисів з народнього життя, і в них проходять перед нами потворні образи п'явок, що висисають сили з народу, експлуататорів, що накинули на нього ярмо надмірної праці, адміністраторів, що діють заодно з експлуататорами і разом з ними перетворюють народне життя у якесь страшне пекло. В пеклі цьому попеліє дух самодіяльності, гасне ініціатива і прищеплюється отрута, що труїть свідомість пригніченого. Яскрава серія оповідань, «Боа констріктор», «Бориславські оповідання», «Великий шум», і особливо велика повість «Перехресні стежки» малюють упадок, розлам і деморалізацію, що широким потоком розлилась по всіх лініях народнього життя і просякла усі його розгалуження.

Поетова свідомість сприймає цю картину в скорботних і глибоко гнітючих тонах.

Ой ідуть, ідуть тумани
Надністровими дугами...
Тільки в мряці тонуть села
І уява мари плодить.
Тільки дума невесела,
Мов жебрак, по душах ходить.

Ті тумани, — каже поет в іншому місці, — хитаються,

Понад селом згущаються,
Розляглися по полях,
Щоб затьмити людям шлях,
Щоб закрити їм стежини,
Ті, що вгору йдуть з долини
В тую кузню, де кують
Ясну зброю замість пут.

Повите туманом, прибите горем, знесилене від важкої праці українське село не чує голосу «ковалю», якому в уста вкладає поет свій клич:

Ходіть, люди, з хат, із поля!
Тут кується краща доля,
Ходіть, люди, порану,—
Вибивайтесь з туману!

І не зривається з поетових уст ні картання, ні слово докору до мешканців села, змучених таким життям: їм треба заспокоїтись, заснути, щоб хоч уві сні забути про важкий робочий день, який тягнеться вже сотні років,— перше ніж найти в собі щось співзвучне з ковалевою піснею про «нову долю». Поетові хочеться стати над сплячим і охороняти його недовгий сон. Поет благає природу не порушувати сну:

Нехай той люд потомлений
Хоч трохи відпочине,
Нехай та згорблена спина
Ярмо важкеє скине.
Хай він, що був волом весь вік,
Робив, немов машина,
Почує в собі дух живий,
Пізна, що він людина.

Але прокинувшись, хіба так одразу і підуть люди на заклик до боротьби і почнуть, захопившись закликком, «кувати ясну зброю замість пут»?..

Свідомість Вергарна малювала йому життя піль і сіл, що лежали на них та звикли до «мертвої мумії звичаїв» і «полону традиції», безнадійним щодо сприйняття гасел відродження:

Поля кінчають жить під колісницею страшною,
Що дух віків над ними в чвал важкий пустив.

Франко, як Етьєн у Вергарна («Зорі»), певен, що «ніколи не слід зневірюватись у народі». Дарма, що цей народ дасть «йому багато розчарувань, тяжкої задуми, часами відчаю»; Франко, як побачимо далі, знає муки цих переживань. Життєва мудрість і досвід, поєднані з гарячою вірою, підкажуть народньому співцеві вірний шлях до перемоги і допоможуть знайти джерело сили в дні, коли віра занепадає. Цією мудрістю щодо розуміння життя, обміркованістю мети його і досвідченим знанням реальних умов, що чекають на народнього діяча і співця в його діяльності, а разом з тим невгасимим за ніяких умов світлом ідеалу просякнутий один з найсильніших віршів (з серії громадянської лірики) Франка «Каменярі». Поетові снівся «дивний сон». Серед тисяч подібних до нього він стояв прикутий до високої

кам'яної скелі. У кожного в руках був тяжкий залізний молот; від цього вони були подібні один до одного і ще тому, що чоло в кожного «прикованого до скелі» було покарбоване «життям і скорботою» і в очах у всіх горів «любви жар». Згори чути сильний, як грім, голос, що закликає довбати скелю, терпіти і важку працю, і спрагу, й голод, бо їм призначено розбити її. І всі, як один, підняли руки, і тисячі ударів молотами, як «водоспаду рев, як битви крик кривавий», посипались на скелю, добуваючи, «п'ядь за п'яддю», доступ до широкої дороги, що схована за скелею. «Каменярі» знають, який тягар, яку неймовірно важку працю взяли на себе: вони чують, як за ними плачуть матері, діти і жінки, що вони їх залишили для «праці, поту і мук», до них досягають докори і друзів і ворогів, що проклинають і їх самих, і «справу», і «думки їхні». Вони самі терплять муку:

І в нас не раз душа боліла

І серце рвалося і груди жаль стискав.

Та ні прокляття, ні сльози, ні страждання жодного з них не відірвали від праці:

І молота ніхто із рук не випускав!

Позбавлені зарозумілості, далекі від того, щоб порівнювати себе з героями-велетнями, вони вибрали «просту» роллю на тернистій, незайманій життєвій ниві: стали «каменярами», добровільними невільникми, «рабами волі стали», взялися за працю тих, що складають свої кості під скелею і своїми кістками вирівнюють і мостять дорогу майбутнім поколінням.

Отже, «каменяр» — це формула праці, служіння для діяча і співця в умовах українського життя, а робота його — це повільне, «п'ядь за п'яддю», довбання скелі, під час якого доведеться не тільки багато сили витратити, але й подяки за це не мати.

Не вір, що люд твої заслуги почитає,

Що задля них одну дрібну провину

Тобі простить! Він судить, не питає.

Місія народнього співця — важка, пов'язана з самозреченням і тими стражданнями, що викликає самозречення.

І серце чує на те лиш взяв ти,

Щоб кожному в день скорби пільгу ніс

І в горі слово тепле сказав ти

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх кривавих сліз.

Думка людська може замиритись з фактом. Серце — ніколи: не вміє, не знає, не захоче.

І тому, як не потішає себе поет філософськими роздумваннями, як не заспокоює себе,— жива душа його таки прагне підтримки, шукає співчуття, все жде, що струна, яку він натягнув, відгукнеться співзвучними акордами і цим покаже, що ліру свою він настроїв на вірний лад. Сподіване не приходить, і посіяне зерно не сходить. Така велика диспропорція між бажаним і можливим вражає поета, і в його душі повстають від цього дисгармонійні переживання. Разом з ним і ми переживаємо ті рефлексії й емоції, що їх викликало невдоволення, разом з ним ми усвідомлюємо, як важко було жити і працювати діяльному українцеві за тих часів нашого відродження, коли, за словами іншого поета, був «густий морок скрізь по хатах» і ледве-ледве з'являлись боязкі вияви масового національного відродження.

Подані в поетичній формі Франкові переживання з цього погляду подвійно цікаві: 1) вони цінні не тільки, як матеріал, що характеризує поетову душу, яка так чутливо реагує, не тільки як зразки сумної лірики з глибоким психологічним змістом, але і 2) як *історичний документ*, що відчитання і вивчення його дасть зрозуміти ті переживання, які випали на долю кращих і найдіяльніших представників українського суспільства, що належали до Франкового покоління. Та не цим діячам, не цій невеличкій купці самовідданих каменярів, що сміло й щиросердо взяли на свої плечі тягар праці над відродженням національного життя, довести діло до того кінця, коли вже видно якщо не овочі, то бодай прорість від посіяного. Не їм «вичерпати малою ложкою» — «сей океан кривд, горя, темноти», де лише:

...гниль, погані лярви,
Де душно, мрячно, пута, знай, дзвенять
І чахне дух серед зневіри й глуму...

Куди не глянь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало,
І інших загривав, аж на кінці не стало
У власнім серці запалу, ні віри.

І внаслідок усього цього повстає свідомість безсилля, ця «страшна мука», як каже Франко, тобто таке психологічне самопочуття, коли

Чуття ще в серці полум'ям горять
І думи рвуться, як орел ширять,
Та воля мов розбита, мов безрука.

Дійсність українського життя в ті часи могла ще більше паралізувати волю тих, хто намагався підняти культурно-національний і соціально-політичний розвиток серед мас. В чому ж причина, що палкі думки й сміливі наміри залишаються безплідні, чим це з'ясувати, що саме паралізує волю самовідданого діяча, чому виразник народніх сподівань і інтересів часами принижується до рівня мас? Франко вказує на духовну бідність раси. Таке пояснення було б занадто страшне і ставило б хрест над творчими зусиллями українців, коли б це було дійсно так. І коли поет у рефлексорному пориві говорить:

О, бідна расо, що такий твій плід
Слабий! Хвалиться ним нема резону.
Та й швидко ж той твій метеор поблід,
Не мавши навіть доброго розгону! —

то в цьому вигуківі ми відчуваємо, безперечно, ознаки хвилювального настрою, що ніяк не надається до узагальнення. Це порив одчаю, надрив настрою. І з психологічного погляду він цілком зрозумілий: занадто вже гірко часами доводилося поетові бути в ролі «вопіючого» в пустелі серед закостенілості, неуттва й відсталості. Але ми ж знаємо, що неубозтво нації винне в цьому. З того, що вище сказано про побут українського галицького життя, видно, чому сучасне поетові середовище було матеріально і духовно вбоге. Народ змучений надмірною працею, загнаний у сліпий кут нужденних інтересів, що стосуються лише до повсякденного життя, не міг гаряче відгукнутися поетові. Для цього у маси мусить виробитись гнучкіша психіка, що мала б хоча б накреслені асоціативні шляхи. І Франко все це, звичайно, добре знає, не дарма ж він так багато своїх сил віддав на працю національного «каменяра». Та пристрасний темперамент цього «борця» і «пророка» викликає часами гіркі докори й тяжкі обвинувачення, забарвлюючи настроєм певного моменту формулу про трагічність творчих зусиль співця-діяча.

Народ, що породив висловника своїх думок і настроїв, чи то поета, чи діяча на громадській ниві, наділяє його рисами свого «я». І ця спадщина, що передав народ своєму синові, яскраво виявляється особливо в дні терпінь («дні проби і міри») або, навпаки, в моменти напруження і злетів народ-

ніх сил. Франко чудово висловив цю думку в одній з своїх найдосконаліших поем «Мойсей», що замикає коло його творчості. Характеризуючи героя цієї поеми, що, майже доконавши мети свого многотрудного життя, вже стоїть на «краю могили», поет говорить про нього:

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю спровадив рабів
Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймавсь
Він тоді многи рази
До найвищих піднебних висот
І відхнення, й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню невіри.

Якщо це так, то в дні «проби і міри» психологія рідного народу може здатися співцеві психологією раба, що його яскравий і вичерпний, навіть у деталях, образ Франко дає в чудовому переспіві трагічної пісні вавилонських в'язнів «На ріках вавилонських тамо сідохом і плакахом».

Недаремне, певно, поетична увага його спинилася на далекій від нас, в сивій давнині і віковічному поросі захопаних, події з життя єврейського народу; затертий образ своїми побляклими рисами нагадав поетові щось живе, до болю близьке. Давно вже померлий раб-полонений у Вавилоні воскрес і прийняв образ народу, з якого походить поет. Поет не говорить цього. Та ми чуємо недоговорене, ми і підставляємо аналогію. Вдивляючись в історичну постать, що її покликала до життя мистцева творча фантазія, і вслухуючись в невірницьку пісню, що роздирає душу, ми чуємо, як тривожна і болем проймаюча дума охоплює нас: так, в цій пісні багато нот споріднених і співзвучних з тими, що ми чуємо в наших піснях, а образ вавилонського в'язня, який він схожий до української сучасності! З невірницьких уст лється ця, викликана насильством, пісня. Це ж бо пісня ганьби, пісня *сорому й безсилля*. Ми чуємо її в пісенних творах того народу, що пережив історичну катастрофу. Адже ж про ганьбу співав і наш геній Шевченко; щоб розбу-

дити наш сором, така сама пісня ллється і з уст талановитого Франка. Раб знає «пісню стару»: «я рабом не ходивсь,— та рабом і помру»,

Я на світ народився під свист батогів
Із невольника батька, в землі ворогів.
Я хилиться привик од дитинячих літ
І всміхаться до тих, що катують мій рід.
Мій учитель був пес, що на лапки стає
І що лиже ту руку, яка його б'є.

Нехай зійде з історичного кону рабське покоління, нехай на зміну невольникам прийдуть покоління, що не знали батога, що вирости в вільній атмосфері, що не «носили пут на руках, на ногах», віковична спадщина позначиться й на них, і з їхніх уст ми почуємо скаргу безсилля:

Хоч я вольним зовусь, а як раб спину гну...
Вольне слово в душі наче свічку гашу...
І хоч душу манить часом волі приваб,
Але кров моя — раб! Але мозок мій — раб!

Можна жалувати раба і співчувати йому; можна пояснити риси рабської психології в пізніших вільних поколіннях, але жити з ними, але завжди бути серед них і разом з ними йти до спільної мети — неможливо. Нема певности. Не може бути твердого опертя: не підтримають до кінця, швидко охолонуть, а то й зрадять. Такий логічний висновок, що до нього неминуче приходиться співець боротьби, яким, до речі сказати, в значній частині своєї творчості був Франко, і тому не без підстав С. Єфремов у своїй праці зве Франка «співець боротьби і контрастів». Мені самому здається, що до такого висновку не раз приводила Франка зболіла поетова свідомість, від чого він мав багато гірких хвилин і переживань. У поета з менш виразним характером борця такий висновок трагічно вплинув би на все його світовідчування, яке, заломившись в національній стихії, забарвило б у безнадійно похмурі відтінки поетову творчість. Але для цього Франко занадто суцільна людина, занадто вірить він у невичерпні сили української нації. Він знає, що невольничі риси в рідному народі; хоч і довго живуть і виявляються протягом сторіч, але все-таки колись мусять поступитися перед своїм антиподом. Сила розвитку і віковичних напружень робить з національного раба людину, що усвідомлює ціну свободи і зриває довголітні пута «з ніг і рук» і, звичайно, зі свідомости. В довготривалому процесі звільнення і перетворення в «нову людину» великий вплив на психіку має протиставлення раб-

ським рисам рис протилежних. У методі, в засобах такого протиставлення Франко, незважаючи на різке контрастування, посідає особливу здібність заторкувати чутливі місця свідомости, як-от сором, почуття національної гідности. В спрямуванні ударів, що заторкують ці пункти свідомости, Франко сильніший за всіх інших українських поетів і, як ніхто інший з них, може цими ударами викликати бунт, обурення і в кінцевому результаті досягти ефекту. Слово його б'є, як батіг, і очищає, як каяття. При цьому він часто прибільшує, нападає на «уявні величини», «визнані святощі», що з них зробили ідолів, скидає тих ідолів з високих постаментів, і тут рука його така сильна, що біль відчувається ще довго після її ударів. Ось ілюстрація: в «любові» до України-Руси признаються люди, не гідні того. Поет каже: коли його батьківщину люблять такі люди, тоді він не любить її. І коли з приводу цих слів зчиняється ціла буря проти їхнього автора з нападками, докорами й обвинуваченнями у відсутності патріотизму, тоді Франко вибухає різкою відповіддю, зриваючи маску з національного патріотизму не гідних признаватися в ньому і визначає чистий зміст і непідкупні мотиви високого почуття справжнього щирого патріотизму:

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана,

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,
Мене ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана,
У мене ж тая Русь
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

Не буде помилки, коли риси патріотизму, що їх висміяв Франко, визнати за характерні де в чому і для деяких груп сучасного нам українського суспільства. У Франковому патріотизмі немає місця особистій користі, а також багатьом «ідеалізаціям» традицій, що втратили значення і що їх Франко називає «празничною одежиною». Франкова любов до рідного народу загальнолюдська своїм змістом, пов'язана з безнастанною працею, «кривавою в серці раною», що завжди болить і весь час змушує його думати про добро народу. Це — «надмірна любов», що сповнює все єство поетове, яка ніколи не повинна гаснути і зменшувати своє напруження, а безнастанно горіти в душі й підказувати:

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!

Рви серце в мні, бліда журо-марюко,
Не дай заснуть в постелі *безу*частя,—
Не покидай мене, гриже-гадюко!

Все поверхове, формальне, нечесне і деморалізуюче в національному патріотизмі, все далеке від непідкупної любови до рідного народу, що заважає цій щирій любові розлитися по національному організмові, запліднивши його сили,— все це знаходить в особі Франка ворога, борця й протестанта. Франків протест має подвійний характер. В громадсько-поетичній проповіді поет має на увазі: 1) реального ворога, частково історичного, частково сучасного, що його насильство сковувало й сковує розвиток українського народу, і 2) ворога, що затаївся в колективній душі українській в здавен понівеченому історією національному «я», який ще небезпечніший, ніж перший.

Серія поетичних Франкових творів на теми протесту, боротьби за національні і загальнолюдські ідеали людської волі ставить їхнього творця у ряд тих поетів, якими пишається людство як «бунтарями духа», що повстають проти кайданів, які сковують вияв і розвиток людських сил. Не спиняючись докладно на цих віршах, зазначимо, що вони пройняті волевым духом, що вони сильні, дужі, сповнені наростанням настрою і так тісно підходять до найтаємніших прагнень народу, що стали цілковитим здобутком його, ніби

висловом національного ідеалу. Вони такі популярні у масах, як найулюбленіші народні пісні, їхнє місце в національному ритуалі те саме, що посідають гімни. Ця популярність прийшла, звичайно, значно пізніше, в кожному разі, не на початку того тернистого шляху самотності і незрозуміння, який судилося пройти поетові. Все ж в цій частині своєї творчості Франко мав щастя відчутти радість від єднання з тими, що народили його, збагнути найглибші думки і навіть неусвідомлені прагнення свого народу, поетично висловити їх і хоч частково знайти зрозуміння. Після Шевченка долю поета-проводиря національного ідеалу українського народу перейняв Іван Франко і це високе покликання гідно і з честю виконав. Дослідження спадковості цієї долі, встановлення співзвучних моментів в творчості обох поетів дуже цікаві не тільки в історико-літературному значенні. Явище важливе по суті, важливо з'ясувати розвиток національного ідеалу, оскільки він відбивається в свідомості великого мистця, і вже в перетвореному вигляді своєю чергою впливає на дальший ріст національної свідомості в масах. В працях українських критиків та істориків літератури немає поки що відповіді на це питання. Проте безперечно можна вважати, що Франко виявив історичну чуйність в розумінні національного ідеалу, ввів у нього нові моменти й риси, що обумовлені сучасним йому станом у розвитку українського народу, і тим самим сприяв дальшій кристалізації його.

Якщо у Шевченка була глибока віра в незужитковані сили рідного народу, в те, що історія його, хоч наче й перервана, все ж іще не закінчена і скаже своє слово; якщо Шевченко був сильний, як поетичний висловник рідного народу, саме цією захоплюючою вірою, то у Франковій поезії ми бачимо *перехід віри в певність*, у переконаність у тому, в що вірило попереднє покоління. Життя виправдало генієву віру, віра створила діло, діло перетворилося в тисячні факти національного пробудження. Хоч вони дрібні, розпорошені, наче й незначні, та синтезуюча поетова творчість об'єднує їх, скупчує в більш-менш суцільний образ відродження, риси якого вже можна передбачити й показати. Франко так і робить: він залишається історично правдивий і не тратить почуття міри, коли малює образ відродження, хоч психологічно міг би несвідомо піддатись почуттю перебільшеної радості від того, що бачить, як це й сталося пізніше з деякими молодими українськими поетами, що їхні художні твори, присвячені відродженню рідного краю, саме й мають цю хибу: перебільшеність і невідповідність до історичних

обставин. Відродження — справа складна й довготривала, «вчорашній раб» сьогодні не зробиться вільною людиною, вибух та бунтарство — це не свідома боротьба з обміркованою метою й розумною організацією її, «край рабів» лише поступово можуть заселити вільні володарі його.

Ось чому, коли читаємо у Франка:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям,
З давних брудів і думка розкута.
Ожиємо, брати, ожием! —

ми мусимо визнати історичну об'єктивність поета, що відтворює образ повільного пробудження рідного краю і мусимо визнати, що Франко поет і одночасно правдивий спостерігач історичного моменту, що не перебільшує того, що бачить, але й не зменшує його привабливості. Майбутнє людства, нації, кляси в його уяві й свідомості світле, радісне, завжди навколо нього, і на ньому кріпне надія і живиться віра. Тому майбутнє легше поетизувати, але тому і більше значення має роля поета, який пов'язує прикре теперішнє з ясним образом радісного майбутнього і в лихому сучасному вміє виявити радісні елементи, факти, що збуджують бадьорість і підіймають життєву силу. Франко багато і часто співає про радісний майбутній день людства і свого рідного народу. Але цей поет далеких, бажаних днів не забуває про сьогоднішній день в українському житті, поетизуючи працю цього дня і беручи надхнення з матеріалів, які дає йому оточення. Хоч це оточення буденне, інколи навіть непривабливе, все-таки воно дає початок і з нього виростає світле майбутнє. Тому-то Франко українське сьогодні називає «великою порою» українського життя. Це день скупчення розпорошених сил і розгублених на хресному історичному шляху «дітей» України, день просвітлення, об'єднання і активної турботи про майбутнє своєї батьківщини. В свідомості поетовій майбутнє невід'ємне від сучасного, і коли він малює нам образ батьківщини-матері (улюблений образ українських поетів), що

Згорне... до себе всі діти
Теплою рукою,—

то дійсність переставляє події, бо коли бачимо, як мати чуло прощає винних дітей і звертається до них:

Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услужі
Свій вік коротати,—

нам здається, що це діється в наші дні, що їх можна найкраще назвати днями *покаяння*, днями посиленої праці на користь батьківщини для тих, що працюють, намагаючись надолужити час, витрачений в поневіряннях «в сусід на услужі» і без користи для рідного краю.

В ці дні до речі буде нагадати про *почуття національної честі*, яке мусить бути дорогим для нації, так, як кожній людині дороге почуття особистої честі, особистої гідності. Це почуття стоїть на варті вчинків, але одночасно в ньому таїться й найсильніший психологічний стимул їх та їх перводжерело. З цього почуття виростають шляхетні змагання, активні прагнення і напружена діяльність, і разом з тим воно охороняє чистоту шляхів і засобів у боротьбі за добро батьківщини. Тільки маючи це на увазі, ми зрозуміємо, чому Франко, закликаючи до національної праці, говорить про те, щоб подвижники її «чесно послужили для матері службу», щоб метою цієї праці була «честь», разом зі славою і щастям батьківщини.

Як Мойсей, що сповідався перед Єговою на межі Ханаану, Франко на завершенні свого діяльного шляху може сказати про свій народ і про зміст своєї праці для нього:

Сорок літ, мов коваль, я клепав
Їх серця і сумління...

Сорок літ я трудився, навчав
Весь заглиблений в тебе,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі.

Поет формував «совість» народню, поет з «рабів» творив «народ». Звертаючись до тих шляхів, по яких проходила ця важка Франкова праця, ми повинні зазначити широчінь їх і педагогічність, що кидаються в вічі і що походять з глибокого розуміння так рабської природи, як і труднощів, що треба подолати для переродження раба у вільну людину.

Франко, поет-борець, не обмежує свого завдання закликами до боротьби з зовнішнім ворогом і реальною особою. Він бореться з рабськими рисами і від'ємними напластуннями, що утворились протягом історії в природі самого українця. І в цьому Франко-вчений, один з найкращих знавців духової творчості українського народу, стає в поміч Франкові-поетові, допомагаючи йому розібратися у вигинах національного українського «я», в щербинах народньої вдачі, в тій гнилизні, що труїла народні сили і зменшувала творчу міць народу. Озброєний знанням цих первісних

причин, поет починає боротьбу з ворогом, що сидить в українській душі, і «виряджає в похід» своє слово:

У таємні глибини сердешні,
Де кують будущину народу.

За поетовою думкою, в цих глибинах таяться «полки погані», що летять на душу, «мов тривога». З цього «поля брані» треба з корінням вирвати все те, що як бур'ян глушить здорові пагінці і прагнення. Треба задуматися над питанням:

Чи ще мало в путах ми стогнали?
Мало ще самі себе ми жерли?
Чи ще мало нас у ликах гнали?
Чи ще мало ми одинцем мерли?

Історія показує багато фактів, що стверджують слушність і своєчасність цього питання, і свідомість буде колись боляче сприймати її науку. Але треба не нехтувати тими фактами, а «розповідати і пробуджувати сором у нащадків, якщо у них зосталась ще хоч крапля незіпсованої крові»,— каже Франко.

Намагаючись розбудити це почуття, таке могутнє в справі відродження, поет поводитьсь як добрий люблячий педагог: він не тільки засуджує помилки і ганьбить злочини, але й показує шлях до виправлення і допомагає тому, в кого свідомість прояснилася від каяття. Так, лице червоніє від сорому, як читаєш поживклі сторінки нашої історії, але вона також, як перекоує нас Франко,— зберегла й інші сторінки, яскраві й барвисті, здатні викликати надхнення і побуджувати до творчості, підносити гордість, сторінки повчальні, що мають глибокий зміст. Поет любить викликати до життя ці сторінки, щоб зберегти їх від забуття для нащадків. В багатьох творах на «старі теми», запозичені з давніх переказів, літописних оповідань і пізніших подій української історії, перед нами оживають герої, що давно вже зійшли з історичного кону, народні маси, шляхетні вчинки й слова. Забуте й поховане в могилах давноминулого дає надхнення і немов починає жити вдруге, втілене в художні образи, а тому й довговічніше. І завдяки цим образам нашого минулого, що відтворила Франкова художня інтуїція, між нами і минулим повстає якась співзвучність, і глибше тоді ми відчуваємо інтимний, нерозірваний історією зв'язок наш з минулим, який тепер зміцнює поет. Варто ще відзначити: часами одно якесь речення з стародавнього літопису або вислів сивої старовини у Франковій передачі

набувають поглибленого змісту і широкого значення, дають йому матеріал до порівняння, для створення на ґрунті цього порівняння цілого ряду історичних спогадів, повчальних для сучасності і об'єднаних спільними чи подібними рисами або заложеною в них ідеєю. Ось ілюстрація.

Поет читає в «Слові о полку Ігореві»: *«жени руськія восплакашася»*, і для нього в цих трьох словах — вся історія хресного шляху української жінки, вся драма її стражденної долі і витрачених *«маря, без тями»* сил.

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в Половеччині, чи то в князівській удалщині,
Чи то в козаччині, лядщині, ханщині, панщині,
Руськії сльози жіночі!

Скільки сердець розривалось ридуючи,
Скільки зв'язили страждання!
А як же мало таких, що міцніли, складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолітні ридання!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню такую?

В межах нашої статті неможливо спинятися ще на інших ілюстраціях до висловленої думки, хоч Франкові переспіви «старих тем» — чудовий і вдячний матеріал для поглибленого розуміння рідної історії. В цьому матеріалі немає «дихання гнилої історії», він навчає бачити в ній не тільки «психологію ренегатства» чи «отруйні випари старої України», як це може здатися поверховій свідомості, а багато чого іншого, в чому таїться й наука, й приклад до наслідування. Франко, що так не любив у нашому минулому «панування» «празничної одежини», що симпатизує тому, «хто лле свій піт», «хто гне кайдани», Франко, що співає «пісню юдолі і сліз» і прагне, щоб самосвідомість швидше просвітила тих, хто проливає свій піт в «курних хатах» і за «робітничими варстатами», тому, власне, й спиняється з любов'ю на тих моментах української історії, коли народ за неймовірних умов виявляв надзвичайну відпорну силу і здатність до культурної творчості, що вражали історика. Франко оспівує «героїв духа» і поетизує «лицарів обов'язку», якими має право пишатися в минулому наша батьківщина.

Ось перед нами «Іван Вишенський», — ця цікава й яскра-

ва постать української історії кінця XVI ст. Образ ченця-патріота у Франковій поетичній переробці вражає нас своєю моральною міццю і гарячим серцем, пройнятим бажанням добра Україні, глибиною дисгармонійних переживань, що відбуваються в душі пустельника через конфлікт між прагненнями його і свідомістю обов'язку перед батьківщиною. В захопленні Іваном Вишенським Франко створив чудову поему про обов'язок, про любов і жертвеність в ім'я цієї любови, що заповів «Розп'ятий» і яку визнає пустельник, що в самозреченні говорить такі повні глибокого змісту слова:

О Розп'ятий! Ти ж лишив нам
Заповіт отой найвищий:
Свого ближнього любити,
За рідню життя віддати.

О Розп'ятий...
Дай мені братів любити
І для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
На свій любий, рідний край!

Поетизуючи історичні події і славні сторінки минулого, Франко ушляхетнює сучасну працю: він говорить про драму, що переживав народ у минулому, що на неї витрачено так багато сили, але разом з тим він переконує нас, що нація зберегла великі можливості, що в ній таїться ще багато «незужиткованого». Підсумовуючи втрати й щербини, всі страждання і всі лихі наслідки минулого, поет в результаті співає про бадьорість, про творчі шукання, бо до такого висновку приводить його заглиблене розуміння історичного розвитку народу:

Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав!

В значній частині своєї творчості і розмаїтої діяльності Франко намагався зміцнити «силу» цього «духа» в рідному народі, наблизити час, коли народ буде вповні виявляти свою творчість, а це буде тоді, як буде він вільно розпоряджатися національною працею.

У передмові до поеми «Мойсей» поет сам визнає, що його «тривожило» майбутнє його народу: він не мав спокою й сну від того сорому, що буде пекти нащадків за вчинки батьків і тих, хто довів народ до цього стану «паралітика

на роздорожжі». І ось, з цього великого почуття любови до батьківщини, ускладненого й розпеченого соромом за сучасне і небажане майбутнє, зродилась Франкова поезія, що викликає співзвучні переживання у його сучасників. Франко — поет національного сорому, та не того, що спалахне востаннє й згасне в чаді дальшого занепаду, а того, що революціонізує свідомість, змушує глибоко заглянути у власну душу і розгоряється в полум'я відродження. В цьому полягає велике й симптоматичне значення Франкової творчости як поета української сучасности. В ній ми знайдемо, звичайно, сліди виснажуючих дум і переживань, що понижують життєвідчуття — це така вже доля поколінь, яким судилась чорна праця «каменярів» відродження. Вище, на початку статті, ми спинялись на цих моментах у Франковій творчості. Проте, хоч вони й міцні, хоч і глибоко відбиваються навіть на поетовій ліриці, даючи цілі скорботні поеми «зів'ялого листя», «незагоєних ран» і «похованих в серці надій», та вони не здатні перемогти бадьорі почуття і певність близької перемоги тієї справи, якій служить поет. Якщо не йому і не його поколінню, взагалі не нам,

Знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим сльозом,

судилось діждати закінчення відродження, то виразні симптоми його вже видко, вони викликають відгуки і творче напруження національних сил.

Франкова поезія, мов хміль, хвилює і збуджує ці сили і, мов іскра, підпалює почуття національної свідомости. В цьому полягає велетенське значення «дару», що його приніс поет генієві народу, в цьому лежить одна з численних заслуг співця, що проспівав нам бадьору пісню про гордість і честь народу.

ДРАГОМАНОВ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

(Михайло Драгоманов. «Чудацькі думки про українську національну справу». Київ, 1913. Видавниче Товариство «Криниця». Ц. 60 коп.)

«Мысли чудака об украинском национальном вопросе» — так у російському перекладі треба назвати одну з найяскравіших і зрілих праць видатного українсько-російського політичного діяча, що він написав українською мовою, і тому мало хто з російських читачів про неї знає. Та й не

лише російських читачів. Масовий український читач так само вперше може познайомитися з працею свого ідеолога, бо перші два видання були надруковані за кордоном — перше на сторінках радикального «Народу» 1891 року, друге — у Галичині; його видав ідейний послідовник Драгоманова, український письменник і вчений Ів. Франко 1892 року; тому ці видання не мали широкого обігу. Проте «Чудацькі думки», як бібліографічна рідкість, до того ще й нелегальна, були дуже популярні поміж українців, і автор цих рядків ясно пригадує піднесення і захоплення в гуртках української молоді наприкінці 90-х років минулого сторіччя, викликані читанням цієї книжки. «Чудацькі думки» разом з іншими працями Драгоманова з українського національного питання, як, наприклад, «Историческая Польша и великорусская демократия», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Вільна спілка» та низка інших статей, надрукованих у женецькій «Громаді» і інш., були у той час найціннішим і чи не єдиним освітнім матеріалом з цього питання. Погляди, висловлені у «Чудацьких думках», викликали гарячі дебати і палкі суперечки. Після смерті Драгоманова українська політична думка пішла в дечому далі, зміцніла, розвинулася, але багато з того, що він говорив, залишилося і до наших днів повним глибокого значення і не втратило своєї ваги. Тому треба вітати українське видання цієї праці українського політичного мислителя, якого, хоч і великі його заслуги у справі національно-політичного формування свідомості українців,— мало знає українська суспільність. Нема сумніву, що праці Драгоманова, коли стануть надбанням рідної йому спільноти, будуть мати великий вплив на розвиток її політичного самоусвідомлення і будуть сприяти встановленню нормальних взаємин між росіянами і українцями, бо питання цих взаємин широко і багатобічно висвітлив Драгоманов у згаданих працях. Відбилося це питання і в «Чудацьких думках».

Висловлені у цій книзі погляди Драгоманова були нові для українського суспільства і, до певної міри, не сходилися з усталеними твердженнями українського національного катехизису; звідси стає зрозумілою назва книжки, що самим заголовком зміцнювала дещо незвичний її зміст. Провідна думка книжки — боротьба проти національної виключності, що її культивувало українське суспільство, і з'ясування питання про культурні запозичення з російської культури з метою успішнішого політичного і культурного розвитку українців. Тон книжки — полемічний; автор ви-

словлюється проти органу українських націоналістів «Правда», що, проповідуючи ідеї національного самовизначення, негативно ставився до російської культури взагалі і до російської літератури як найяскравішого вияву останньої, зокрема, викликаючи в українців упередження проти неї. В той самий час «Правда» посилено пропагувала культ власних національних «святощів». «Правду», як орган з яскравим націоналістичним забарвленням, відзначала політична поміркованість; вона захищала льюальність і так звану «угоду» між українцями і поляками, власне кажучи, урядовими колами їх у Галичині, висловлювалася проти соціалістичних і радикальних гасел і вороже ставилася до Драгоманова, бо бачила в ньому головного оборонця їх і дискредитувала його в очах українського суспільства обвинуваченнями в «об'єднителстві» і «обрусителстві». Скориставшись приватною справою, Драгоманов виступив з полемікою проти «Правди», надавши їй принципового характеру і громадського інтересу: він вилучив з неї, скільки можна було, особисті моменти, показав хиткість позиції супротивника у національному питанні і яскраво скритикував сучасне йому українство з його невисоким рівнем політичного розвитку, культурною відсталістю, опортунізмом і браком ясної мети в національній політиці. У протизвагу до цього Драгоманов уводить читача у коло космополітичних ідей і інтересів загальнолюдського розвитку, приходячи до висновку, цими ж таки ідеями обґрунтованого, про природність, життєвість і право розвитку окремих національностей, в тому числі і української. Влучно користуючися порівняльною методою, він робить екскурси до історії національних рухів, показуючи в них співзвучні моменти з українським рухом, наводить багато фактів і історичних ілюстрацій з метою переконати українців, що «сама по собі думка про національність не може довести людей до волі і правди», що «думка про людськість вище думки про націю», що остання може навіть стати причиною насильства над людьми і що лише глибока перейнятість ідеями космополітизму може ушляхетнити національні прагнення окремих народностей, надавши цим прагненням моральних і соціальних рис, прийнятних і кінцевих для кожної культурної людини. Драгоманов у різних місцях своєї книжки кілька разів вертається до цієї думки, доповнюючи й розгортаючи її та ілюструючи прикладами суперечності між цією ідеєю і тогочасною українською ідеологією. Популярно написані, ці сторінки книжки Драгоманова читач сприймає з непослабним зацікавленням, вони

свідчать про широку обізнаність автора у цьому питанні. Інтерес зростає там, де автор пристрасно полемізує, обеззброюючи супротивника непереборними аргументами ерудиції, гармонійності і наукової обґрунтованості своїх поглядів. Якщо для українського читача «Чудацькі думки» цінні суттю думок, що їх розгортає автор, то для російського читача не позбавлені інтересу будуть ті сторінки праці Драгоманова, де він говорить про ставлення українців до росіян і російської культури. Тут не зайвими будуть кілька ілюстрацій.

«Правда», обурюючися захопленням російською літературою на Заході, висловлювала думку, що література ця «не підходить до європейського духу», бо «замість того, щоб радіти з життя... росіяни все говорять про нещасних та бідних... це «люди не нашого духу, не нашої навіть крові, а азійської жовтої, перейняті наскрізь не нашою вірою, а буддистською» (ст. 10—11). Показуючи необґрунтованість критерію, до якого звернулася «Правда», оцінюючи літературні явища, Драгоманов захищає російську літературу і бачить цінні якості в тих рисах її, які осуджує «Правда». На його досить своєрідну думку, «російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх слов'янських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірах і думках, а при тім по одежі тих думок, по тих пригодах, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне і осібне» (ст. 25). Визнаючи величезне значення російської літератури, Драгоманов висловлює думку, що і українська література, щоб бути цікавою, мусить іти таким самим шляхом, тобто висвітлювати по-своєму ті життєві питання, що хвилюють тепер культурні народи. Розгортаючи далі цю думку, Драгоманов робить висновок: «українське письменство доти не стане на міцні, свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західньої Європи, а не через Петербург і Москву» (ст. 33). Відзначивши неосвіченість українців, недостатнє поширення між ними знання європейських мов, Драгоманов запитує: «подумайте ж тепер, яка мусить бути просвіта в такій громаді (тобто в українській.— С. П.), коли вона ще збунтується й проти російського письменства?» (Ibid.)

Звичайно, Драгоманов був надто освіченою людиною і мав досить наукового такту, щоб, гостро оцінюючи культурний стан сучасного йому українства, могли обмежитися самим лише констатуванням факту, не давши відповідного якщо не виправдання, то пояснення його. Але і визначаючи

історичні причини, що показують сумне явище української дійсності, він, однак, значну частку провини за нього перекладає на самих українців, докоряючи їм, дещо перебільшено, бездіяльність, недостатню рухливість, брак активної ініціативи і широких громадсько-наукових інтересів. Він називає «лицемірством» з боку москалененависницького українолюбства розпалення упередження проти російської літератури, бо те краще, що написано з українознавства, написано російською мовою, в той час, як логіка і інтереси розвитку рідної культури вимагали, щоб українська мова якнайшвидше стала органом і знаряддям вищого наукового знання, щоб нею створити українську науку і журналістику. Цей докір Драгоманова вченим, що писали свої праці з українознавства російською мовою, ми зрозуміємо краще, якщо згадаємо, що Драгоманов був одним з перших, хто скористався українською мовою як мовою науки і журналістичної публіцистики, і в цьому його мало підтримали інші українські вчені. Вбачаючи занепад культурного рівня українців у художній літературі і наукових працях з українознавства, Драгоманов з більшою увагою спиняється на оцінці найвизначніших літературних і наукових явищ в українстві, розглядаючи белетристичні твори Мирного, Нечуя-Левицького, Кониського і наукові твори таких українсько-російських учених, як Потебня, Костомаров, Сумцов, В. Антонович, Житецький, Дашкевич і Куліш. Якщо не можна повністю погодитися з цією оцінкою, якщо часом Драгоманов перебільшує і не завжди лишається науково об'єктивним, то все ж у ролі критика культурно-наукового доробку сучасного йому українства він виявляє великий критичний розум, і обсяг наукових інтересів цілком нарівні європейського знання, і виняткову ерудицію. Загальний висновок Драгоманова — це konieczність оновлення українства через нав'язування безпосередніх зносин з європейською наукою, літературою і політикою (ст. 56), але на даній стадії найближчий до цього шлях таки пролягає «через Москву і Петербург»: «зовсім не думаючи голосити «смерти українському письменству»... а, власне, бажаючи добра українському письменству, вважаю тепер потрібним виступати проти тих, хто відкидає російське письменство, як буцімто нічого не варте, і тим відкидає найприступніший для нашої громади колодязь, де все-таки тече жива вода, й хоче засудити цю громаду на виключне вживання загнилої вже водиці, а то й просто мертвої, котра бучно зве себе «патріотичною» українською наукою, белетристикою й т. і.» (ст. 58).

Особливо цікавий читачеві IV розділ «Чудацьких думок», присвячений історичному висвітленню обрусіння на Україні. Щоб висвітлити питання, Драгоманов притягає аналогії з історії державно-національного централізму старих і середніх віків, латинської централізації у римській церкві і таких самих прагнень з практики східних церков, просліджуючи при цьому розвиток цієї ідеї за нових віків аж до пореволюційної Франції і Німеччини. Драгоманов небезпідставно відзначає, що «французькі республіканці-якобінці виробили логічну, свідому систему, підперту навіть формально прогресивними аргументами, і розширили попередні заходи французьких королів «до офранцуження окраїн». Вони конечні батьки новішого державно-національного централізму, усяких германізацій, мадяризацій, обрусіння і т. д.» (ст. 103). Перекоаний, що обрусіння не є системою і що в ньому не винні прогресивні кола російської суспільності, Драгоманов присвячує окремих (V) розділ своєї книжки виясненню питання про доконечність для українців спільної боротьби з політико-адміністративною централізацією в Росії і як союзника називає ліберальні шари російської суспільності, зокрема земства. На жаль, Драгоманов не досить розгорнув і обгрунтував свої думки в цьому розділі, а пізніше уже ближча до нас сучасність довела і помилковість деяких з них. Надаючи перебільшеного значення російському лібералізму, Драгоманов помилився, покладаючися на нього. Якщо він думав, що після того, як скинуть цензурні кайдани з українського слова і в Росії прийде політична свобода, «в які-небудь 5—10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними», то події, свідками яких ми були кілька місяців тому, свідчать про дещо інше: підтримка лібералів в українському питанні виявилась далеко не одностайною, при чому деяка частина їх не тільки не визнала за українцями політичних прав, а навіть почала боротися проти них, а питання про українську народню школу взяли під сумнів навіть під поглядом педагогічним.

Яскраво і сильно написаний розділ про українські «національні святощі», що проти них різко повстає Драгоманов, вбачаючи в них небезпеку для розвитку здорової національної самосвідомости. Виходячи з основної думки, що «національність є тільки ґрунт, форма та спосіб», він переконливо доводить потребу переглянути закорінені в українському суспільстві погляди на мову, звичаї і національні відмінності, як на щось варте консервування і глибокої поваги.

«Мова — не святощі, не пан людини, народу, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту якнайлегшим способом» (ст. 152).

«Чудацькі думки» Драгоманов висловив і розвинув ще 1891 року. Як я відзначив вище, вони суперечили тим поглядам на національне питання, що переважали серед українців. Але хоч і незвичні, і для того часу парадоксальні, вони відзначалися такою здоровою свіжістю і науковою обґрунтованістю, так були перейняті щирістю почуття любови до рідного народу, що ідейні супротивники Драгоманова, які порушували навіть питання про вилучення його з української родини, як «об'єдинителя і обрусителя» (ст. 27), не могли не зважати на них і, до певної міри, не засвоювати їх. Такою є сила справжнього знання і невідкупного почуття. Ця риса зберігається за працею Драгоманова в значній частині її і дотепер, коли її вперше видано на терені російської України. Щоправда, видавництво зробило пропуски і відзначило трьома крапками ті місця, які здавалися йому кримінальними. Але і дещо пошматовані «Чудацькі думки» все ж дають можливість пізнати кращий публіцистичний твір Драгоманова українською мовою. Велика провина видавництва — неохайність видання: велика кількість друкарських і коректурних помилок. Бракує ознак редакторської праці: нема ані пояснень до імен, ані приміток, хоч вони і потрібні читачеві.

Наприкінці не можна не побажати, щоб слідом за «Чудацькими думками» надрукували і інші твори Драгоманова, написані українською мовою. Неувага до пам'яті і науково-публіцистичної спадщини визначного українського ідеолога — сором для українців. Багато з того, що Драгоманов написав з українського національного питання, тепер бібліографічна рідкість, і потреба перевидати ці твори на російській Україні є справді пекуча. Чим швидше це буде зроблено, тим краще для розвитку політичної думки на Україні, бо спадщина Драгоманова і до цього часу не втратила свого значення, і, ставши приступною ширшим колам читачів, вона сприяла б увічненню пам'яті свого творця, який так прислужився і російському, і українському суспільствам у пробудженні серед них інтересу до питань політичного життя.

ПРО ПЕРЕОЦІНКУ

Ярмо безцеремонних, невинувачених репресій і «запобіжних» заходів, що падають на українство, нечесні вигадки, безглузді інсинуації і злобні доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, що знайшли своє завершення у книзі Сергея Щоголева і творять легенду «мазепинства» та «сепаратизму», байдужість, цілковите ігнорування нас з боку російських марксистів, застереження і обмеження з боку російських народників у визнанні за нами прав, політика російських конституційних демократів, яка іде ще далі щодо обмеження цих прав та яка підірвала їх престиж в очах українських суспільних кіл з аналогічною політичною програмою, переляк перед нашим національним відродженням, що породив зі сторони ідеолога ліберальної частини російського суспільства проповідь боротьби з нами нібито в інтересах російського народу, а насправді в інтересах російського імперіялізму, — ось та атмосфера, те живе коло фактів, з якими українство повинно рахуватися кожного разу, коли виникає питання про його ставлення до російського суспільства. Атмосфера, ледве чи сприятлива для взаємного розуміння і зміцнення серед українців довір'я до російського суспільства. Можна і треба відзначати ті факти, коли окремі представники його (див. відповіді на анкету «Укр. Ж.») чи органи, що віддзеркалюють певну течію російської громадської думки (напр., «Заветы»), виявляють зрозуміння до наших потреб, наших інтересів, виступають з визнанням наших прав і маніфестацією симпатій до справи нашого відродження. Редакція «Украинской Жизни», більше, ніж будь-який інший орган української громадської думки, схильна надавати значення таким заявам, вбачаючи в них симптоми пробудження інтересу до українства, розвиток якого лежить в інтересах також і самого російського суспільства, яке повинно ж колись зрушити з тієї «мертвої точки», на якій воно в цій справі стояло досі. Та було б помилкою переоцінювати ці заяви: не кажучи вже про те, що під сучасну пору ці заяви нечисленні, а тому незначна і та реальна сила, яку ми могли б використати, — таке переоцінювання було б явно шкідливим і небезпечним для нас самих.

Уся сукупність обставин, що оточують російсько-українські стосунки, приводить українців до одного висновку: «Нас зрозуміють», нам приділятимуть увагу, «з нами почнуть рахуватися» щойно тоді, коли ми самі зрозуміємо, що

головне завдання українства не у виправданні своїх цілей перед російським суспільством чи в збиранні достатніх доказів та аргументів, щоб воно переконалось у нашому праві на самовизначення, чого вимагає проф. А. Погодін. Ця робота має другорядне значення, а крім того, хоч як досконало й бездоганно щодо поставлених до неї наукових, літературних чи державно-суспільних вимог вона була б виконана, все одно під сучасну пору вона не може мати безпосередніх реальних наслідків, що змінили б стан речей.

Російське суспільство, навіть в його найдемократичніших верствах, через історичні умови розвитку, створило в собі дещо дивну і, за нормальних умов історичного життя, цілком неймовірну здібність до якогось потягу і до своєїрідної догматичної, якщо так можна висловитися, «любови» до загальних формул і тез, яка мало виявляється в дії, а тому схожа до тієї холодної віри, позбавленої духа активності, яка завжди «без діл мертва є».

Саме такі риси характеризують ставлення різних демократичних партій Росії до формули, що прикрашає їхні політичні програми щодо права кожної нації на самовизначення. Наявність цієї формули в програмах партій нібито зобов'язує їх до чесного проведення її в життя, в дію, до готовності сприяти кожній недержавній нації в її прагненні до відродження й розвитку. Та дійсність дає нам багато такого, що переконує нас у чому завгодно, лише не в тому, що взяте на себе зобов'язання послідовно здійснюється. Вся практика проведення в життя признаного програмою принципу радше свідчить про те, що відповідний параграф внесено було до програми для «декорації» або про те, що самі особи, які внесли його, невиразно уявляють собі всю важливість його для розвитку різноплемінної держави і ту відповідальність, яку бере на себе партія, вносячи цю формулу до своєї програми. Наведемо для ілюстрації два-три приклади хоч би з недавнього часу.

У XI кн. нашого журналу наведено було відповідь на анкету «Укр. Ж.» видатного члена Конституційно-Демократичної Партії п. Юриста. Ця партія, як відомо, має в своїй програмі параграф про право кожної нації на самовизначення. Який реальний зміст поняття самовизначення, кожному теж відомо й зрозуміло. Зокрема цілковито ясно, що без народньої мови, як знаряддя освіти, нація не може успішно рости й розвиватися і що держава, яка обкладає членів цієї нації податками, зобов'язана з державних коштів забезпечити установи, що їх метою є освіта та виховання.

П. Юрист, визнаючи як член К.-Дем. Партії право українців на самовизначення, висловлюється за те, що тільки народня школа з українською мовою навчання може діяти за рахунок держави, не визнаючи цього права за середньою та вищою, що їх українці, якщо хочуть, мусять утримувати на власні кошти. Тут непослідовність, недоговореність, що характеризує, на жаль, практику ставлення К.-Д. Партії до національних питань взагалі. Другий приклад. Член тієї ж партії та 2-ї Державної Думи п. П. Струве, визнаючи «право кожної нації на самовизначення», вважає за можливе ставити питання про боротьбу з українством, як з явищем шкідливим і небезпечним. Цим він плекає часто неусвідомлену ворожнечу до всіх виявів національних прагнень недержавних націй у тих верствах російського суспільства, які ще не доросли до розуміння великого принципу рівноправності національностей, породжує недовір'я, упередження до вимог братнього народу. К.-Д. Партія досі не зареагувала на виступ п. Струве. Здавалося б, партія, що шанує себе і свої програмові формули, зацікавлена в доброму імені, не повинна зберігати холодну мовчанку після виступів свого члена, що суперечать основним вимогам партійної програми. Така позиція партії дає досить матеріалу для недовірливого ставлення до неї з боку українського суспільства, породжує природний сумнів щодо щирости визнання партією прав недержавних націй на самовизначення.

Такі ж почуття викликає серед українців і позиція тих російських громадських організацій, які ставлять як ціль своєї діяльності об'єднання слов'янських націй на ґрунті культурного зближення і взаємного визнання національних прав, але, незважаючи на це, також зберігають холодну мовчанку, коли деякі їх члени у своїх виступах на загальних зборах чи в пресі заперечують основні принципи своїх організацій. У всіх ще в пам'яті «жест» члена Товариства Слов'янської Культури п. Кашкарова відносно українського руху, що його цей паладин слов'янської єдності викрив і оббрехав на сторінках «Утра России». І незважаючи на той одноставний протест, яким зустріло українське суспільство й преса негідні виступи п. Кашкарова, Товариство Слов'янської Культури не вважало за потрібне обілити себе, відмежуватися від п. Кашкарова, чим поважно підірвало своє добре ім'я та моральне значення в очах українців.

Ми навели лише кілька прикладів, що ілюструють недоговорення, половинчастість, а навіть і неприховану ворожість

до наших потреб з боку впливової партії російського прогресивного суспільства і культурної організації, що вважає за свою основну мету зближення усіх слов'янських народностей, які населяють Росію. Можна було б навести більше цих прикладів, взявши їх з практики інших, більш демократичних політичних угруповань та організацій, але це не додасть нічого нового до наших висновків. У неясних, заплутаних, а часом і недоброзичливих рисах тієї позиції, на яку стало по відношенні до нас російське прогресивне суспільство, бліднуть окремі, поодинокі вияви зрозуміння наших потреб, признання наших прав і сприяння в досягненні їх. І природно, що не ці окремі маніфестації доброзичливості і симпатій повинні українці класти в основу їх ставлення до російського суспільства. У теперішніх суворих умовах національна політика, що базується на традиційній вірі, рахуючися лише із програмовими формулами, хоч би як далеко з погляду демократичності вони не йшли, і що ігнорує конкретні застосування цих формул у житті, тобто ті факти, на яких випробовується щирість взятих на себе зобов'язань даної партії, — така політика ніяких реальних наслідків дати не може і служила б тільки доказом політичної наївності, що завжди доводить до банкрутства. Нації, що відроджується і не зміцніла ще культурно, не організувала в собі достатньо відпорної сили, ще переживає процес внутрішнього зростання з його хиткою і примхливою амплітудою знижень і піднесень у напрузі творчих сил, нації, що поставлена в залежність від сильного культурою та державною могутністю народу, не досить трохи шляхетності й високої культури окремих представників цього народу, що піднялись до розуміння такого, здавалося б, елементарного факту, як визнання за багатомільйонним народом його права на національне самовизначення. В теперішніх умовах українці повинні бути обережними в оцінці таких явищ, як вислів до них співчуття і симпатії. Віддаючи належне цим заявам, українці не повинні перебільшувати їх значення, переоцінювати їх, щоб на шальку ваги нашого національного активу не покласти уявного тягара, бо це відіб'ється від'ємно на здібності орієнтуватися, при точному врахуванні сприятливих і ворожих для нас факторів. Щодо цього маємо повчальний досвід із практики польсько-українських взаємин.

Ми вважаємо за конечне висловити все це саме тепер, коли у деяких колах українського суспільства можна зустрітися з перебільшеною оцінкою тієї можливої підтримки

з боку російського суспільства, на яку ці кола в даний момент розраховують, а з другого боку, взявши також до уваги неправильне розуміння деяких органів української преси («Діло») позиції «Украинской Жизни» в питаннях ставлення до російського суспільства. Не можна, звичайно, вважати, що нас оточують тільки «вороги», як у цьому переконане «Діло». Увага до українства поступово прокладає собі шлях у колах російської інтелігенції, у її свідомість вкраплюється конечність глибокого зацікавлення ним, навіть якщо це зацікавлення походить із розрахунків, підказаних правильним розумінням потреб різноплемінної держави. А розбуджена увага дасть нам не тільки союзників «з розрахунку», але і справжніх друзів нашої справи, що у своєму ставленні до нас керуватимуться не лиш мотивами «реальної політики», але й вищими етичними мотивами. І з цього боку надруковані на сторінках «Укр. Жизни» відповіді на анкету мають певне значення, яке ми особисто не схильні перебільшувати, але ж і зводити його нанівець ледве чи було б правильним. Нехай це поки що окремі голоси, чисельно незначні, несміливі щодо обсягу визнаних за нами прав, нехай в них часто-густо виявляється незнання чи не цілком точне розуміння наших потреб, хай у них чуються інколи нотки якогось недовір'я до нас, що можна пояснити каламутними джерелами, з яких вони черпають усякі нісенітниці та наклепи на нас, чи то страху перед нашими «далекосяжними цілями». При оцінці цих голосів ми не повинні випускати з уваги історичної перспективи і сукупности умов, в яких доводиться українству завойовувати собі признання й повагу. В світлі історичної перспективи ці голоси, хоч вони становлять невеликий острівець серед трясовини нещирости й недоброзичливости згаданих вище політичних та культурних організацій, предстануть у дещо іншому освітленні, ніж уявляє «Діло», і наберуть значення повороту у ставленні до нас, що народжується у свідомості кращих представників російської інтелігенції, які виявляють зацікавлення до нової культури у процесі творення і очікують від неї «найвідрадніших результатів» (Луначарський) на полі цінних вкладів до скарбниці загальнолюдської культури.

Ми не ставимо прогнозів на майбутнє, але в логіці речей лежить зростання цього інтересу і збільшення чутливости до тієї культурної та громадсько-політичної сили, якою робляться з державного погляду українці. Українство пережило ту стадію свого розвитку, коли російське суспільство, і то найрізноманітніші його кола, вважали його за *quantité*

négligeable. Щоправда, і тепер більшість цього суспільства ще не знає, «на яку ногу стати» у ставленні до українства. Потенціальною силою його занепокоює, хвилює тих російських людей, які не байдужі до національних проблем, що виникають у відродженій Росії, і, можливо, вже тепер не від того, щоб попрацювати над створенням сприятливого ґрунту для справедливого розв'язання цих проблем; але складний ланцюг усяких чуток, безглуздя й брехні, вигадуваних у «лябораторіях» російського й польського націоналізмів, огортає українство заслоною невідомого, нерозкритого, а за цією заслоною ляклива уява змальовує небезпечні можливості й грізні несподіванки.

«Ваші цілі і точні межі, далі яких ви не підете?» Ось питання чи вимога, що нам ставлять, а його психологічне підґрунтя: виправдайтесь в інсинуаціях «Утра России», «Kurjera Warszawskiego» і багатьох інших спеціальних «поетів» у царині доносів, а заодно вже і в «твореній легенді політичного сепаратизму» і «мазепинства», що перестала бути темою для газет і правих зібрань, а встигла надхнути цілі «монографії».

І все ж, серед такого побоювання, недовір'я й незнання українства, широко розповсюджених у російському суспільстві, в чому воно і устами деяких представників, і в органах преси само признається, ми все ж маємо фактичні підстави говорити про початок зрушення на цьому полі. І не треба обходити перші прояснення в російсько-українських взаєминах іронічними заувагами, як це робить «Діло», а навпаки, треба відзначати їх, наближувати російське суспільство до правильного розуміння українського питання.

Для цього нам зовсім не треба в чомусь виправдовуватися і відповідати на запитання про остаточну мету нашого руху. Мета українства, що висвітленню її могла б служити хоч би «Укр. Жизнь» чи такі видання, як «Освобождение России и украинский вопрос» проф. М. Грушевського, не згадуючи вже п'ятакрих української фракції 1-ї Державної Думи, добре відома тим, кого вона цікавила чи цікавить. І якщо постуляти, висловлені у згаданих джерелах, збігаються з інтересами різноплеменної Росії, — а це так, — то в чому ж нам себе вибілювати і для чого виправдуватися?

Невже ж треба серйозно заперечувати легенди про «мазепинство», сепаратизм, австрофільство? Таж кожній неупередженій, сумлінній людині ясно, хто торочить цю легенду, кому вона потрібна для проповідування людиноненавистництва серед російського народу. Кожний українець квалі-

фікуватиме справу здійснення цієї легенди як політичну нісенітницю, як *res nullius*, культивування якої є цілковито марним і безглуздим заняттям.

Українство повинно працювати над реальними, а не фантастичними цілями. І в площині саме цього реального і зосереджені його зусилля.

Оцінюючи всю суму наших надбань, спостерігаючи розширення меж нашого руху, поглиблення, зміст його, можемо ствердити — що б не казали вороги наші чи скептики зі середовища самих українців — успішність і зростання сили культурно-національного руху. Українство міцніє в собі самому, приховані в ньому творчі сили виявляються у створенні чимраз нових шляхів національної творчості і в спробах висвітлити та критично оцінити ті, що ними воно йшло або йде під сучасну пору. Часто-густо, — і це психологічно зрозуміле, — невдоволення цими шляхами викликає зайву непоміркуваність у негачії вже створеного чи того, що твориться. Часто тут виявляється нерозуміння завдань дня і нездоровий, своєрідний «максималізм», на який, як на кір, у певному періоді хворіє суспільство, що рветься до відродження, і цим ми особисто схильні пояснити ту позицію щодо оцінки українських культурних цінностей, на якій стоять ті суспільні течії української думки, що їх речником є «Українська Хата».

У кожному разі, всі ці течії свідчать про творче шумування нації, про зростання її сили.

Нові шляхи вияву національної думки свідчать, що напруження культурних сил нації зростає. Новорічна дата при встановленні приблизного *saldo* після підрахунку наших поразок і надбань є штучною, усе ж можемо сказати, що з приходом нового року українство збагачується новими джерелами для здійснення своїх назрілих потреб.

Курс поточної політики звузив до мінімуму, звів майже нанівець діяльність наших громадських установ і цим паралізував один з головніших способів виявлення національної волі і творчості. Нагромаджена енергія виливається у створення нових органів преси з різними цілями і програмовими завданнями, що пропонують своїм читачам різноманітний матеріал, але остаточно вони, кожний у своїй відмежованій ділянці, творять велику справу національного будівництва. Це явище, зрозуміло, вельми бажане, відповідає назріваючим потребам українства, диференціації його внутрішніх інтересів, що вимагають спеціального обслуговування й наświetлення.

Зовнішнім показником зростаючої сили українства є цькування його, що йде *crescendo* з боку націоналістичних кіл Росії. На українстві починають робити кар'єру, його спотворюють, вигадують про нього всякі нісенітниці. Вже народилася ціла група «україноборців», що мріють про авреолу «рятівників вітчизни». Ця каламуть завжди супроводила великі історичні рухи, обляпуючи їх своїми брудними бризками, але вона не в силі остаточно заплямувати ті чисті цілі, що виходять з глибини життя.

Таким чином, українство з одного боку робиться силою, що повинна зацікавити широкі кола російських громадян, а з другого — воно на шляху до посідання достатнього апарату для виявлення своїх національних прагнень. І кожна стороння людина, що уважно прислуховується до поклику суспільного життя, що чутлива до новонароджених проблем, які мають тенденцію у скорому часі стати на порядок денний громадсько-політичного життя усєї країни, має повну можливість ознайомитися з однією з таких проблем.

Але з цієї можливості поки що скористалися тільки одиниці. І психологічно зрозуміло, що деколи російське прогресивне суспільство виглядає для українців як глуха стіна, від якої безрезультатно відскакують гарячкові зусилля багатомільйонного братського народу жити і розвиватися.

Ми ж зі свого боку, відзначивши той, щоправда, незначний пролом у цій стіні нерозуміння та недовір'я, що його останнім часом пробило життя, побажаємо діячам на ниві українського відродження талановитого виконання взятої на себе роботи, а одним з її побічних наслідків буде і той, що до нас, як до сили, обернуться обличчям не лише одиниці, а групи й партії російського суспільства.

«СКОРОЧЕНЕ» ВИКРИВАННЯ-УКРАЇНСТВА ПАНОМ ЩОГОЛЕВИМ

Автор недавно виданої книги «Современное украинство, его происхождение, рост и задачи» не є незнайомиць для читачів нашого журналу. Сторінки «Украинской Жизни» достатньо рясніють прізвищем пана С. Щоголева. З науковим вантажем цього експерта в українських справах, з

яскраво виявленими методами його в галузі літературного подвижництва, спрямованого на викривання українства, з уже окресленою ролею цього профілактика в боротьбі з українськими бацями достатньо познайомив читачів п. С. Єфремов (див. «Украинская Жизнь», 1912, кн. 4, ст. 53—65; кн. 7—8, ст. 105—107; 1913 р., кн. 1, ст. 97—98, кн. 2, ст. 85—98). Після того, на основі ст. 12-ї додатку до ст. 144-ї Уставу Цензурн., з'явився перед нами і сам п. Щоголев, який захотів нав'язати безпосереднє знайомство з аудиторією «Украинской Жизни» і виступив із спростуванням статті С. Єфремова.

Таким чином, пана Щоголева усі ми добре знаємо «і в очі і поза очі». І якщо я збираюсь у цій нотатці зробити кілька зауважень про новий літературний подвиг нашого спільного знайомого, то тільки з метою, щоб багатогранна літературна індивідуальність його показала з дещо іншого боку і виявила нові риси, які досі залишалися мало помітними. Він гідний цього — оцей працьовитий «дослідник» українства, цей «вишукувач» профілактичних заходів проти нього, ця невтомна рука, що накреслила: а) «прекрасну» доповідь про діяльність київської Просвіти, в наслідок чого її було закрито; б) цілу низку статей у «Киевлянині», що викривають українство і накликають кари на нього; в) велику монографію «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма», яку «Россия» назвала «прекрасною і щедро ілюстрованою документами», а фейлетон «Речи», ознайомившись з характером цих документів, — «блакитною книгою», що призначена для теоретичної і практичної допомоги панам жандармам; і г) нарешті, книгу, що ми її тут рецензуємо і що їй можна дати ту ж назву, яку автор ужив для книги «Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма» погоджуючись з С. Єфремовим, що ця книга його, можливо, і є «доносом», хоч він і скерований до російських інтелігентних читачів.

Нехай не поремствує читач на нас за те, що ми в цій нотатці почастиємо його «порцією» п. Щоголева: коли труд бджіл, що збирають мед з квітів, гідний признання, то чи ж можна відмовити уваги людині, що вперто і злонамірено тче павутиння, в яке згодом потрапить не одна легковажна муха!

Працьовитій людині притаманна скромність. Про неї говорить і п. Щоголев, застосовуючи її до своєї особи: «Наше скромне бажання полягає лише в тому, щоб піднести питання про справжнє підгрунття українського руху». Але

признання п. Щоголева не дуже відповідає дійсності: здійснення його бажання не таке вже й скромне і, власне кажучи, переходить усякі межі скромності. Перш за все і найголовніше — цей автор зі «скромними бажаннями» з літературного погляду невихований. Він не має такту, не є безстороннім, не вміє спокійно рахуватися з небажаними для нього фактами, ані об'єктивно аналізувати їх. Пан Щоголев через усю книгу «сердиться» і «лається», вживаючи недозволені засоби і методи боротьби зі своїми ідейними супротивниками. Це ті ж засоби, що ними користуються усі, хто, почувавши хиткість зайнятої позиції і безсилля висунених аргументів, що, як у даному випадку, пов'язане з упередженням і нечистотою намірів, підсилює свою аргументацію quasi-іронічними вихватками, «міцними» словами, приписуючи своїм супротивникам чужі для них цілі й думки та намагаючись за всяку ціну очорнити, дискредитувати і накинути на них можливі й неможливі, ймовірні й неймовірні тіні підозри. Ось ця риса є найхарактернішою для літературного обличчя п. Щоголева. Її він не може позбутися навіть тоді, коли намагається зберігати спокій і безсторонність: «міцні» слова, скеровані уявним вістрям іронії або частіше лайки на ненависний йому український рух і на його представників вилазять, як шило з мішка, на більшості сторінок його книги.

Усе, що є зіпсутим, упередженим, деморалізуючим у співжитті і людських стосунках — характерне для українців. І якщо вірити панові Щоголеву, то українське суспільство — це якесь вмістище злих намірів, зіпсованости, нечесности, а його діячі — якась банда підозрілих людей, яку треба обходити здалека, як заразу — чуму або проказу. Якщо т а к і діячі творять культуру, то яка ж тоді ця культура? Звичайно, усі її здобутки нікчемні, мізерні, позбавлені вагомости. Бездарність панує серед українців,— думає п. Щоголев,— усі вони, без винятку, сірі, як коти серед ночі і як коти мають вади, властиві зіпсутим вдачам. Відомо, що коти пестливі, котів люблять і пестять. Але довіряти їм не слід: вони хижі і зіпсовані. Те саме треба мати на увазі і в стосунках з українцями. Їм співчувають, їх підтримують, поділяють їх скорботи й скарги, але тільки тому, що достеменно не знають, що це за звір. А не знають тому, що в пізнанні українства ішли хибними шляхами, що їх самі українці умисне заплутали. І ось для того, щоб не заблукати в лябіринтах і «манівцях» українського руху, пан Щоголев винаходить sui generis Бедеккер із описом не лише вартих

уваги місць на Україні («осередків зарази»), а й відомих своєю шкідливою діяльністю людей України.

Ходімо ж деякий час за цим путівником і понанизуймо те своєрідне намисто, що він ним обмотав українство і його діячів як в історії, так і в сучасності. Багато труду пішло на нанизування цього намиста, але зате ми тепер знаємо, що це за люди — оті українці. З усіх боків розглянув їх п. Щоголев, і те, що досі було таємним, стало явним; те, чого не могли розпізнати і оцінити люди науки та великого знання, віднині цілком певно усталив Щоголев, який усе знає, наскрізь всюди бачить і всіх і все виправляє.

Узяти хоч би Шевченка. Критика, і не тільки російська та українська, а й німецька, визнала за творчістю українського поета світове значення. Щоголев з цим не погоджується. Для нього Шевченко є «пасквілянт» і «брудним циніком». Щоголев твердить, що «Шевченко при складанні тенденційних творів значною мірою жив чужим розумом». Шкода, що в той час не було п. Щоголева, в якого Шевченко міг би запозичити те, чого йому бракувало! Куліш «робив у тексті дум зміни, доповнення й цілі вставки тенденційно-політичного характеру», а «в своїх літературно-історичних працях дозволяв собі чисто політичні засоби». «Провідні статті балакливого Куліша дихали явним обскурантизмом». І про це говорить освічений Щоголев! Костомаров — «третій член Кирило-Методіївської трійки — був найталановитішим і найпоряднішим із усієї цієї компанії». Про ступінь порядности у Шевченка й Куліша Щоголев не говорить, але, в усякому разі, її треба вважати сумнівною.

Під великим сумнівом та підозрою стоїть проф. М. Грушевський. Через усю книгу п. Щоголев неодноразово повертається до українського вченого, вішаючи на його шию, як кажуть, усіх «дохлих собак», в багато дечому його обвинувачуючи, багато чого йому приписуючи і багато чого викриваючи.

Проф. Грушевський, як відомо, написав багатотомову історію України (ще не закінчену), наукову вартість якої оцінили компетентні особи. Зі схемою цієї історії рахуються тепер російські професори при читанні лекцій з російської історії, Академія Наук в Петербурзі вшанувала «Краткий очерк истории украинского народа» проф. Грушевського Уваровською нагородою, а Харківський університет надав українському вченому вищий науковий ступінь доктора російської історії *honoris causa*. Але хіба ж це може переконати п. Щоголева? Адже до нього усі помилялися, і він

тепер єдиний, хто може виправляти помилки наукових установ. Так колись гальорка Одеської опери, обурена високою оплатою за вступ на гастролі Баттістіні, поправила «світову помилку» і висвистала його. Свище на адресу проф. Грушевського і п. Щоголев: Грушевський — «гастролер», «заморочує в своїх спробах писати «рідною» мовою не лише читачів, але й себе разом з ними», «у своїх працях не гребує вдаватися до негарних засобів, що зветься фальшуванням», при чому «описувані ним факти і події набирають дуже часто характеру фантазії на історичні теми». Інколи Щоголев щиро жаліє Грушевського, і в такі хвилини він каже: «В смішне становище ставить себе людина, що з великою працьовитістю намагається скрутити мотуза з піску», натомість в інші хвилини він може оповісти, що «через ввічливість до німців і, можливо, з вдячності до Бісмарка за проєкт київського королівства професор видав частину своєї праці (з історії України) в німецькому перекладі». Наведене пояснення робить честь проникливості автора до наукових задумів українського історика, але було б тоді вже не зайвим і відповісти на таке питання: чи не з вдячності до Столипіна проф. Грушевський видав російською мовою «Очерк истории украинского народа», а може, в цьому випадку він керувався якимись іншими, не менш підступними та підозрілими міркуваннями. До речі, щодо цього «Очерка». Щоголев не вагається повідомити читачів, що «більшість рецензентів «Очерка» не можуть погодитися з висновками автора». Ви, звичайно, шукаєте підтвердження і посилянь на цю «більшість». Очікуєте, що автор назве її? Дарма! «Більшість» репрезентована одним рецензентом «Вестника Европы», до того в питаннях української історії не надто й авторитетним. Читач взагалі повинен вірити Щоголеву на слово і відкинути, після прочитання його книжки, не тільки усі свої сумніви, але й те, що він досі вважав за усталені факти. Наприклад, досі ви були певні, що Академія Наук є науково компетентною установою і що там сидять люди, яких не можна запідозрити в науковій легковажності. Виявляється, ви фатально помилялися: у вищій науковій установі Росії членами є люди, що інколи самі не знають, що роблять; вони можуть верзти таку нісенітницю, такий «дивовижний» і навіть «апокрифічний» документ виготовити, що «своєю необдуманістю чи упередженням він буде суцільним непорозумінням». Цей кримінальний документ — «Записка Академии Наук об отмене стеснений малорусского печатного слова». Над складанням її довго працювала спеціальна

комісія, до складу якої входили такі спеціалісти-філологи, як Корш, Фортунатов, Шахматов,— усе люди з визначними іменами, що викликають визнання й повагу. Але ось приходить зі своєю книжкою п. Щоголев і викриває людей науки, людей з європейськими іменами, заявляючи, нібито вони поставилися до свого завдання легковажно, не продумали його, і вийшов тільки конфуз для Академії.

І Корш, і Фортунатов, і Шахматов натворили в «Записке» «филологических красот», при чому ці філологічні «красоти» бліднуть перед спробою авторів «Записки» «зійти з шляху висновків та експериментів», а «науковий заклад (Академія) наш відкрив цей істинно хрестоносний похід проти елементарної педагогіки». З молодечтвом джигіта чи кавалерійського юнкера скаче п. Щоголев по заголовках наукових праць, розкриваючи кількома реченнями «легковажність» академіків, необґрунтованість тих висновків, до яких вони дійшли внаслідок вдумливої роботи. І коли ви читаєте ці вихватки проти авторитетних учених, коли ви вчитуєтеся у цей блазеньський тон, яким насичена книга, вам здається, що чуєте грізний вигук візника: «Відступись! Ушкварю!» А ця хвацькість, це намагання «бути зухвалим і сміливим» та кількома реченнями зводити нанівець, до *res nullum* визнані наукові принципи і культурні цінності так яскраво висловлені, з такою послідовністю проведені, що ви не можете збагнути: чи тут автор, який не здає собі справи з того, про що він пише, а чи такий, що свідомо спекулює на необізнаності читача.

Наприклад, був такий журнал «Киевская Старина». За 25-річне існування на сторінках цього видання було поміщено багато цінного матеріалу у вигляді монографій, статей, досліджень, нотаток і документів з історії України, археології, етнографії, літератури і т. д. До співпраці в журналі були притягнені кращі знавці з питань українознавства. Жодний дослідник України, і взагалі півдня Росії, не може обійтися без книжок «Киевской Старины», при чому для зручнішого користування різноманітним матеріалом Полтавська Архівна Учена Комісія складає до нього спеціальні показники. І виявляється, що все це даремно. За словами п. Щоголева, в журналі лише «зрідка поміщувано вельми цінні монографії, та це були тільки оази серед тенденційної української писанини». Хай читач вірить на слово такий оцінці журналу.

Далі, українці, домагаючись українізації школи, підсилюють цю вимогу самого життя, між іншим, посиленням

на авторитети в галузі педагогіки. Серед них називають і покійного харківського професора, видатного вченого, Потебню. Але хто такий, в очах п. Щоголева, Потебня? Він дійсно був талановитий філолог (цього не може заперечити навіть Щоголев), але одночасно він належав до українофілів: «Його напади на російське викладання у південній школі, його проповіді заміни цього викладання малоросійським виходили головним чином з ненависти до «кацапів»; ну, а потім ще один надзвичайний аргумент, що має вселити повне недовір'я до авторитету Потебні: «він виховувався у Польщі, а його брат брав участь у польському повстанні». Ця аргументація мало чим відрізняється від тієї, до якої вдаються перекупки на базарі: «Я її знаю, у неї і батько такий самий, і брат шахрай, і мати курей крапа!»

Покликаються українці і на Ушинського, і на Весселя. Та й тут «не тяжко переконатися, що такі посилання — обмовні». І головню тому, що коли б Ушинський і Вессель знали, що «малоросійська література почне вбиратися в одяг жаргонно польського фасону», вони б ніколи не висловилися за запровадження української мови до народньої школи. Вони, бідні, не підозрівали, який вжиток зроблять з їх слів українці, і, звичайно, тим гірше, так би мовити, для них, що у них не вистачило догадливості для такого, здавалося б, нескладного завдання. Так, якби люди знали раніше, що ножем різатимуть пальці, вони б ніколи не додумались до винаходу ножа!

Людина всесторонніх знань, що всюди почувається як у себе вдома, всюди є своєю людиною, спростовуючи відомих філологів, виправляючи помилки істориків, по-своєму тлумачачи педагогів, Щоголев виявляється знавцем і в галузі статистики. Та ще й яким! Він уміє не лише робити підрахунки згідно з усіма правилами арифметики, але й говорити про методу в статистиці і протиставити випробуваній та загальноприйнятій — свою власну, до якої, як гоголівський персонаж, «своїм розумом» дійшов. Загальний перепис 1897 року і земські досліди усталили, що відсоток письменности на Україні низький, а українці пояснюють це явище значною мірою тим, що навчання на Україні по народніх школах відбувається чужою для учнів мовою. Усе це — «підтасування статистики», — заявляє Щоголев, — яке просто можна пояснити тим, що українці «люблять робити з мухи величезного слона» і використовують обстеження статистиків півдня, непридат-

ні як матеріял для висновків за порівняльною методою. Щоголев вигадує колонку цифр, яка повинна знищити всі роботи й усі статистичні підсумки всіх статистиків півдня!

Повернімося до українців, вони не лише «з мухи люблять робити величезного слона», але взагалі народ підозрілий.

«Я їх знаю всіх,— повідомляє Собакевич Чичикова,— це все шахраї; усе місто там таке: шахрай на шахраєві сидить і шахраєм поганяє. Усі христопродавці. Там одна лиш порядна людина — прокурор, та й він, правду кажучи, свиня».

Приблизно в такому ж дусі атестує п. Щоголев українців, з тією лише різницею, що атестація його не без поетичних вигадок і порівнянь, запозичених переважно зі світу тварин, птахів, гадів та комах. Ось, наприклад, опис перетворень українських видань: «Від 1907 року в Києві видавали соціал-демократичну гусинь «Слово», із неї вийшла, під опікою М. Грушевського, лялечка «Село», що її перейменовано на «Засів»; нинішнього року із лялечки вилетів щомісячний метелик «Дзвін». Хіба ж не живопис, і чи не маємо ми рації, коли жалкуємо, що талант публіциста убиває у Щоголева талант поета, який так чудово оперує образами зі світу комах? Подекуди українці переносяться зі світу комах до світу тварин і гадів, і тоді вони, за описом автора, «хочуть з жаби роздутися в бика». Марне старання: хоч як дулись, до бика не роздулись, та в процесі цього своєрідного заняття накоїли бозначого. Розпочали з того, що створили «ковану мову». Звичайно, від народження, а може, й від свого зачаття, вона була «дикою і самовільною» і терпіла від «вроджених вад», — одне слово — як злочинець за теорією Льомброзо. Створивши мову, українці почали нею писати, — самозрозуміло, що нічого путнього написати не могли. Та найобурливіше те, що незабаром вони стали вживати цієї мови для перекладів з російської мови. Цей факт, на думку Щоголева, свідчив про крайнє нахабство українців («нахабство горекультурників дійшло до того, що з'явилися навіть переклади з російської мови»). Опісля створили пресу, літературу, наукову й популярну, при чому, не говорячи вже про першу, остання вся, за незначними вийнятками, просякнена «тенденціями полум'яного сепаратизму» і спотворена «тенденційно-фонетичною ортографією». А створюючи пресу і літературу, загубили людський вигляд, почали жити ніби в світі галюцинацій, при-

видів, взагалі, в світі фантастики і одночасно робити не-порядні справи кримінального характеру, як, наприклад, плягіяти, фальшування і т. д.

У світі примар живе популярний журнал «Маяк». Сама його назва, за тлумаченням Щоголева, «відповідає не реальній будові, що прикрашає обкладинку, а поняттю — привид». «Усе в цьому журналі примарне: і статті, і завдання. Лише співробітники часом бувають цілком реальні: коли вони перестають бути сновидцями і спускаються на грішну землю,— о, тоді вони показують, на що вони здатні. Вони ж бо спроможні «займатися плягіятами» і видавати російські прислів'я за українські.

Одні живуть у світі примар, другі страждають невиліковними хворобами. Отакий наш журнал,— що від народження свого «страждає від своєрідного національного далтонізму і при цьому, правдоподібно, в невиліковній формі», а в додатку до цієї органічної вади захворів на ще одну страшну хворобу — «расову сліпоту». Та «хворий і невиліковний» наш журнал, виявляється, може звеселяти птахів і поміщувати статті «курам на сміх».

Треті, наприклад, «Літературно-Науковий Вістник»,— «левіятан української журналістики»,— кульгають на непорядність і сумнівну етику, останнім часом він пішов навіть «на шантаж». Четверті в своїй діяльності виходять «із злочинної засади» («Світло», «Молода Україна») і «штовхають на шлях підпільної служби антидержавній культурі». П'яті — просто якісь диваки: «кохаються в штуці», тобто, згідно з неповторним виясненням Щоголева, обіцяють «одягти старогрецьких муз у плахти і запаски». Отже, з одного боку клініка, з другого боку — мало не в'язниця з її мешканцями! Роля прокурора випала на долю «Рідного Краю» і марксистського «Дзвону».

Якщо хвора преса, недужа література, то так само безнадійні і українські науковці, журналісти, письменники, нема нічого здорового, природного і в тій справі, яку вони створюють і до творення якої притягають щораз нові сили. А якщо справа розвиватиметься без перешкод, то зараза охопить увесь південь Росії і, можливо, доведеться каятися, що переочили цю епідемію, та тільки буде запізно. Про це треба подумати, треба увійти в суть справи, а тоді — дати відсіч. Правда, ще до пана Щоголева про все це і роздумували, і входили в суть справи, і, як могли, зупиняли. Ми й досі пам'ятаємо незабутній Указ 1876 року та ряд інших розпоряджень державних мудреців у

дусі Валуєва, які пробували заморозити й припинити живе діло відродження нашого народу. Пам'ятаємо і засуджуємо. На хвилину нашим одноступцем виявляється і пан Щоголев; він теж засуджує, та тільки з інших міркувань: не за антидержавну систему заборон українського слова, а за непослідовне переведення її. Отак і тепер, у наш час, старий кріпосник засуджує уряд за звільнення селян, так і досі ще чуємо розмови «зубрів» на з'їздах об'єднаного дворянства з закликами до старих добрих часів та осудженням нових порядків. Пан Щоголев, який під цим оглядом має багато спільного з психологією «зубра», гадає, що минуле не втрачене, поховане можна викликати до життя, а помилки, яких допустився уряд, можна направити в дусі 1876 року. Та одночасно він знає, що повторення експериментів 1876 року в наші часи неможливі без санкцій законодавчих установ та громадської думки. І саме для того, щоб зменшити, знесилити, послабити і отруїти силу нових чинників суспільного й державного життя нашого часу, ми — панове Щоголеви — починаємо агітувати їх і виготовляти спеціальні джерела для ознайомлення з порочним українством, що мають розкрити перед усім російським світом, яку гадюку, яку гангрену він гріє на своїх грудях, ставлячись до українства зі злочинним потуранням. Воно мало авреолу, на нього наклеїли ярлики, які так любить суспільство. Геть їх! Треба роздирати й викривати цю «панургову отару», це «чорне гніздо прибуд із заходу», «що одурманюють темний люд облудною освітою та облудними пророцтвами». І ось Щоголев «викриває».

Кажуть, що українство демократичне і радикальне. Але «високопробність соціального радикалізму» в українській програмі сумнівна. П. Щоголев убивчо для українців доводить це посиленням на вірш в одному українському виданні: «вірш із далеко не соціалістичними гаслами».

В українському русі рушійним чинником є прагнення до культури? Балакайте... «якби українофілам дали волю господарювати в країні або якби підтримали їх почини чи допомогли їм... то таке господарювання затримало б культурно-економічний розвиток південної Росії на цілі десятиріччя», а самі українофіли уподібнились би і до євангельського раба, що закопав свій талан у землю, і до старообрядців, «які погоджуються молитися тільки перед іконами старовинного письма» та відіграли б ролю... «шкловських євреїв, що ще недавно змагалися один з одним у відрощуванні клясичних пейсів».

Українство — стихійне? Це все «безсоромне обдурювання», — заявляє Щоголев. Він пояснює, що українство «вже через те не може претендувати на стихійність, що воно цілком не демократичне». Щоправда, за його ж словами, виходить, що «свідома українська інтелігенція дійсно завжди горнулася до народніх мас, але це не робить її справді демократичною: інтелігенція тільки залицялась до народніх мас, а таке залицання нічого спільного не має зі справжнім демократизмом». Це каже п. Щоголев, який вимагає для українства баранячого рогу і одночасно виявляє схильність приєднатися до поглядів ортодоксальних марксистів. Яка гнучкість і еластичність там, де цей погляд є зручним для цілей, від яких з жахом і ненавистю відвернуться марксист! Але п. Щоголев може прийняти який завгодно погляд в українському питанні, байдуже чи його висловлює Столипін, Струве, Погодін, «всехполяк» Равіта-Гавронський, марксист, радикал, просто обиватель чи поліційний «околоточный»: він може з усяким побрататися і тимчасово опинитися в першому-ліпшому таборі, аби лишень із того табору було зручно обстрілювати ненависний йому український рух. «Все повинно служити людині!» — Бо «людина все може». І цю «всемогутність» людини п. Щоголев ілюструє на прикладі свого викривання українства. Він до згаданих уже вад українства додає нові, при чому і тут метода викривання та сама, що була досі. Українство є: 1) обскурантне, 2) некультурне, 3) псевдостихійне, 4) псевдофедеративне, 5) псевдопрогресивне, 6) наскрізь пройняте русофобством і тому хворіє на бузувірство, 7) його підтримують «пруські марки», 8) одночасно воно насичене польонофільством, сполученим з «льокайською підлесливістю і пропонуванням маклерських послуг». Усі ці викриття, і багато інших, для переліку яких у нас не вистачить місця, мають показати українство в його справжньому вигляді та об'єднати проти нього усіх приятелів російської культури. Один з цих «приятелів», сам п. Щоголев, в одному місці своєї книжки якимось прохопився мудрим словом: «російська культура краще охороняє цілість держави, ніж гармати і багнети». Але потім він понизив її і споганив, звівши до такого рівня, на якому вона вже не в стані без допомоги «гармат і багнетів» подолати на Україні свого молодого конкурента. В ім'я її, цієї сильної культури, що дала світові Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Толстого, що висунула Герцена до лав великих поборників культури, яка

знає своїх подвижників і мучеників, п. Щоголев вимагає драконівських заходів проти молоді української культури, мотивуючи свій наступ проти неї такими словами: «Обмежуватися ідейною боротьбою (з українством) ми не маємо права, щоб не уподібнитися до кухаря з байки Крилова». Яким треба бути справді некультурним, щоб, ховаючися за метафору з байки, виправдувати ті «багнети і гармати», до лиття й кування яких він закликає російське суспільство та уряд! Я не знаю, можливо, і в цьому п. Щоголев несе «нове слово» і нищить усталені поняття культурної поведінки, як знищив він одним розчерком пера, з лайкою та неправдою, усе, що дотепер створив і нині творить український національний рух. Але я насмілююсь думати, що стосовно приятелів російської культури типу п. Щоголева цілком на місці слова: «Визволи нас, Господи, від приятелів, а з ворогами я й сама дам собі раду».

Не будемо зупинятися на тих місцях книги «оборонця» російської культури, де він, в ім'я її, закликає до насильства над нами і до придушення всіма засобами (які він докладно перелічує), що є в розпорядженні держави та суспільства, самоусвідомлення українського народу і його культурної творчості. Хоч ці сторінки, можливо, найцінніші в розвідці п. Щоголева і найхарактерніші для його громадського обличчя, та читач не погнівається на нас за те, що ми не познайомимо його детально з цим переліком драконівських заходів відносно українців: занадто вже соромно робиться за автора, коли читаєш такий виклад, і просто не хочеться передавати читачеві тієї огиди, що викликають реляції про «залізну руку закону», яка повинна карати плоди та починання українських культурних прагнень.

Немає також ніякого сенсу починати полеміку з автором цих проектів приборкання українства: тут не можна знайти ні спільної мови, ні спільних вихідних засад, потрібних для дискусії. Тим більше, що по суті уся так звана теоретична частина дослідження п. Щоголева, усі викриття українства в його різнорідних проявах та видах притягнені за волосся до кінцевої частини книги. Вона нітрохи не прогала б, а навпаки, виграла б щодо ясности й стислоти, якби автор обмежився тільки викладом запобіжних та каральних заходів, конечних для придушення українства, додавши до цього викладу детальний довідник, на зразок адрес-календаря, про родовища української за-

рази та про осіб, що винні в її розповсюдженні на півдні Росії. В такому вигляді праця п. Щоголева, можливо, мала б більший успіх у певних колах і створила б славу авторові її, подібну до тієї, яку мають нині деякі відслужені генерал-майори чи «статські» радники не при справах, що на дозвіллі виготовлюють проекти рятування Росії. Будемо сподіватися, що, укорочуючи свою працю про український рух утретє, п. Щоголев зупиниться на запропонованих межах скорочення і цим позбавить себе тих епітетів, що їх не можна визначити, як надто похвальні, але яких не можна оминати, коли автор запроваджує до літератури чужі, а тому й неприйнятні засоби. Вважаючи неможливим, зі згаданих вище причин, полемізувати з п. Щоголевым по суті справи і вважаючи також зайвим заперечувати наклепи та вигадки його на адресу українства, ми обмежили своє завдання тільки викладом деяких інформативних моментів книги автора. Тон і форма цих інформацій безперечно яскраво висловлені, з кожної сторінки ви можете назбирати цілу китицю своєрідного літературного квіття з неповторним запахом.

Авторові цих рядків доводилося чути, що книзі п. Щоголева судилося відіграти дещо нову роль в посиленні репресій супроти українського руху, що на цю книгу вже звернули увагу сфери й особи, впливові за нинішніх націоналістичних часів. Можливо, ці побоювання та чутки і не безпідставні, можливо, суворя дійсність загрожує нам новими експериментами і репресіями. Та досягти своєї мети, тієї, до якої рветься автор книги, вони не спроможні. Українству не вперше звикати до репресій: вони загартували його, створили в ньому вже досить велику відпорну силу та гнучкість, що допоможуть нам витримати без особливої шкоди для розвитку нашого національного руху нові спроби войовничого російського націоналізму, увесь його галас і свист. Навпаки, нам здається, що поява таких книг свідчить про безсилля наших «ідейних» противників. Вичерпавши у боротьбі з нами убогі «ідейні аргументи», вони гарячково хапаються за «залізну руку закону» і під звуки лайки та галасу, сердитого гримання та іронічних вигуків, усіма засобами намагаються зупинити те, що стихійно рухається і стихійно ж змете з свого шляху всі загородження, поставлені руками панів Щоголевих. Бо ж правду каже в закінченні своєї книги її автор: «Сміється море над вутлими загородженнями рук людських, а гладенькі валуни метушливо шумлять».

ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ УКРАЇНСТВА

I. МІСЦЕВА РОСІЙСЬКА ПРЕСА НА УКРАЇНІ

Одне із суттєвих завдань практичної політики українства з метою поширити свій вплив — це використання ним місцевих органів російськомовної преси. Роля цієї преси у розвитку українського руху і притягнення до кола його зацікавлень якнайширших кіл українського суспільства є справою більшої ваги, ніж це може здаватися. Та випадкова і назагал скупа увага, яку надавали цій справі в українській пресі та журналістиці, не відповідає її важливості, не з'ясовує тих перспектив в еволюції нашого руху, що самі накреслюються, коли спробуємо підійти з оцінкою, конечною для назрілих потреб практичних прагнень українства і шукання нових шляхів для посилення його.

Ми, безперечно, переживаємо період зростання українства, перетворення його в суспільну силу, в реальний фактор державного життя Росії. Стихійні вияви українства дедалі більше поступаються перед пляномірними актами національного самоусвідомлення, скріпленого організованими формами й виступами, що пройшли довгий шлях підготовчої, обдуманого та усвідомленої роботи. Та хоч яке велике значення має кількісне збільшення таких фактів, хоч як би вони імпонували сторонньому спостерігачеві, нам, учасникам та діячам перетворення стихійних елементів нашого руху на свідомі й організовані, не може не впадати у вічі те, що це збільшення далеко не охоплює і не виявляє того, що зростає в глибинах національного життя. Це зростання, з відомих причин, виявляється спорадично, коли складаються сприятливі обставини для його вияву; і тоді для самого українського суспільства багато фактів вияву українства часто здаються несподіваними: своїми розміром і значенням, тією увагою, що вони притягають, і пропагандивним впливом. Українські моменти на кооперативному з'їзді у Києві, на з'їзді діячів народньої освіти в Петербурзі, на з'їздах сільських господарств у Києві можуть служити ілюстраціями до сказаного.

Практика українського руху наполегливо вимагає застосування нових способів впливу на кола українського суспільства, досі байдужі до національного життя. Одним із могутніх способів впливу є місцева російськомовна пре-

са. Українське суспільство значно ширше від того, що його обслуговують органи української преси й журналістики. Яке б не було наше ставлення до цього явища, воно є фактом, який треба визнати і виробити до нього певне ставлення. Немає потреби говорити про те, що елементів українського суспільства, що їх з якихось причин українська преса не обслуговує, не можна кинути напризволяще російській асиміляції і таким чином відірвати від українського організму. Вину за таке відірвання значною мірою довелось б покласти на короткозорість і помилкову позицію, що її зайняли діяльні елементи українського суспільства щодо тих груп його, які в розвитку свого національного самоусвідомлення ще не пішли настільки вперед, щоб друковане слово у формі газети й журналу рідною мовою стало конечним у їх щоденному побуті. Відродження українського народу, як відкритої сили, що у своїй діяльності користується легальними формами, не збіглося з належним розвитком українського друкованого слова, форма, а можливо, і зміст якого виявилися не настільки гнучкими й охоплюючими інтереси культурної людини, щоб такі виразники цього слова, як газета й журнал, зробилися бажаним гостем у кожній українській родині. Діяння факторів, що асимілювали інтелігенцію на Україні, позбавивши її рідної мови та відвернувши із кола її зацікавлень увагу до творів рідного слова і участь у створенні його, виявилось занадто сильним: воно пустило дуже глибокі коріння у ґрунт української дійсності і якщо, на щастя, не заглушило, то, в усякому разі, затримало і затримує прорість і пагон українських культурних починів.

Південь Росії з його інтенсивнішим пульсом культурного життя і промислового розвитку розбудував тут впливову пресу російською мовою, з багатою газетною технікою. Ця преса, створивши, в свою чергу, досить численні кадри читачів, виявилася майже глухою, інертною, а навіть і явно недбалою до потреб того народу, що на його території вона виростає, з купівельної спроможности якого вона існує і чий пориви до відродженого життя вона врешті зустріла, як факт для реєстрації, а не як явище, що потребує допитливого та проникливого співчуття. Не було б так сумно, якби таке ставлення до українського життя виявляли органи правої преси з її націоналістичними тенденціями і асиміляторськими прагненнями, яскраво виявленими і неприховано провадженими. Навпаки,

сама преса з російським націоналістичним завданням виявила уважніше ставлення до змісту українського життя, і треба визнати, що відображення цього життя в органах правої преси виявилось повнішим і не таким епізодичним, як у російських прогресивних органах, які виходять на Україні. Правда, це відображення завжди було грубо-тенденційне і викривлене, а потреби українського життя у цих органах завжди зустрічали ворожнечу і ненависть. Але було б, звичайно, дивним вимагати від цих органів іншого ставлення. Поставлені на сторожі «русских националистических начал» на південній і південнозахідній окраїнах Росії, вони завжди робили свою роботу, як уміли, і якщо наслідки служіння цим «началам», незважаючи на величезні грошові затрати, виявилися неспівмірні з досягненнями, то це вже слід віднести на рахунок безплідності самих «начал» і безнадійності невмілого обслуговування їх теоретиками та ділками російського націоналізму на окраїнах. Українське суспільство, рахуючись, наприклад з «Киевлянином», завжди знало, з ким має справу, але, з дуже незначними винятками, не знало, чи друг, чи недруг для нього якийсь із прогресивних російськомовних органів, що виходять по великих центрах України. Не будемо говорити про окремі видання, але чи цей орган виходить у Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Житомирі чи в будь-якому іншому центрі України, фактом є, що в більшості випадків з цього органу не довідаєтеся про те, що на території, де він виходить, відбуваються явища, багаті на наслідки, що тут твориться нове життя, нова культура, відбувається один з цікавіших і притягальних процесів історії. Кожний такий орган, копіюючи столичну пресу, подає вам повну інформацію про російське життя, повідомляє вас про те, що діється у великих центрах Європи й Америки, намагається тримати вас у курсі новин російського літературного ринку, навіть дрібних і нікчемних, та одночасно часто не дає вам майже ніякої уяви про те, що робиться на території тієї країни, для обслуговування культурних і громадських потреб якої він в першу чергу призначений. Новини українського життя, його поточні справи; його питання й потреби, його нарізлі вимоги й задуми, його досягнення й поразки, його перспективи, накреслювані у важкому процесі відродження,— усе це проходить повз ці органи і поза їхньою увагою. Керівники цих органів, часто люди немісцеві, при-

тягають до співпраці в них також людей, для яких місцеві інтереси чужі, які не знають і не бажають про них знати. «Немає місця»,— це звичайна шабльонова і завжди готова відповідь редактора співробітникові, якщо стаття його присвячена питанням українського життя. Чи ця відповідь щира, чи умисно неправдива,— це питання інше, та від цього, звичайно, доля й інтереси українського життя ніяк не виграють. І найбільше, на що редактори цих газет погоджуються, це короткі некрологи видатних українських діячів, зрідка нотатки з хроніки українського життя, статті ad hoc, а останнім часом — новорічні огляди його.

Ця скупість і неухважність, це зневажливе ставлення і замовчування українства, що триває вже не одне десятиріччя, створили в українському суспільстві назагал холодне ставлення до російських органів, недовір'я, що набирає уже форми нарікання й осуду. По деяких позначках можна зробити висновки, що ці нарікання не лишаються безрезультатними і шабльонове «немає місця» для українського матеріалу поступається, щоправда, не дуже вже й значному, але збільшеному, порівняно з недавнім минулим, обсягові цього матеріалу на шпальтах російської преси на Україні. Ледве чи це явище треба віднести на рахунок добрих намірів і співчуття керівників цієї преси у їх ставленні до українства.

Правильніше шукати пояснення цієї зміни в зростанні українського руху, у тому, що він здобув вплив на місцеві суспільні кола. «Мертва точка» замовчування виявилася просто незручною і непрактичною після того, як до кола українських інтересів почали втягатися усе нові елементи цього суспільства, хоч не настільки національно розвинені, щоб створити свою національну пресу, що могла б замінити місцеву російську, до якої вони звикли і яка під деяким поглядом, безперечно, перевершує нинішню українську. Логіка розвитку українського руху, звичайно, приведе в майбутньому українську пресу на Україні до панівного становища за рахунок місцевої російськомовної, але в даний момент, з тією ж метою розвитку українського руху, цю місцеву російську пресу треба використати якнайповніше і всесторонньо, як таку, що має широке коло читачів і обслуговує ті прошарки українства, куди українська газета ще не могла дістатися. Те холодне ставлення українців до російських газет на Україні, про яке була мова вище, не повинно бути перешкодою, яка б зу-

чиняла виразно організовані кроки в цьому напрямкові. Зусиллями українського суспільства зміст місцевої преси треба українізувати і вона повинна зробитися мостом, якого в теперішній час не можна оминати для переходу в українство тих елементів населення України, які, силою історичних обставин і впливів, поки що потребують цього допоміжного засобу і не можуть безпосередньо злитися з свідомим українським суспільством. Воно ж тепер є виразною силою, заяви й пропозиції якої скеровані до місцевої російської преси, не можуть бути ігноровані та відкинуті. Показником сили українства якраз і стане організація цих заяв, організація всюди на території України систематичного впливу на органи місцевої преси в тому сенсі, щоб вони надавали більше уваги питанням українського життя, літератури й культури, щоб на сторінках цих органів знайшла своє відображення хроніка українського життя та її наświetлення, тобто усе багатство зацікавлень, якими живе українське суспільство. І не слід в цих починах зупинятися перед можливими перепонами, що їх силу можна зламати і поступово анулювати. Досвід організації звернень до міських дум деяких міст України, щоб вони взяли на себе ініціативу у справі ювілейних ушанувань пам'яті Шевченка, може послужити показником успіху такого роду починань і конечности їх в інших галузях наших потреб. Зусилля, затрачені українським суспільством у наміченому напрямку, гідні тієї мети, для досягнення якої їх організовано. Бо ж перед ним тут стоїть питання націоналізації {українізації} тієї частини суспільства, яка хоч і численна, щойно пробуджується до свідомого національного життя, і поступово еволюціонуючи у своєму розвитку, може поповнити ряди свідомих і національно-активних угруповань українського суспільства. Це завдання занадто важливе, щоб не зробити потрібних кроків для прискореного його здійснення. Ювілейні Шевченківські дні можуть послужити чудовим стимулом для переведення запланованих починань. Якщо тепер в українському суспільстві помітна тенденція до перегляду національної програми, до перевірки тих шляхів, що ними проходило українське життя, і для шукання нових способів національно-громадської роботи, то у цьому перегляді мусить зайняти відповідне місце і питання ставлення до місцевих органів російської преси.

II. ПРО СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

Переді мною — перша книжка нового українського журналу «Україна», органу Українського Наукового Товариства в Києві. Читачі нашого журналу мали нагоду ознайомитися з діяльністю цієї культурної установи зі статті Д. Д-ка, надрукованої у 3-й книжці «Украинской Жизни» за 1913 рік. За порівняно недовгий період Наукове Товариство зуміло розвинути енергійну діяльність, видавши цілий ряд цінних праць з різних питань українознавства та накресливши широкий плян дальшої наукової роботи в цьому напрямку. Не обмежуючися справами українознавства, Товариство прагне розробляти різні галузі знання, як гуманітарного, так і прикладного. Отож при ньому існують секції медична і технічна, що видають збірники своїх праць.

Останнього часу, без сумніву, під впливом життєвих вимог, Товариство взяло правильний напрямок до популяризації наукових знань у широких колах українського суспільства шляхом видання спеціального органу, який, повністю стоячи на науковому рівні, одночасно, і за характером поміщених у ньому матеріалів, і за викладом, є приступний для масового читача зі середовища української інтелігенції. Здійснення цього наміру Наукового Товариства вимагало, звичайно, чимало підготовчої організаційної праці, напруження матеріальних засобів для нового видання, завдяки якому видавнича діяльність Товариства дещо поширюється, здобуваючи собі нове коло читачів. Все це викликає думку, що керівники Товариства виявляють енергію і творчу ініціативу у справі розвитку єдиної, поки що, на території російської України української наукової установи і надання їй діяльності нового напрямку, найбільш бажаного в культурних інтересах. Українське суспільство, без різниці ідейних угруповань і напрямків, може бути тільки вдячним керівникам Товариства за те, що створили з нього установу, яка з участю також і російських науковців та дослідників творить величезного значення і тривку справу розвитку української культури.

Новий вияв діяльності Наукового Товариства — випуск першого числа журналу «Україна», серед співробітників якої, крім українських учених і дослідників, знаходимо чимало і неукраїнців з визначними іменами чи славою, як, наприклад, академіки Ф. Є. Корш, А. Шахма-

тов, О. Лаппо-Данилевський, проф. К. Кадлець, проф. О. Я. Єфименко, проф. І. Малиновський, приват-доцент В. Пічета, Дживілегов та інші, викликає думку, що рівнобіжно з розвитком цієї діяльності і в логічному з нею зв'язку піднесеться в українському суспільстві зацікавлення питаннями наукового знання, в тому числі українського. Від цього підвищиться загальна культура суспільства і обізнаність його з основними питаннями українознавства. Програма нового журналу достатньою мірою сприяє цьому, охоплюючи передісторію, археологію, історію культури і суспільства, право, письменство, мову, етнографію, мистецтво, економіку і т. д. і даючи огляди сучасної літератури в галузі українознавства, наукову хроніку, бібліографію, взагалі багатство наукового й літературного матеріалу, що відповідає програмі видання. Склад співробітників і загальна редакція журналу на чолі з проф. М. Грушевським є гарантією як науковості «України», так і різноманітності поміщеного в ній матеріалу. Таким чином, з новим журналом українська громада придбає солідне видання, що заповнить існуючу досі прогалину і зміцнить підвалини його національно-культурного будівництва.

У попередніх книжках нашого журналу ми звертали увагу читачів на це видання, — перше число його дає нам можливість висловити кілька, можливо, незайвих зауваг та побажань, що самі напрошуються у зв'язку з цим новим проявом діяльності Українського Наукового Товариства.

Немає сумніву, що створення своєї національної наукової установи, що збіглося з моментом піднесення розмаху і сили національного відродження, українці виявили добре розуміння історичного завдання, що постало перед ними в основних питаннях національного буття. Запорукою дальшого розвитку відродження, його непохитною основою і творчим ферментом могло бути тільки скріплення збудженої національної свідомості і волі у певних організаційних формах. Це прагнення, як відомо, виявилось в різних напрямках національного життя і, між іншим, в організації наукової праці. Потреба саме в такій роботі, що її українці постійно відчували протягом ХІХ сторіччя і що була постійно задоволена після 1905 року видаванням журналів та збірників, присвячених питанням українознавства, була настільки очевидною, що її значення не могли заслонити, можливо, яскравіші й захопливіші

завдання моменту, характерного піднесеним інтересом до суспільних і політичних питань. Люди з яскраво виявленою вдачею громадських діячів, що часто стояли у центрі національно-громадських починів, не кажучи вже про людей з виїнятковим нахилом до тихого наукового труду, далекого від шуму переживань боротьби, не тільки не заперечували [значення] цієї потреби, але, навпаки, докладали всіх зусиль для її здійснення. Інстинкт національного будівництва, що огортав цілість національного життя, і прониклива оцінка велетенського впливу на нього наукової роботи, яку координує спеціальна компетентна установа, відбилися тут особливо яскраво та переконливо.

Злоба дня, громадське піднесення і скерування його в бік питань, що притягали загальну увагу, не перешкодили ініціаторам Українського Наукового Товариства взятися до організації наукової роботи і притягнення до участі в ній широкого кола прихильників.

Поступово, з року на рік, Товариство при незначних засобах поширювало свою діяльність, виявляючи її виданням своїх праць, збірників, заснуванням бібліотеки, музею, опрацюванням нових плянів наукової роботи, влаштуванням публічних лекцій та доповідей із різних галузів науки. Не замикаючися у тісні рамки закритих зборів, Товариство завжди гостинно відкривало свої двері для всіх, хто цікавився його успіхами і поточною роботою. Саме ця риса в його діяльності, як жодна інша, сама по собі будучи показником дійсного розуміння громадського характеру наукової праці, набирає особливої цінності і робить його такою установою, в існуванні якої і дальшому розвитку зацікавлені широкі кола українського суспільства. І якщо саме матеріальне існування Українського Наукового Товариства за сучасних умов можливе тільки при підтримці певних кіл прихильників, то це змушує побажати розширення цього кола симпатиків Товариства і створення такого стану, при якому існування національного Наукового Товариства було б справою національної честі й волі. Нам особисто здається, що щаслива розв'язка цього питання не виглядає нездійсненною. Товариство, яке з національного боку себе усвідомило, завжди може осягти намічену мету. Широка популяризація відомостей про завдання такої установи, про її успіхи та надбання, про величезну роботу, яку вона виконує у справі національного росту та будівництва, про причини, що гальмують розвиток її діяльності чи заважають максималь-

ному її напруженню, завжди дасть бажані наслідки, викликавши прихильний відгук та зацікавлення. Сьогодні ми переживаємо процес усвідомлення самих себе, процес творчих шукань, національного будівництва і в живому його змісті найбільш дійовою має бути думка про створення відповідних умов для установи, чия діяльність, можливо, найбільш сприяє поглибленню цього процесу. Українська преса багато зробила для популяризації відомостей про діяльність Українського Наукового Товариства і наслідків, що їх воно вже досягло. Цим можна пояснити і звернення на Товариство уваги українського суспільства і ту симпатію, з якою воно ставиться до діяльності цієї установи. Поширення діяльності Товариства і нові риси в його праці, про які ми говорили вище, роблять конечним, щоб інтерес до Товариства збільшився і щоб була активна підтримка його починів. Думки про цю підтримку, нам здається, мусять усвідомити широкі українські кола, і ці думки мусять знайти відгук у кожного свідомого члена нашого суспільства. Якщо б таке *pium desiderium* перетворилося в діло, його ідеальним досягненням було б здійснення справи величезної національної та культурної ваги: народ із скромних жертв, колективними зусиллями створив би — собі, для свого культурного розвитку і національного росту, — національний науковий фонд, з допомогою якого могла б проходити максимальна наукова робота створеного тим самим народом Наукового Товариства. Здається, що сучасний етап у розвитку нашого національного руху висуває, як чергове завдання, як практичну дію у нашій щоденній поточній роботі, популяризацію цієї ідеї. Українське Наукове Товариство уже має зародки бібліотеки й музею. Сприяння громадських кіл може спричинити те, що ця бібліотека і музей стануть національними, і в них задовольнить свої інтереси не тільки науковець, якому ці установи дадуть матеріял і всебічні допоміжні засоби для його праці, але й кожна просто допитлива людина, що піде до цих установ з тією ж метою, з якою ходять до публічної бібліотеки чи до музею, багатого на скарби і пам'ятки. Ці функції, звичайно, не вичерпують можливих широких завдань Українського Товариства, всебічної діяльності якого неможливо уявити без наукових кабінетів з різних галузів знання, без власного приміщення, збірки рукописів та інших матеріялів, що стосуються України, — але все це цілком досягне в майбутньому, можливо, в недалекому. В даний момент

потрібна згадана вище популяризація вісток про діяльність цієї цінної установи, наслідки якої самі позначаються в підвищенні активного інтересу до неї і в припливі пожертв матеріальної допомоги, в даруванні книг і рукописів, родинних архівів, листування українських діячів і пам'яток старовини та предметів, що характеризують сучасний побут українського народу.

Завдання цієї замітки ми вважали б виконаним, якби висловлені в ній побажання знайшли відгук серед тих кіл українського суспільства, для обслуговування національних інтересів яких призначена «Украинская Жизнь».

НЕГАТИВНІ РИСИ ПОЛЕМІКИ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

У полеміці, що розгорілась на шпальтах газет навколо українського питання взагалі і питання української культури зокрема, звертає на себе увагу одна особлива риса, притаманна тим учасникам цієї полеміки, які відмовляють українському народові права на власну національну культуру. І П. Струве, і його однодумці з правих органів преси, кваліфікуючи сучасний стан української культурної творчості як штучну «витівку» (А. Погодін) або як рух «на щастя ще зовсім позбавлений народнього характеру» (П. Струве), виключають з дискусії, одні, можливо, несвідомо, інші свідомо, тему досягнень та надбань української культури, ті останні етапи в її розвитку, коли цінності культурної творчості відкладаються у свідомості суспільства, входять у його культурне життя як органічний елемент, як його стихійна складова частина. Власне кажучи, російське суспільство мало ознайомлене з тим, що саме охоплює поняття української культури. Тим більше убогий та односторонній матеріал пропонують його увазі ті з учасників полеміки, що, накресливши собі певне коло дій з метою покласти край розвиткові української культури, вважають за зайве спершу ознайомити читачів з тим конкретним змістом її, з тим status quo, на якому вона стоїть сьогодні. Такий читач, що споживає лише обмежений матеріал, не в силі збагнути суть суперечки і вирішити, чи правильні ті шляхи до її розв'язання, які накреслюють п. Струве та його однодумці. Тим часом тема суперечки, яка і раніше, перед війною, розпалювала пристрасті, стає

тепер особливо пекучою, вимагаючи для всесторонньої оцінки якнайбільше фактичного матеріалу, що його ігнорування наперед прирікає розв'язання питання на тенденційність і однобічність, які загрожують боляче вразити мільйони людей, зацікавлених у наслідках суперечки.

Адже російське суспільство повинно знати, що та частина українського народу, яка досі жила в іншій державі, де політичні права сприяли розвиткові національної культури, тепер, у зв'язку з захопленням Галичини й Буковини російським військом, переживає дні болісного очікування. Вона сповнена невиразних передчуттів про долю, що судилася їй та її культурним надбанням у новій батьківщині. Що скаже галицьким українцям прийдешній день: чи принесе він їм визнання культурних досягнень, здобутих ціною великих жертв і працею цілого ряду поколінь на хресному історичному шляху, чи, може, спіткає ці досягнення доля, що ґрунт для неї так старанно підготовляють і П. Струве, і «Галицко-Русское Общество», і ряд інших діячів, які квапливо накреслюють шляхи для розв'язання питання, що вимагає особливої обачности та всебічного вивчення. Це питання, особливо всередині галицько-українських відносин, терпіло б на однобічність, якби обмежилось лише тим матеріалом, що його пропонують такі діячі Галичини, як Дудикевич або співробітники «Прикарпатской Руси», з їх нервовою партійністю і виразно виявленою тенденцією до насвітлення цих стосунків у спосіб, що не відповідає ані дійсності, ні історичним даним. Тим часом, віддзеркалення вивчення справи на підставі щойно згаданого матеріалу, і то виключно його, впадає у вічі при ознайомленні з літературними виступами у пресі багатьох з тих осіб, що вважають себе цілком компетентними з розгону вирішувати долю завойованої країни і готові втиснути складні його відносини у рамки 2-го т. «Свода Законов и Губернских Учреждений». Якщо в історії українського населення Галичини відкривається тепер нова чиста сторінка, то це ще, звичайно, не означає, щоб на ній можна було писати ті письмена, які легше накреслити за інерцією чи шаблоном, не турбуючись про те, чи будуть такі норми й пляни устрою Галичини відповідати найбільш безболісному злиттю цього краю з Росією.

Перед російським суспільством під сучасну пору стоїть величезне й тяжке завдання: воно має проробити велику підготовчу роботу у вивченні окупованої країни з тим, щоб

результатами її могли скористатись наші законодавчі установи, коли їм доведеться працювати над питанням про нормальний устрій Галичини. Чим всебічнішим буде цей матеріал, чим менше у збиранні і вивченні його буде упередження і тенденційности, тим природніше й правильніше буде те рішення, яке зроблять законодавчі установи у питанні, яке має дані стати одним з найтекучіших питань російської сучасности. Справа устрою Галичини і застосування до населення її мудрої державної політики занадто складна, щоб ухвалювати вже тепер ті поспішні проекти, що їх творять деякі суспільні діячі, які найжджають до Львова і після короткотривалих гастролів в окупованій країні вважають себе вже за цілком компетентних, щоб «судити й рядити» — і проектувати заходи, скеровані до ігнорування усього самотнього й індивідуального як в суспільно-національному, так і в релігійному укладі життя місцевого населення. Не важко бачити в таких проектах, наспіх скроєних і не до ладу пошитих, вплив консультантів із «Прикарпатской Руси», що більше заняті зведенням старих поррахунків зі своїми ідейними та політичними супротивниками, ніж серйозною і чесною допомогою в ознайомленні російського суспільства з новими чи маловідомими йому обставинами у завойованому краю. Криклива незрівноваженість і тенденційність публіцистів львівського органу зрозуміла, хоч це аж ніяк не є доказом правильного розуміння ними завдань, що стоять перед російським суспільством щодо Галичини. Адже мета того напямку суспільної думки населення Галичини, органом якого є «Прикарпатская Русь», полягає в тому, наскільки можна судити з цього видання, щоб представити галицько-українські відносини у викривленому вигляді, що не відповідає дійсному стану речей. До певної міри, головню через те, що «Прикарпатская Русь» і її підголосок «Голос Народа» є поки що єдиними органами, звідки російська преса і російське суспільство може черпати відомості про сучасне становище Галичини, вони цієї мети і досягають. Щоправда, і тепер уже значна частина російських газет остерігається довіряти «Прикарпатской Руси», та все ж деякі органи черпають відомості та фактичні дані, що торкаються галицьких відносин, виключно звідти, насвітлюючи ці відносини у дусі першоджерел. Ці запозичення, зроблені наспіх, без належної перевірки та обережності, бувають часом просто безглуздими своєю сварливістю і несосвітним неучтвом. Клясичним прикладом цього мо-

же послужити виступ проф. Д. Позднєєва («Київ», ч. 311, 20 листопада 1914 р.), що в одній з своїх статей, присвячених Галичині, твердив, нібито українці видавали «книги, журнали й газети мовою, для населення Галичини цілковито незрозумілою». Явна недоладність цього твердження впадає в очі кожному, хто здає собі справу з того, що криється за ним. Можна, звичайно, по-різному оцінювати книжкові надбання галицьких українців, але щоб добалакатись до того, що населення не розуміє власної мови, це значить — не здавати собі справи з тієї суперечності, яка криється в такому твердженні. Припустімо, що думка п. Позднєєва слушна, але чим у такому разі пояснити поширення «незрозумілих» книг у сотнях тисяч і мільйонах примірників, газет та журналів (близько 50 видань), чим пояснити, що та сама незрозуміла мова була мовою викладання в нижчій та середній школах, проклала собі шлях до університету, стала мовою поважної наукової літератури? Невже лише тим, що якась купка чародіїв та штукарів «нарочито» писала «незрозумілі» книги, а мільйонні маси народу українського, на догоду, для задоволення кількох штукарів, читала і «не розуміла»? Відповідь на це питання занадто ясна, щоб варто було говорити про неї. І було б іще добре, якби вбогі знання деяких професорів про Галичину залишались тільки при них: усякий має право чогось не знати і з чимось бути мало ознайомленим. Але ж інформатори, такі як проф. Позднєєв, вважають за потрібне виявити своє неучтво перед широким колом читачів, прищепити і їм це неучтво, яке слід було б ховати, хоч би для того, щоб не компромітувати свого професорського звання.

Якщо в наведеному тут прикладі автор не може не відповідати за ту «спокусу», яку він породжує серед не-обізнаної аудиторії своїм неучтвом, то ще більшою мірою несуть цю відповідальність ті органи російської преси, які виявляють легковажне ставлення до питань, де павутиння частково брехні, частково неперевіраних чуток так переплетено і заплутано найрізноманітнішими нашаруваннями, що воно цілковито закрило саму суть питання, саму його серцевину. Здавалось би, що саме при наявності таких умов потрібна особлива обережність, про яку треба пам'ятати тим більше нам, бо живемо піднесеними враженнями і вразливо сприймаємо всяку сенсацію, усе, що б'є по нервах, що збуджує нашу психіку, вибиту зі звичної колії. Тим часом доводиться часто спостерігати протилежне.

Досить, наприклад, було того, щоб до газет дісталось повідомлення про те, що турецький міністер внутрішніх справ Талаат-Бей прийняв якогось Меленевського, що з'явився до нього як представник від не відомого досі нікому на Україні «Союзу Визволення України» і заявив, що цей Союз «є органом представництва національної політики українського народу, що живе у межах російської України» (так подавало Петроградское Телеграфное Агентство), щоб це повідомлення стало «злобою дня», джерелом і новим приводом для обвинувачення українського суспільства у схильності до державної зради. Саму авантуру «Союзу Визволення України» розглядали як доказ справжньої політики українців у досягненні ними національних прагнень. При цьому виявилось, що у тих, хто схопився за новий газетний «бум», було стільки ж знань про українські громадські настрої та історію українського руху, скільки і в проф. Позднеева, що твердив, нібито населення Галичини не розуміє своєї власної мови. Кожен, хто хоч трохи ознайомлений з українським питанням, міг би зробити висновок, що і діяльність досі цілком невідомого «Союзу Визволення України», і його авантурницькі звернення до Туреччини та Болгарії — це або чергова вигадка австро-німецьких інформаторів, розрахована на створення громадського настрою в неутральних країнах, або ж нерозсудливий крок незначного політичного угруповання, що загубило всяку здібність орієнтуватися в ситуації до тієї міри, щоб зв'язувати долю українського народу і прохати «допомоги» в такого напівтрупа, як Туреччина. Тому глибоку рацію мали і проф. М. Чубинський, і М. Коробка, коли виступили, перший у «Биржевых Ведомостях», а другий у «Дне», з протестом і проти самої авантури, і проти перекладання відповідальності за неї на кола російських українців, які, звичайно, ще не загубили голови настільки, щоб іти слідами авантури і засвоювати політику, що явно суперечить інтересам їх національної справи. Південні газети (наприклад, «Полтавский День»), краще ознайомлені з ідейними течіями українського суспільства, не без підстав догледіли в роздуванні повідомлення Петроградського Агентства політичну безтактовність і необережність, для яких нема і не може бути підстав в українських прагненнях. А проте, це не перешкодило багатьом виданням («Новое Время», «Киев», «Полтавский Вестник», «Прикарпатская Русь», «Gazeta Warszawska») торочити плітку про нельояльність україн-

ців, про сугубу підозрілість їх. Можливо, деякі з цих органів не здавали собі справи з того, що робили, і не задумувалися навіть над питанням: та чи можливе співчутливе ставлення українського суспільства до подібних авантур за наявності і давніх історичних традицій, і тісних зв'язків між різноманітними впливовими течіями української громадської думки і такими ж російськими, в органах, програмах і виступах яких ви не знайдете і натяку на те, про що доводилось до відома турецького міністра і що почали роздувати необережні й занадто легковажні провідники громадської думки.

Нема що й казати, що посіяні цим поширенням політичної плітки сумніви й настороженість супроти українства посипали новим терням його важкий шлях, ще згустили і так згущену атмосферу навколо нього. Якщо раніше українство, як явище культурного характеру, брали під сумнів, то тепер виявилось можливим запідозрити і ті його заходи, з якими воно приходить на допомогу державі в надаванні допомоги жертвам війни, в полегшуванні страждань безпосередньо потерпілих під час боїв. Де була можливість і дозволяли матеріальні спроможності, українці на власні кошти організували шпиталі, як, наприклад, у Києві, Петрограді і Москві. Свідки цього, перейняті надмірною підозрою, і тут, у безпосередньому вияві людського почуття, угледіли потаємну тенденцію, яка є продовженням тієї ж «грізної» думки про український сепаратизм. Таким чином, до політичного й літературного сепаратизму додали новий вид його — «шпитальний». Волю нового Колюмба в цьому відкритті взяла на себе прониклива редакція «Утра России», що вибухнула громовою статтею, у дусі растопчинських буфонад, на тему про недоречність і небезпеку влаштування національних шпиталів. У цій статті багато було просто непристойних випадів на адресу організаторів українського шпиталю («Кобзар») у Москві, міцних лайливих слів та ще більше брехні. Можна твердити, що брехнею була просякнена уся стаття московської газети, яка не посоромилася твердити, нібито адміністрація названого шпиталю приймає на лікування тільки українців, в той час як насправді, згідно з постановою загальних зборів членів «Кобзаря», ніяких національних розрізень не роблять і двері шпиталю відчинені для кожного, що потерпів на війні, без попереднього опитування про його національне походження. Можна твердити, що в цьому шпиталі знайшли б притулок

і догляд також і публіцисти «Утра России», якщо б доля побажала поставити їх в такі умови, за яких замість того, щоб розливати чорнило для рятування Росії від вигаданих ними привидів, вони б робили їй істотніші послуги, подібні до тих, які роблять українці, б'ючись у рядах війська і дійсно проливаючи кров свою за цілість держави. У виступі «Утра России» про «шпитальний сепаратизм» стільки ж розуму, скільки й такту. Хоч, мабуть, розуму менше. Ви бачите на цьому прикладі, як перекручуються завдання друкованого слова, як взагалі викривлюються завдання, що їх висуває сьогоднішній день, і люди, які претендують на ролі речників російського суспільства, глибоко переконані, що правильно розуміють свої функції, коли виступають з недозволеними нападами на почуття гуманності та елементарної людяності тільки тому, що їх виявляють українці.

Не складні ті методи, за допомогою яких згадана московська газета, а також і інші органи націоналістичної російської преси намагаються опанувати тему полеміки навколо українського питання. Подібні методи постулюються державними міркуваннями, щоправда, у своєрідному розумінні їх, але, в усякому разі, умовно беззаперечними, в тому, звичайно, сенсі, що суперечки з ними не може бути, бо ж моменти культури до суперечки не можна притягти без викривлення самої природи культури. Деяко інакше виглядає ролі тих супротивників українського руху, які виступають проти нього з мотивів оборони російської культури від можливого роздвоєння її за умови широкого розвитку культури української. На питання: чи можливий внутрішній вплив і певні заходи, що повинні загнати останню на «тихі заводи» та звести її до ступеня уламка та до згасання спогаду про минуле, що віджило і стало тільки матеріалом для етнографа та історика? — згаданий нами різновид супротивників українства дає позитивну відповідь. Для більшої переконливості це твердження підсилюють використанням політичних аргументів, міжнародніх і державних, і таким чином поставлення питання про українську культуру втрачає інтерес, тому що неминуче сходить з принципового ґрунту, переходячи у ту площину, в якій розглядають це питання оборонці перед-реформних державних засад — прихильники тих заходів впливу у питаннях культури, що нічого спільного з нею не мають.

В більшості випадків таке змішання вихідних поглядів,

притягнення до полеміки непотрібного балясту виявляється зайвим для цілей полеміки і зокрема для того, хто скористався подібною методою для впливу на широкі кола суспільства і прищеплення йому певних поглядів на предмет полеміки. Так і трапилося з П. Струве. Його виступ викликав багато галасу в пресі, але не дав того ефекту, на який, очевидно, розраховував редактор «Русской Мысли». П. Струве боровся з поблажливим ставленням російського (прогресивного) суспільства до українського питання, вважаючи таке ставлення мало не злочинним, і пропонував ужити по відношенні до українців державних заходів впливу, доки, мовляв, ще не пізно, доки український рух заступлений тільки колами інтелігенції. Поради пана Струве не знайшли прихильного відгуку в співзвучних з ним колах російського суспільства і викликали цілий ряд заперечень з боку таких представників російської громадської думки, як академік Ф. Корш, П. Мілюков, Ф. Кокошкін, Н. Гредескул, М. Коробка, проф. М. Чубинський та інші, що поспішили відмежуватися від тієї ролі, яку нав'язував редактор «Русской Мысли» російській інтелігенції; вони ствердили неприйнятність для них таких метод боротьби з українською культурою, що гостро суперечать і традиціям цієї інтелігенції, і розумінню обов'язків держави до питань культури. Полеміка п. Струве, вже не з українцями і зокрема не з нашим журналом, а з названими видатними російськими діячами чи ученими, для нас, українців, важлива тим, що українське питання стало об'єктом уваги з боку російського суспільства, набуло актуального значення і вимагає вивчення та певного ставлення до нього. Цьому посиленню уваги до українського питання і зацікавленню ним великою мірою сприяла окупація Галичини і пов'язані з нею завдання і російського уряду і російського суспільства стосовно українського населення завойованого краю, але, так чи інакше, українське питання набуває нині значення одного з пекучих питань сучасності. Ми зазначили вище, що метода, якою користується для його розв'язання П. Струве, неприйнятна для прогресивних кіл російського суспільства. Ще більш неприйнятна вона для українського суспільства, яке, звичайно, має право вимагати від п. Струве, як керівника прогресивного російського журналу, більшого такту, ніж той, що його виявив п. Струве в стосунку до нас в теперішній час. Тим часом наш ідейний супротивник, пересунувши предмет полеміки у площину зовнішніх форм

впливу на прояви українського культурного й громадського життя, тим самим створив дуже вигідну для себе особисто позицію, позбавивши одночасно рівних умов полеміки тих, хто хотів і міг би, в інтересах вияснення справи, виступити з запереченнями. Ці методи опанування теми полеміки, що їх застосував П. Струве, свідомо чи несвідомо — інша справа, роблять гнітюче враження. Крім того, що своїм характером вони суперечать самій суті полеміки, вони виявили відсутність у п. Струве тієї громадсько-людської чутливості, яка вимагає дотримання рівномірності умов, за яких тільки й може відбуватися полеміка, що шукає істини і зупиняє чесного супротивника від використання форс-мажорних обставин, в яких опинився інший супротивник. В даному випадку поза об'єктом полеміки було не порожнє місце, а живий організм народній, що боляче відчув тут гостроту заходів, яку рекомендував по відношенні до нього видатний діяч російського суспільства, що має безперечні заслуги в минулому. З цими заслугами і з тією ролею, яку він відіграв у долі визвольного руху Росії не можна так просто, без здивування, зв'язати ту нову ролю, у якій він виступає у ставленні до нашого народу. Нам здається, що саме ці заслуги пана Струве в минулому і були головним імпульсом, що спонукали його недавніх однодумців і політичних друзів виступити з корективами до тієї схеми відносин і практичної політики, яку рекомендував в українському питанні п. П. Струве. Оцінюючи виступи П. Струве з українського погляду, ми, не зважаючи на вже підкреслений нами момент, що характеризує позицію нашого супротивника в тактичному відношенні, повинні зазначити одну, не менш негативну рису цього виступу, що торкається вже фактичної сторони його. П. Струве, який сумнівається, «щоб у межах Російської Імперії малоросійська чи українська стихія склалася в національність», не спробував, як відомо, підперти свій сумнів відповідним долученням інформаційних джерел про зміст і досягнення української культурної творчості. Без сумніву, такі інформації зробили б велику послугу тим із читачів Струве, які хотіли б перевірити схеми й формули, що він їх склав для української культури. Тим часом, розвитком цих формул та історико-філологічно-літературними аналогіями, в багатьох випадках неточними чи неправильно витлумаченими, по суті, справа і скінчилася. Можна було очікувати, що тепер, коли суперечка про українську культуру набра-

ла дещо іншого характеру, тому що в Галичині українська народність, існування й формування якої в Росії, на думку п. Струве, сумнівні, існує і створила свою національну культуру, то Струве, перш як виступати з новими схемами русифікаційного характеру вже щодо Галичини, вважає за потрібне зрадити свою улюблену методу і спершу ознайомити своїх читачів з тим станом українського населення Галичини, в якому застала його окупація краю. На жаль, нічого цього немає і в усіх нових статтях Струве. Багатослівна сутність цих статей нескладна, хоч і прикрашена довгими просторікуваннями: практичний наслідок тих заходів і відносин, які він хотів би бачити застосованими до українців Галичини, по суті кажучи, полягав би в доведенні українців до того стану, за якого виявився б неможливим не тільки дальший розвиток ними створеної культури, але з логічною неминучістю і їхні досягнення почали б відмирати і ставати матеріалом для спогадів та для етнографічного чи історико-літературного вивчення. В жертву схеми, таким чином, приноситься живе життя народу, що зберіг, через хресний історичний шлях, у віковій боротьбі з сильнішими культурними впливами, свою індивідуальність, свою народню душу, свій психологічний досвід і, незважаючи ні на що, зумів знайти в собі великі відпорні сили для того, щоб, перетривавши вікові злигодні, створити свою культуру, що влила і вливає до скарбниці світової індивідуально-неповторний струмінь. Цікаво, що заходи, які проєктує п. Струве стосовно української культури, постулюються інтересами російської культури. Це дуже шляхетно, якщо б разом з тим це не було викривленням самого поняття культури взагалі, яка ніколи не потребує жертв у формі нищення однієї національної культури на користь іншої, і якщо б у такій обороні російської культури не просвічувала непевність щодо її внутрішньої сили, занадто могутньої для того, щоб обійтися без допомоги певних форм діяння ззовні для поширення свого впливу. Якщо психологічна, можливо і неусвідомлена, суть позиції Струве в питанні української культури зводиться до страху за російську культуру, то практично, в своїх виявах і наслідках, вона щільно присуває Струве до тих супротивників прав українського народу на створення своєї культури, які в боротьбі з нею чіпляються за заходи, що не мають нічого спільного з заходами культурного впливу.

З полеміки про українське питання, що в даний момент

цікавить російську пресу, ми зупинилися лише на декількох моментах, які ілюструють або невисокий рівень знання в цьому питанні осіб, що виступають з викладом своїх поглядів на нього, або ті дивовижні, а подекуди і недопущенні методи, які вони вважають етично дозволеними при цьому вживати. Існує одна характерна риса для згаданих протиукраїнських виступів: це — заперечення української народності як національності і звідси твердження, що цієї національності і бути не може. Нового в такому запереченні і твердженні для українців та історії нема абсолютно нічого, якщо не враховувати аподиктичності міркувань і категоричності формулювань. Та і в цій «новизні старовину чуєш»: те, що тепер говорить П. Струве в своїх частих, прикрашених вченим орнаментом статтях, ще 1863 року виклав коротше, в одному реченні, міністер внутрішніх справ Валуєв: «малоросійської мови не було, нема і бути не може». Від Валуєва і Каткова через Юзефовича до Струве — це все етапи, коли «не було, нема і бути не може» повторюється на всі лади, з варіаціями в різних редакціях.

Читає, хоч трохи ознайомлений з культурними досягненнями, що позначають розвиток української ідеї, має право спитати: хіба бувають такі жваві суперечки, теоретичні розбіжності і пристрасна полеміка навколо того, чого нема, того, що звать *res nullum*? Чи ця полеміка, ця напружена атмосфера навколо українського питання, особливо останніми днями, не доводить, що погляд на це питання, як його зформулював Валуєв, уже віджив свій вік, а нові спроби його відновити і перефразувати занадто тхнуть архівною пилюкою, щоб визнати за ними право на існування? І чи не час без упередження і навмисности, поважно працювати над вивченням питання про національне існування і розвиток українського народу, що віддав багато сил і жертв для оборони російської держави і що має підстави вимагати від п. Струве і його однодумців до себе ставлення іншого, ніж те, що вони виявляли досі?

ОСТАННІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДІЯЧ ШЕСТИДЕСЯТИХ РОКІВ

(ДО ПІВРІЧЧЯ СМЕРТИ К. П. МИХАЛЬЧУКА)

Сьомого квітня [1914] у Києві на 74 році життя упокоївся видатний український учений-лінгвіст та громадський діяч Костянтин Петрович Михальчук. Якщо ім'я К. П. Михальчука мало знане в широких колах російського суспільства, де його знала головним чином вузька родина філологів, то серед українського суспільства він користувався великою повагою не тільки як авторитетний учений та діяльний член Українського Наукового Товариства у Києві, але як і останній з живих діячів громадського руху на Україні, відомого під назвою «хлопоманського». З ім'ям К. П. Михальчука тісно пов'язаний яскравий період в історії українського відродження, що позначився поворотом до рідного народу «українців польської культури» та широкою науковою працею, що створила підстави українознавства. Таким чином для сучасного українського суспільства К. П. Михальчук був наче живим втіленням «минулого» українського відродження та органічною ланкою, що з'єднувала пережите, яке відійшло вже в далечінь історії, з теперішніми днями і завданнями національного життя. Учасник гуртка хлопоманів, що вони з його ініціативи заклали відому Київську Громаду, цю першу клітину, з якої, після перерви, створеної закриттям 1847 р. Кирило-Методіївського Братства, ступнево виріс організований рух українців; учасник більшості національних починів протягом майже півстоліття, свідок та жертва переслідувань, піднятих проти цього руху, він не загубив ні витривалості серед цих переслідувань, ні віри в перемогу обраного ще в юнацьких роках шляху. К. П. Михальчук наче був символом усієї хресної путі, пройденої від 60-х років минулого століття українським рухом, і дійсно був втіленням довготривалої чинної любови до батьківщини.

Ці нариси постаті К. П. Михальчука, як громадського діяча, були в цілковитій гармонії з його особистими вартостями просто як людини, що знайшла в собі величезну силу протиставитись злигодням особистого життя і серед нестерпно несприятливих умовин його все ж залишити глибокий слід в історії наукової думки і національного руху на Україні.

Член-кореспондент Академії Наук і «основатель южно-русской диалектологии», як слушно називає його академік А. А. Шахматов, автор поважних праць у галузі української філології, що високо цінилися в колах фахівців і що були джерелом, без знання якого було не до подумання наукове вивчення української мови, К. П. Михальчук був своїм соціальним становищем усього тільки бухгалтером броварні у Києві, де працював протягом сорока літ і віддавав цій нелюбій йому і нецікавій праці більшу частину своїх багатих сил. Непатентований учений, що йому «незалежні обставини» не дозволили навіть дістати диплом про закінчення університету, він відбив у своїй долі увесь драматизм, який випадає в умовах російської державної дійсності ученому «іногородцеві», що не приховує своєї любови до рідного народу і що не знаходить в собі сил, щоб пристосуватись до вимог цієї дійсності.

Видайте життя цього непатентованого ученого, звичайно, знайде собі належну оцінку в тому суспільстві, що його побудові була присвячена допитлива думка та чинна енергія К. П. Михальчука, і ймення останнього з українських «шестидесятників-хлопоманів» займе почесне місце, як в історії української наукової думки, так і в історії українського громадського руху. Діяльність К. П. Михальчука в обох напрямках не вільно розглядати відокремлено; якщо науковець переважав у ньому громадського діяча, то все ж діяльність його, як науковця, щільно була пов'язана з явищами сучасної йому громадськості, сприйнятими ним глибоко і до тієї міри, що вони стали могутнім психологічним імпульсом для його наукових інтересів та дослідів. З цього боку К. П. Михальчук нагадує інших українських діячів-науковців шестидесятих та семидесятих років, близьких до нього і особистими дружніми взаєминами, і однаковими поглядами на завдання та зміст наукової праці в умовах тодішнього національного життя. Останнє ставило вимоги розкрити поняття української нації, з'ясувати її індивідуальні особливості і той культурний капітал, який, без огляду на історичні злигодні, був збережений народом, ставши перед діячами 60-х років у вигляді живого і багатого матеріалу з стихійними підставами до дальшого розвитку та формування.

«Як сурма архангела», за образним висловом Куліша, пролунала пісня відродження з уст Шевченка, виявивши силу народнього генія, пов'язавши заповіти минулих поколінь з новою історією народу, що її творити припало

вже новим поколінням спільною напругою їхньої волі та праці. Заклики до розбудови нового національного життя не могли бути сприйняті і належно розвинені без з'ясування та всебічного дослідження тих підвалин, що на них мала постати нова побудова національного життя. Особисті спроби Костомарова та Куліша, скеровані, після знищення Кирило-Методіївського Братства, на дослідження історії України, мистецької творчості її народу і фолкльору, спроби колективного вивчення та опрацювання питань українознавства вже при допомозі журналу «Основа» (1860—1861 pp.), на жаль, швидко перервані, повинні були бути заступлені доцільною, широкою та, щодо децентралізації, ґрунтовніше проведеною працею над дослідженням циклу дисциплін, що їх охоплює поняття українознавства.

Ось які завдання стали на порядок денний українського життя, коли небіжчик К. П. Михальчук разом з іншими своїми товаришами, «українцями польської культури», слухаючись збудженого в них і усвідомленого згодом почуття кровного зв'язку з українським народом, постановили зв'язати свою долю з долею батьківщини, що то від неї відійшли їхні батьки та діди і яку вони знову знайшли і полюбили гарячим почуттям неофітів.— Спомини Б. С. Познанського, видруковані в «Української Життя» та «Сповідь» В. Б. Антоновича («Основа») дають глибоке психологічне пояснення почуття, що допростило гурт хлопчанів до відмови від приналежності до польського середовища, сильнішого в культурному відношенні й міцніше організованого, та до повороту до народу, що його культуру ще треба було підносити та братися за організацію його національної волі. Цей процес національного перелому закінчився, як відомо, закладенням українськими членами з польської (київської) студентської гміни національної української організації, відомої під назвою «Громади». В настроях членів її, принаймні в перших роках, переважають культурно-просвітні інтереси, завдяки чому і форма і зміст діяльності українських «шестидесятників» мають риси, далекі від ставлення політичних завдань. Члени Громади, що її ініціатором треба вважати К. П. Михальчука, а керівником В. Б. Антоновича, беруть чинну участь в організації перших в Росії недільних шкіл, у створенні народньої літератури рідною мовою, до того ж найталановитіші з «громадян» найбільше уваги приділяють науковим дослідям та студіям в царині українознавства.

Така перевага науково-просвітніх інтересів у настроях українських діячів 60-х років пояснюється, звичайно, тодішнім станом національної самосвідомості на Україні, що заторкнула тільки невеличкі кола інтелігенції, не захопивши широких народніх мас.

Лише ступнево в другій половині семидесятих років в настроях Громади, як виразниці інтересів українського суспільства, помітно пробивається струмок уваги до політичних моментів в українськiм питанні, що знайшов свій вияв в еміграції проф. М. П. Драгоманова за кордон для закладення там вільної української трибуни з метою розвивання та з'ясування українського національного руху. Еміграція Драгоманова відбулася за ухвалою Громади, до того ж збори, на яких обмірковувалося питання про еміграцію та загальний напрямок діяльності Драгоманова за кордоном, відбулися в помешканні К. П. Михальчука на Кирилівській вулиці у Києві.

Перед цією подією в житті Громади, а так само і після неї, члени її, в межах наукових та культурно-просвітніх інтересів, виявляють велику ініціативу та працездатність, поєднану з талановитим виконанням. Поставивши одним з завдань своєї діяльності всебічне дослідження історії, творчості й побуту українського народу, вони уміло розподіляють між собою працю, згідно з особистими нахилами та науковими інтересами кожного, притягуючи до участі в ній прихильників та організуючи наче неофіційний інститут для дослідження українознавчих питань. З відкриттям Південно-західнього відділу Імператорського Географічного Товариства вони майже ін сохроге входять до складу членів відділу, визначаючи своєю участю в працях останнього характер та зміст його діяльності. Внаслідок цієї колективної праці з-під пера членів Громади виходить низка наукових праць, дослідів та матеріалів, що започатковують собою, як висловився компетентний дослідник, нову добу не тільки у вивченні питань українознавства, але й в українськiм національнiм житті. І дійсно, праці проф. В. Б. Антоновича з історії України та українського козацтва зокрема, П. Житецького з історії української літератури та народньої мистецької творчості, П. П. Чубинського з етнографії, проф. А. Кістяковського в царині звичаєвого народнього права, композитора М. В. Лисенка в галузі збирання та опрацювання пісенної народньої творчості та цілої низки інших дослідників, як-от, проф. М. П. Драгоманов, О. О. Русов, В. На-

уменко, В. Рудченко, проф. Хв. Вовк, Б. С. Познанський, Т. Рильський, П. С. Єфименко, охопили собою найрозмаїтші галузі українознавства, поклавши міцні підвалини для його дальшого розвою.

З-під пера небіжчика К. П. Михальчука в цій багатій спадщині, залишеній Київською Громадою, вийшли праці з української філології, тобто тієї галузі українознавства, яка, беручи на увагу попередні досліди в цій царині, була найменш розроблена і тому ставила перед дослідником найбільші труднощі. Та проте, незважаючи на це, так само як і на особисті умовини життя, вельми несприятливі науковій праці, К. П. Михальчук все ж спромігся побороти ці перешкоди і залишив по собі низку дослідів високої вартости, що створили їх авторові наукове ім'я та авторитет у колах фахівців. «Его давно високо оцінювали специалисты по малорусской, или как ее называл К. П. Михальчук, южно-русской ветви русского языка. Достаточно того, что К. П. Михальчук был основателем «южно-русской диалектологии» — каже про нього академік А. Шахматов. Високої думки про К. П. Михальчука, як про авторитет у галузі української філології, були такі видатні учені-філологи, як академік Ф. Є. Корш та В. Ягіч. Формальним визнанням заслуг померлого українського вченого було обрання його на члена-кореспондента Академії Наук, але чи не найбільшим визнанням цих заслуг було те почуття вдячності, яке відчував до нього, до непатентованого вченого, кожний, хто шукав наукового пізнання української мови, намагався з'ясувати властиві їй особливості, походження, будову, розпад на говірки та сучасний її стан. На працях Михальчука виховувалися молоді покоління українських учених-філологів, до них удавався кожний українець, бажаючи обґрунтувати свій національний світогляд науковими аргументами і своє ставлення до української мови, як самостійної лінгвістичної одиниці. Глибоке знання справи, ясний і стрункий розвиток думки, вичерпна ерудиція та спокійний науковий тон дослідника, поєднаний з простотою викладу, — от властиві риси К. П. Михальчука, як ученого, виявлені в його працях¹.

До згаданих рис належить додати безсторонність та шляхетність у ставленні до ідейних супротивників, — риси, що яскраво виступають у полемічних працях К. П. Михальчука: «Что такое малорусская (южно-русская) речь?» (полеміка з проф. Флорінським і Бучілем) та

«Открытое письмо к А. Н. Пышину» з приводу його статей у «Вестнике Европы» про суперечку між «южанами» і «северянами» («К истории отношений к украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества»).

Шуканням наукової правди перейняті всі праці К. П. Михальчука і в той же час в їх основі лежить почуття гарячої любови до рідного народу. Досліджуючи історію народу, його багатогранну творчість, побут, культуру, українські діячі шестидесятих років, кажучи словами К. П. Михальчука, «прагнули знайти самих себе, своє власне життя, свої інтимні і природні обставини, свою непідроблену вдачу, ідеали та смаки, свою живу душу, свого великомученика, генія народнього». В цьому прагненні К. П. Михальчука, як одного з найвидатніших «шестидесятників», виявилася риса, властива неофітам ідеї, що вносили в діяльність ученого дух підвищеної напруги, який, з одного боку, ушляхетнював працю дослідника, а з другого — викликав у середовищі молодих поколінь паростки прозелітизму та почуття вдячності до нього, як до одного з піонерів української національної ідеї. Дальший розвиток цієї ідеї вніс, звичайно, поправки та доповнення до тих завдань, що їх клали в основу національного руху українські діячі шестидесятих років, поширив та заглибив межі його, але історична заслуга піонерів руху, що заклали перші організовані його клітини та поклали тверді підвалини для наукового дослідження українознавчих проблем, залишається вікопомною в історії українського відродження. Почуттям поваги забарвлене було, зокрема, ставлення сучасного українського суспільства до К. П. Михальчука: в нім вбачали останнього з славетного гурту «хлопоманів», ініціатора першої Громади, людину, що до кінця своїх днів залишилася вірною ідеалам «юних днів, днів весни» національного руху. Головні етапи цього руху проходили перед його очима або за його діяльної участі. Про все це, а зокрема про початки національного руху на Україні в 60-х роках XIX століття, багато міг би він оповісти такого, що залишилось нез'ясованим та невідомим і тим зробив би величезну послугу історикові українського відродження, який відчуває брак матеріалу і не посідає вичерпних відомостей для своєї мети. Останнім часом, схвильований спогадами Б. С. Познанського, К. П. Михальчук відчув потребу заповнити цю прогалину і, свідомий недалекої смерті, наглив себе залишити на

напері збережені в пам'яті рештки пережитого, признаючи свої спогади «З українського минулого» для того ж видання, де з'явилися спомини Б. С. Познанського. На жаль, недуга, а потім смерть, що спіткала його 7 квітня, не дозволила закінчити розпочаті мемуари, обірвавши їх на перших розділах. З скорботою проводжало українське суспільство останнього свого «шестидесятника», що віддав свої знання і своє гаряче серце народові, до якого з іншого національного табору привело його збуджене почуття українця.

ДЕРЖАВНИЙ ЯСНОВИДЕЦЬ ПАН САВЕНКО

Це страшенно цікаво! Слухайте:

«З берегів Дніпра» член Державної Думи А. Савенко (так підписує цей публіцист свої статті) запевняє редакцію «Прикарпатской Руси», що, мабуть, тільки він один давно розкусив справжню природу і всі таємниці українців. Не лише те, що вони езопівською мовою пишуть і говорять (недарма сказано, що мову дано людині для того, щоб вона краще могла ховати свої думки), але й те, що вони думають, навіть більше, — те, що перебуває у них у сфері підсвідомості і до чого вони ще не додумалися. Він «давно знає, що „український“ рух — зрадницький», і викриття Алексинського «не зробили жодного враження» на нього. Для російського суспільства, за словами Савенка, характерна «необізнаність і наївність щодо „українського“ руху». Савенко, в протилежність до російського суспільства, людина дуже обізнана і аж ніяк не наївна. Своім здоровим глуздом і не менш здоровою вдачею, позбавлений, на відміну від російського суспільства, «довірливості і простодушности», він давно відгадав «той езуїтизм, що його здавна засвоїли ватажки „українства“». А відгадавши і зачувши, так би мовити, «чим справа пахне», Савенко, сильний своєю впевненістю і певний далекозорости свого ока, яке, за його ж словами, він «з дитячих років» набив на українських витівках, почав викривати «невинних агнів» у масці. Талант дається взнаки рано: деякі генії ще немовлятами виявляють здібності, в яких угадується їхня майбутня велич. Доки не написано біографії п. Савенка, ми, на жаль, примушені блукати в темряві й висловлювати лише здогади та проблематичні гіпотези щодо

часу першого виступу майбутнього викривача українських інтриг. Можливо, що дослідники життя й діяльності п. Савенка запропонують не одне пояснення тих, досі ще не відомих, факторів, під впливом яких талановитий хлопчик уже з дитячих років почав придивлятися до загадкового явища, званого українством. Та ми, живі сучасники п. Савенка, задовольнимися поки що лише авторитетним зізнанням самого об'єкта майбутніх дослідів про те, що уже дитячі роки його життєвого шляху позначилися напруженою роботою думки та зоровими враженнями, скерованими на вивчення та пізнання українства. Можливо, що під знаком потягу до українства, у різних його формах і виявах, у різноманітних його елементах і відкриттях, пройшло все життя п. Савенка аж до теперішнього часу. За кілька десятиріч його зорові враження поширилися, він обдумав розпорочені індуктивні елементи спостережень і поглибив їх напруженням творчої думки. Пройшовши такі горна випробовувань, його враження і спостереження втілилися в завершену синтезу, розвинену до досконалости, відшліфовану до бездоганности, де все стоїть на своєму місці, де всі деталі, незначні звивини і для незброєного ока непомітні рисочки пов'язані одна з одною, одна від одної залежачи, одна одну доповнюючи, одна одну породжуючи. Савенко, володіючи таким цінним матеріалом спостережень над українством, не тримав його у хованці, якнайменше він хотів уподібнитися до лукавого євангельського раба, а час від часу розкривав перед сучасниками скарбницю своїх знань українського руху. Він робив більше, запрошуючи сучасників черпати з неї повними пригорщами, щоб збагатилися всі, хто почував себе жебраком і темним чи голодним у пізнанні українства. І темні та голодні бігли до скарбниці п. Савенка: одні — просвітляючи свою темноту, інші — насичуючися крихтами українознавства, що падали зі столів «Києвлянина», «Нового Времени», «Полтавського Вестника», «Подольянина» та інших видань, де ділився своїми багатими знаннями з українознавства п. Савенко. Ми, сучасники подвигів п. Савенка на цьому полі діяльності, знаємо і пам'ятаємо, як і що писав він з питань, пов'язаних з українством, і в якому напрямі, в якому, так би мовити, стилі він викривав суть українства. Але ж пам'ять приглушується, і ми тепер, без сумніву, не могли б згадати повного образу українства, створеного творчим пензлем п. Савченка, якщо б він не прийшов нам на допомогу і

не відтворив знову в основних рисах колишніх плодів своєї творчості. Цей образ майстер реставрував на шпальтах «Прикарпатской Руси» в числі з 20 квітня ц. р.

З хистом ясновидця і прозорливця, що увиходить у глибину задумів людських і одночасно вміє з роздрібнених частин і окремих шматочків життя створити суцільний образ його, дати йому належну назву, прочитати ненаписане, виявити недозріле, узагальнити роздрібнене, з усім цим обдарованням підходить п. Савенко до того сфінкса, що зветься українцем, і називає його справжнім ім'ям: «народні відщепенці, відступники і зрадники взагалі». Усі без винятку, всі до останнього, усі «взагалі!» Звичайно, редакція «Прикарпатской Руси» погоджується з цим: ще б пак! Але Савенко — член Державної Думи (нехай поблагословить Аллах виборчий закон 3 червня 1907 р.), чому б не дати йому місця для повторення неодноразово написаного і не раз зафіксованого?! І справді, чому не повторити зайвий раз, що «українці — зрадники взагалі»? Якщо цьому досі не повірило російське суспільство, незважаючи на постійні запевнення, тож недарма краплина камінь точить, не треба занепадати духом: може, і повірить, особливо коли йому дадуть незаперечні докази загальної зради українства і доведуть, що це так само правильно, як два рази два — чотири? І Савенко запевняє, що в застосуванні до української зради два рази два справді є чотири.

Хочете перевірити цю аксіому? Хочете переконатися, що в цьому твердженні немає помилки?

Ідіть лише тим методологічним шляхом, що його втворював на шпальтах «Прикарпатской Руси» п. Савенко і ви дійдете до тих самих висновків, що й він дійшов. При тому не звертайте ні праворуч, ні ліворуч і забудьте про факти. Та й що таке факти? Адже коли фактів нема, тим гірше для них! Пам'ятайте, що тільки прозріння і ясновидіння, візіонерство і сугестія — надійні компаси для досягнення поставленої мети.

«Українці — зрадники взагалі». Як це виходить, який процес спричиняється до того, що збірний українець стає зрадником? Вичерпну відповідь на це питання дає п. Савенко у своїй статті, власне в тій її частині, де описано способи «роботи» українців. Я повинен сказати, що ця частина статті п. Савенка становить безсумнівно величезний інтерес як для історика, так і для психолога (мені здається навіть, що нею зацікавиться і психіатр). Щоб

читач сам міг упевнитися в яскраво виявлених неповторних рисах статті п. Савенка, ми дослівно будемо передавати їх так, як вони вилились з-під пера ясновидця Савенка.

Отже, як «ватажки мазепинства» перетворюють православних малоросів на «українців»?

Виявляється, що дуже просто, але одночасно і чисто єзуїтською методою. Простоту і складність методи ілюструє приклад «роботи» серед учнів і студентів.

Звертаються до молоді. Ну, «спочатку йде мова про такі невинні речі, як малоросійська мова, малоросійська пісня, одяг і т. д.». Коли поговорять про одяг, заспівають пісню, то справа, власне кажучи, наполовину готова, — кігтик застряг, уся пташка пропала, тоді «намагаються захопити любовним вивченням і засвоєнням усього того, що має риси етнографічної самобутності Малоросії». Щодалі в ліс — то більше дров: «коли цей культурно-етнографічний фундамент закладено, тоді агітатори починають обережно, поступово вселяти в душі юнацтва думку, що нібито великороси — це цілком інший народ, цілком чужий для малоросів». Коли і це твердження засвоєне, тоді подають Шевченка і прищеплюють культ українського генія. При цьому не забувають про обережність: «спочатку чисто політичні мотиви притушковуються», але, звичайно, тимчасово, — доти, доки не пророблять «усієї підготовчої роботи». Як тільки переконаються, що вона закінчена, зразу ж починають відшліфовувати любителів української пісні, ноші, які за цей час переконалися, що українська «світа» чи «кожух» — це щось зовсім індивідуальне і самобутне і що їх ні в якому разі не можна порівнювати з «серемягою» чи «полушубком». В процесі відшліфування вдаються знову до того ж Шевченка, але тільки уже до тієї частини поезії його, яка в першій стадії пропаганди «старанно затушковувалася, тобто до «чисто політичних мотивів». На знайомстві з цими мотивами у віршах українського поета, за схемою п. Савенка, і закінчується процес «навернення на українство шкільної і студентської молоді», бо ж висновки зі знайомства впливають самі собою: «з цього моменту навернені робляться «українцями» і, в залежності від темпераменту, швидко більшою чи меншою мірою стають фанатиками». Треба припускати, що оскільки «навернення» відбувається на півдні, а темперамент населення його загалом однаковий, то «фанатизування» охоплює навернених однаковою мірою. Чи дося-

гає воно «більшої чи меншої міри», про це п. Савенко, на жаль, не повідомляє.

Так проходить процес навернення шкільної молоді. Проте, як відбувається втягнення у коло українських зацікавлень селян і робітників та інших груп населення, в статті, знову ж, на жаль, нема вказівок. Чи діють тут ті самі методи і способи чи замінюють їх на більш езуїтські — невідомо. Але, як би там не було, коли п. Савенко довідається, що, наприклад, в народній школі заспівають українську пісню, на ялинці абощо чи продеклямують українського вірша, він добре здає собі справу з того, яку питому вагу це має в процесі навернення: «я добре знаю, що це означає!» — вигукує він. Його не обдуриш. Співаєте, деклямуєте? Знаємо, з якою метою! На устах пісня, а в серці зрада. На вигляд удаєте «невинних агнів», «жертв людської злоби і наклепів», а насправді, навіть деклямуючи українські вірші, ведете «інтригу і підкопи проти єдиної Руси»!

Перекоаний у підступності українського одягу, пісні, деклямації, літератури і т. д., Савенко згадує, як він розкривав українську інтригу, як остерігав перед нею російське суспільство: «з катедри Державної Думи я виступав», «указував», говорив, писав (і ще як писав!), але до його заклику «добродушне суспільство» не прислухалося, бо, за свідченням Савенка, «не розуміло і не хотіло розуміти». Чи тому не розуміло, що не хотіло зрозуміти, чи тому, що не могло засвоїти концепції українства в розумінні п. Савенка, лишається без пояснення. В усякому разі, факт помилки російського суспільства щодо українців наявний, як наявне і протилежне — вірність поглядів на українське питання п. Савенка. Це дуже сумний факт, що дає зайву ілюстрацію до того, яким небезпечним було б життя і діяльність суспільства, якби не було таких передбачливих і талановитих особистостей, як п. Савенко, що, як яскраві світочі, освітлюють далечинь майбутнього, уміють розпізнати в невинних формах грізний зміст сучасного й ударити на сполох тоді, коли про лихо, що загрожує суспільству, і не здогадуються. Не страшно, коли суспільство залишиться глухим до пересторог, як у цьому зізнається п. Савенко: «суспільство не розуміло і не хотіло розуміти». Особа морально задоволена: вона все, що від неї вимагало почуття обов'язку, своєчасно виконала і може тішити себе свідомістю, що це саме вона, а не хто інший, сказала «е!».

Власне кажучи, уся стаття п. Савенка і являє собою новий варіант оцього «е». Хай буде так: чим би дитина не бавилася, аби не плакала. Якщо Савенка в свій час не оцінило російське суспільство, яке, як усяке суспільство, виявило в даному випадку, правдоподібно, дивне нерозуміння закликів, що їх висловлюють відомі особи, то тепер Савенко, принаймні у власних очах, виростає до розмірів ібсенівського героя, — колись незрозумілого, але який сьогодні вже одержує запізнене признання своїх давніх заслуг в оцінці українства. «Так ось хто вони, ці українці», «то, виявляється, ви мали рацію!» — з такими вигуками звертаються до п. Савенка «зніяковіло багато малоросів», і герой дня, що з притаманною йому скромністю повідомляє про ці звернення, особисто бачив, «як у серцях вірних, але обдурених малоросів закипали обурення й ненависть».

Ми бачимо з усіх писань п. Савенка, викладених по можливості його ж власними словами, що депутат-націоналіст пережив глибоку драму, яка випадає на долю відомих діячів, яких не зрозуміла історія, але які переживають дещо запізнену радість від визнання їхніх послуг суспільству. Вклонілось перед цією драмою і будьмо щасливі за страдальця, якого не зрозуміли: все добре, що добре кінчається. Хиби засуджено, і втілена в особі п. Савенка чеснота тріумфує. Можливо, глибоко драматична пригода з історії непорозуміння Савенка з російським суспільством послужить влячною темою для надхненного драматурга, і він створить нам образ нового доктора Штокмана, скаля переживань якого буде глибша, ширша, поважніша від переживань, що їх зазнав герой Ібсена. Мені здається, що драматург не забуде вкласти в один з монологів свого героя заяву п. Савенка на сторінках «Прикарпатської Русі»: «Я сам палко люблю Малоросію».

І тому що любов, як і віра, без діла «мертвою є», то художньому персонажеві Савенка доведеться подати не один доказ, що його любов не та, про яку поет казав:

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала...

Як любиш добре пиво...

Як дім, воли, корови...

І потім, мені здається, що цей драматизований п. Савенко спробує піти далі в діагнозі сучасного українства і запропонує низку найрадикальніших заходів для бороть-

би з ним, узявши за приклад ті операції над українством, що їх пропонують рішучі хірурги на сторінках «Киева». І тому, що першоджерелом усієї української «інтриги», «сепаратизму» і т. д. є, безумовно, судячи з концепції п. Савенка, етнографічні особливості українського племені, то і їх треба знищити в такий спосіб, щоб ніякої різниці, ніякої відмінності від великоросів не було.

Зі свого боку, ми запропонували б п. Савенкові, як членові Державної Думи, увійти з законодавчою пропозицією про заборону українцям співати свої пісні, декламувати українські вірші, носити «свиту», «сиву шапку»; також про заборону наявних і надрукованих у різних виданнях матеріалів, що свідчать про окремішність національного обличчя українців і їх індивідуальну творчість; такі матеріали — знищити і в майбутньому не тільки не друкувати, а й не збирати і не записувати. Коли вже боротися з небезпекою, то боротися радикально, а не паліятивами! Останні гідні недозрілих державних умів. Дійсним державним діячам, типу Савенка, паліятиви не під силу: вони, згідно з заповітом Кузьми Пруткова, дивляться «в корінь» української «інтриги» і виривають не тільки цей корінь, але і той ґрунт, з якого він виростає.

Докладний опис кореня і ґрунту вже зроблено, — опис ґрунтовний, всесторонній, на який лиш дозволяє теперішній час, що уможливило п. Савенкові використати обставини: «мели, Іване, доки вітру стане».

Залишається чекати продовження та висновків з цього «мели» хоча б у вигляді проєкту закону, короткий зміст якого ми накреслили, для боротьби з «українською небезпекою».

І тоді, коли цей закон будуть здійснювати, прийде гарячий час для тих виконавців запроєктованих заходів для знищення усього того, з чого виростає індивідуальний образ українця. Звичайно, в першу чергу етнографічні та антропологічні особливості українського племені приваблять до себе увагу епігонів п. Савенка: вони зроблять усе, щоб цих особливостей не існувало і щоб самі «українці» уподібнились до арапів з баяди графа Олексія Толстого «Единение». Там, у цій баяді, захисники «єднання» з метою знищення «сепаратистського» забарвлення етнографічної шкіри «арапів» діяли цілком за метою, що відповідає протиукраїнській профілактиці п. Савенка:

...Князь Черкаской,
Усердием велик,

Им мазал белой краской
Их неуказный лик;
С усердием, столь же смелым,
И с помощью воды
Погодин тер (бы) мелом
Их черные зады!

Послідовників у князя Черкаського й Погодіна не бракуватиме. Це так само ясно, як та неповторна глибокодумність, про яку нам оповідав ясновидець п. Савенко.

РІК МОВЧАННЯ

Вступаючи в другий рік війни і продовжуючи, спільно з рештою населення Росії, нести незліченні і тяжкі жертви цієї війни, українське суспільство сьогодні, більше ніж будь-коли, відчуває гостроту того обмеження, що його воно зазнало вже в перші дні війни, якого воно нічим не викликало та яке досі ніким не вияснено, і нічим, по суті, не виправдано.

Двадцятого липня, як відомо, було припинено щоденну українську газету «Рада». Застосовані щодо цього видання заходи швидко потягли за собою низку інших, такого ж роду. Затримано було готові до випуску чергові книжки українських журналів «Світло» і «Літературно-Науковий Вістник»; конфісковано українські книги, а їх авторів та видавців притягнуто до суду; з формальних причин було відібрано дозвіл на видання таких журналів, як «Записки Українського Наукового Товариства» і, нарешті, коло дій і розпоряджень, спрямованих проти нашого рідного слова, замкнулося постановою з 9 січня 1915 року, силою якої взагалі усі українські періодичні видання припинено.

За що?

Ми не знаємо, та й ледве чи можливо знайти задовільну відповідь на це питання. А тим часом це питання залишається нерозв'язаним, протягом року воно турбує і приковує увагу всього українського суспільства. Позбавлене рідного слова і звичних органів вислову своїх думок та поглядів, своїх прагнень і сподівань, воно опинилося в стані якоїсь анабіози, наче якась відрізана скиба, відсунене від участі у виконанні надзвичайно важливих завдань, які висунула війна і що їх можна вирішити тільки за участі всього різноплемінного населення Росії.

Повторюємо, ми не знаємо причин і міркувань, що потягли за собою припинення українських видань. Але, які б не були ці причини, можемо твердити, що вони значною мірою вигадані та накинені владі і не могли знайти достатнього виправдання у змісті українського життя, в його історичних традиціях, в його сучасних прагненнях. Та якщо ми не знали і не знаємо причин припинення друкованого українського слова, то ми боляче відчули наслідки заходів супроти нього.

Навколо українців та українського питання почалась та й досі триває якась вакханалія, суд і осуд, підшіптування і підморгування, облутування тенетами хитрих інтриг, навмисне вигаданих чуток, наклепів і легенд, безглузких та фантастичних.

За українців увесь час думали, за українців ухвалювали постанови, українцям підсовували й приписували чужі думки і чужі погляди, а проте, за ці погляди їх судили, звичайно, безжалісно, і виходило нібито по заслугі. А підсудний увесь цей час, уже цілий рік, мовчить, безсилий навіть заперечити «суддям», сказати про себе правду, відкинути з огидою і бридливістю обвинувачення, які йому закидають. Тим часом хвиля обвинувачень підносилась щораз вище, заливаючи і топлячи культурну роботу, культурні цінності й досягнення. На гребені цієї хвилі виринали підглядачі з «Киева» та подібних видань і з криком «Гату! Візьми його!» заглядали до щораз інших місць, де виявлялось національне життя. До всього приглядаючись і все обмацуючи, вони сьогодні знімали з школи табличку з бунтарським прізвиськом покійного діяча народньої освіти, що залишив щедрий дар для школи; завтра йшли до кінематографа й театру, контролюючи тут і адміністрацію, і цензуру та вимагаючи від них зняти цей фільм, заборонити ту чи іншу п'єсу; наступного дня показували пальцем на Українське Наукове Товариство і дивувалися, чому воно ще й досі не закрите, а ще через день ці невігласи навально розв'язували складні питання філології, вимагаючи нових обмежень щодо «мазепинського правопису і мазепинського добору слів» для того, щоб іще через день націлитись на нову, ними ж вигадану, «небезпеку». Цим підглядачам плескали їх друзі та однодумці з інших видань, усім нам відомих, які зі свого боку підігрівали атмосферу запідозрювання усього, що мало хоч якусь рису національно-культурного обличчя українства. Практичні заходи і почини у викорінюванні українства зна-

ходили ідеологічне вияснення і виправдання в тій анти-українській базі, яку створили були пп. Струве, А. Погодін і яку, як несподівану знахідку, підхопили, прийняли та закріпили діячі з «Киева» та «Нового Времени». Врешті-решт і внаслідок усього цього розгуканого відьомського шабашу українці опинилися в становищі людей, облутаних тенетами інтриг, наклепів, та, не маючи своїх друкованих органів, позбавлені будь-якої можливості боротися з накиненими на них обвинуваченнями, які, на жаль, дісталися і на сторінки чистіших і прогресивніших органів російської преси. Утворилося становище, за якого громадяни, що віддають державі у час випробування, яке її спіткало, усе, щоб допомогти їй успішно вийти з цього випробування, що несуть усі жертви і злигодні війни,— змушені нести ще одну жертву, яка боляче ображає їх національну гідність, яка цілком нікому не потрібна і, повторюємо, нічим не виправдана.

Досить цієї занадто довготривалої жертви!

Виконуючи свої обов'язки перед державою, українці мають право на те, щоб у час, який вони переживають із рештою населення Росії, число обмежень і жертв було якнайменше, а тим паче, коли ці жертви нічим не викликані, зайві та шкідливі, як для тих цілей, в ім'я яких змушують їх терпіти, так і для того, хто терпить.

Занадто довго терпіти такі жертви українцям тяжко. Вони надто втомились від наваленого на них тягара, безцільного, непотрібного, що викликає тільки подратування й невдоволення.

І якщо скликана знову, в годину нових випробувань, Державна Дума серйозно турбується переглядом і полагодженням тієї неспорядкованості в суспільному житті, що про нього нині заговорила і урядова влада, то українське суспільство має право розраховувати на негайне виправлення заходів, ужитих до українського слова. Ми стверджуємо, що ця непотрібна кара була допущена, щоб догодити партійним міркуванням, бо невелика кількість партійних авантюристів, розраховуючися з осоружним їм відродженням українського народу, використала місцеву військову владу, викликавши з її боку заборону українських видань, які завжди були більмом в оці цієї купки ділків, що захопили в свої руки монополію патріотизму і розуміння державних потреб, а насправді, під прапором патріотизму і користуючися обставинами воєнного часу, дбають про свої цілі. Оті цілі — обмежені й нікчемні,—

але разом з тим дуже шкідливі, і в них, власне кажучи, і криється основна причина того безладдя, що виявилось після однорічного періоду війни.

Український народ має право на те, щоб не зазіхали на його душу,— поверніть же нам наші газети, наші журнали, наше рідне слово! У дні воєнних бур і струсів, у дні розладу господарського життя країни не слід зупиняти духовних і культурних функцій народнього організму,— поверніть нам відібране і дайте нам продовжувати нашу громадську роботу на благо народу в наших товариствах і організаціях! Ми віддали й віддаємо державі усе, що вимагають обставини і потреби бурі, яка знялася й не стихає: своїх синів, братів, своє життя, терпимо нестатки й жертви,— не створюйте ж нових непотрібних жертв, що тільки вносять розлад у життя країни!

ДО ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Коли російські війська захопили Галичину, перед урядом і російським суспільством виник ряд складних питань про ставлення до українського населення завойованого краю, до його національно-політичних прав і культурних прагнень. Складні самі собою, ці питання стають особливо гострими, бо у вирішенні їх у тому чи іншому напрямі зацікавлені українці Росії, пов'язані зі своїми земляками в Галичині єдністю племінного походження, спільними історичними спогадами з далекого минулого і теперішніми культурними інтересами. Не роз'єднане вже кордоном двох сусідніх держав, українське суспільство тепер разом напружено чекає і відчуває непевність долі культурних цінностей і досягнень, набутих у боротьбі за національне існування на тернистому історичному шляху. Ця неясність передчуттів щодо долі українських національних цінностей, створених у Галичині, у значній мірі живиться тим станом, в якому опинилися різні українські установи після захоплення завойованого краю російськими військами. Відомо, що українські культурно-освітні організації за розпорядженням генерал-губернатора припинили свою діяльність, так само як і школи, а далі прийшла і постанова, яка «забороняє продавати в книжкових крамницях і кіосках, так само як видавати для читання з бібліотек книжки росій-

ською мовою і малоруською говіркою, що їх видано поза межами Російської Імперії. Всі такі книжки мають бути складені в окремому місці за вказівками місцевої влади» («Прикарпатская Русь», Львів, 23 вересня 1915 р.).

Яке буде дальше ставлення російської урядової влади до національних установ і організацій українців у Галичині, сказати тяжко. До з'ясування цього питання дуже бажано якнайширше ознайомити російське суспільство з історією завойованого краю і всебічно вивчити його своєрідності, тим більше, що Галичина до останнього часу мало притягала увагу наших дослідників і залишалася для російського суспільства terra incognita. Треба сподіватися, що широка інформація про історичні шляхи, що їх пройшло населення цього краю, буде сприяти обережнішому ставленню до того, що створило це населення у різних ділянках свого життя.

Мета цієї нотатки — познайомити читачів «Голоса Минувшего» з діяльністю української наукової установи Галичини — Українського Наукового Товариства імени Т. Шевченка у Львові, цієї неофіційної Академії Наук українців, що відіграла величезну роль у справі створення української культури і розвитку української наукової думки. Це можна легко зробити, бо місяців зо два перед війною вийшло спеціальне видання українською мовою, присвячене оглядові діяльності згаданого Товариства з часу його заснування (1873 р.) до кінця 1913 року.

Цей огляд Вол. Дорошенка («Наукове Товариство імени Шевченка у Львові 1873—1892—1912 рр.», Київ-Львів 1914 р., 88 ст.) включає: 1) стислий виклад історії постанов і розвитку Товариства (ст. 1—12); 2) опис його внутрішньої організації з переліком окремих наукових видань, що випускає Товариство (ст. 12—17); 3) докладні відомості про допоміжні установи, що функціонують при Товаристві (ст. 17—40); і 4) бібліографічний огляд наукового матеріалу з різних галузей знання, поміщеного у різний час у численних виданнях Товариства; цей матеріал досить уміло систематизовано, і огляд є корисним довідником, особливо для осіб, що цікавляться науковою літературою з українознавства.

Думка про створення українського товариства з метою видання українських книжок, діяльності якого не перешкождали б цензурні умови, виникла серед українців Росії в зв'язку з утисками українського слова після 1863 року. Місцем заснування такого товариства, природно, була Га-

личина, де серед української інтелігенції на той час створилося більш-менш міцне національне ядро, яке розгорнуло широку діяльність, спрямовану на піднесення культурного розвитку українського населення краю. Ініціатори заснування товариства від українців Росії були Ол. Кониський, проф. Л. Пильчиков, Мих. Жученко і дочка переяславського дідича (Полтавської губ.) Єлисавета Милорадович, що пожертвувала значну суму на цю мету. Засноване разом з галицькими українцями 1873 року, Товариство імени Шевченка спершу не мало наукового характеру. За § 1 статуту Товариства основною метою його було «спомогати розвій руської (малоруської) словесности» виданням книжок, літературно-наукового журналу, преміями і матеріальною підтримкою літературних видавництв. Проте напочатку здійснення навіть цих скромних завдань не було ані досить енергійним, ані достатньо продуктивним. До 1885 року Товариство видало лише одну працю, пов'язану з наукою — «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» проф. О. Огоновського, обмежуючи свою діяльність субсидіюванням видання органу українських народовців «Правда». Від 1885 року Товариство почало видавати свій власний орган «Зорю», популярного характеру, типу російської «Нивы»; в новому органі брали участь не лише галицькі українці, але й українці з Росії, переважно белетристи, як, наприклад, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, О. Пчілка, І. Тобілевич, В. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Леся Українка і багато інших. «Зорю» деякий час (до 1894 р.), порівнюючи без перешкод, одержують і в Росії, де вона сприяє розвитку серед російських українців інтересу до рідної літератури і зміцненню літературних зв'язків між галицькими і українськими письменниками. З часом, у зв'язку з розвитком національного відродження на Україні, збільшується потреба у науковій літературі українською мовою, і в українців Росії виникає думка про використання того ж таки Товариства імени Шевченка, змінивши його статут і розвинувши діяльність так, щоб вона відповідала новим потребам і завданням українського руху. Новий статут Товариства, перероблений 1890 року, затвердили загальні збори його членів у березні 1892 року, і основне завдання Товариства (§ 2 статуту) було зформульовано, як «розвій і розроблення науки українською мовою». Реформоване Товариство дістало і відповідну назву — «Наукове Товариство імени Шевченка у Львові»;

завдяки невисоким членським внескам, воно притягло до участі у своїй діяльності широке коло науковців і, починаючи з 1895 року, коли на чолі його став проф. Мих. Грушевський, розгорнуло виняткову продуктивність і енергію у здійсненні своїх завдань. За ініціативою М. Грушевського Товариство стає гнучким у внутрішній своїй організації, зосереджуючи свою діяльність в окремих автономних секціях і комісіях. Таких комісій на кінець 1912 року було шість — археографічна, бібліографічна, етнографічна, статистична, фізіографічна і мовна, — а секцій було три: історично-філософічна, філологічна і математично-природописно-лікарська. Крім наукової праці по секціях і комісіях (доповіді, реферати, обговорення їх), з 1892 р. Товариство почало видавати низку наукових органів, до участі в яких притягло не лише своїх членів (на 1912 рік їх було 258), але і ширше коло молодих учених і дослідників. Кінець-кінцем кожна секція мала свій орган («Збірник»), так само мала такий орган більшість комісій. Так, завдяки вмільй організації наукової праці і дружньому змаганняю окремих секцій і комісій, досягнуто спеціалізації в опрацюванні окремих наукових дисциплін, що не лише принесло Товариству популярність і повагу з боку широких кіл українського суспільства, але й привело до визнання його чималих заслуг всіма, хто стикався з його діяльністю на ґрунті наукових інтересів.

Протягом порівнюючи короткого часу — за двадцять з лишком років, — Товариство видало 114 томів «Записок» («Записки Наукового Товариства імени Шевченка»), у яких уміщено статті, дослідження і матеріали, переважно з історії України, української літератури, мови і етнографії; 15 томів «Збірників історично-філософічної секції»; 16 томів «Збірників математично-природописно-лікарської секції» і, крім того, ряд спеціальних наукових видань: 1) «Українсько-руський архів» (9 томів) — збірка сирих історичних матеріалів і опис рукописів; 2) «Українсько-руську бібліотеку» (8 томів) — критичні видання українських клясиків; 3) «Жерела до історії України-Руси» (7 томів) — збірка актових матеріалів з історії України; 4) «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (7 томів) — твори старовинних пам'яток українського слова; 5) «Етнографічний збірник» (33 томи) — фолкльорний матеріал, народні пісні, казки, колядки, прислів'я, легенди; 6) «Матеріали до української етнології» (14 томів), присвячені, головне, описовій етнографії; 7) «Матеріали до

української бібліографії» (3 томи); 8) «Студії з поля наук суспільних і статистики» (4 томи); 9) «Хроніка» Товариства, в якій уміщено звіти про поточну діяльність його (55 випусків); 10) «Часопись правнича і економічна» (10 томів) і, крім того, 4 томи «Правничої бібліотеки»; 11) «Історична бібліотека» (9 томів), в якій вміщені українські переклади з російської мови монографій і дослідів проф. В. Антоновича, проф. Владимирського-Буданова, М. Костомарова, О. Єфименкової та інш.; 12) Чотири томи творів Шевченка і сім томів творів С. Руданського. Крім того, Товариство у період 1898—1905 рр. видавало щомісячний журнал «Літературно-Науковий Вістник», один з найсолідніших місячників українською мовою. Ми не можемо докладно спинятися на перелікові матеріялу, вміщеного протягом 20 років на сторінках різних видань Наукового Товариства імени Шевченка, а тим більше на оцінці його: він надто різноманітний і великий. Але все ж треба відзначити, що серед усього цього матеріялу є багато високоартісного з наукового погляду, є низка монографій і досліджень, що створили їх авторам визначне ім'я в науці і принесли їм повагу фахівців.

За праці, вміщені у виданнях Товариства, проф. М. Грушевського було обрано на члена Чеської Академії Наук (Прага) і на доктора російської історії (*honoris causa*) Харківського Університету; звання доктора російської літератури від того ж університету дістав відомий український письменник Іван Франко за свої праці з історії української літератури XVII—XVIII століть; членом-кореспондентом Академії Наук у Петрограді було обрано Вол. Гнатюка, одного з найвидатніших українських етнографів. Серед членів Наукового Товариства імени Шевченка або співробітників його видань можна зустріти низку визначних імен, наприклад, проф. В. Ягіч, академіки Ф. Корш, А. Шахматов, В. Перетц, проф. М. Сумцов, проф. Д. Багалій, проф. А. Кримський, проф. Ф. Вовк, Альфред Єнсен, проф. П. Жукович і багато інших. З померлих наукових діячів членами Товариства чи співробітниками його видань були: А. Пипін, проф. В. Антонович, В. Лесевич (що подарував Товариству свою багату бібліотеку, головне з філософії і психології), П. Житецький, К. Михальчук.

Для кожного, хто цікавиться питаннями українознавства, видання українського Товариства є цінним матеріялом, без якого не можна провадити дослідів. Особливо це стосується матеріялів з питань історії України, її літе-

ратури і етнографії. Широкий і різноманітний був у «Записках» Товариства відділ бібліографії: все, що з'являлось на книжковому ринку з питань, зв'язаних з українською історією, літературою, побутом, відбивалося тут у дуже уважно, часом скрупульозно складених критичних оцінках, рефератах або ж у звичайній інформаційній реєстрації.

Кожного року поширювалось коло наукових інтересів Товариства, поширювалась його видавнича діяльність, поглиблювалась і ставала інтенсивнішою праця окремих комісій, окрилена духом шукань і наукової творчості. Паралельно з тим зміцнювався і ставав стійким стан Товариства як установи, що виконувала свої завдання: «розвій і розроблення науки українською мовою». Поступово Товариство ставало центром, що об'єднував українських учених або тих, хто готувався до наукової діяльності; воно зосереджувало наукові пляни і було джерелом задоволення допитливої думки молодого покоління українців. Не маючи офіційного титулу академії наук, воно насправді було такою і своєю внутрішньою організацією, і метою, яку ставило перед собою, так само, як і здійснюваними допоміжними функціями. Посідаючи три великі будинки (один був куплений коштом б. професора Петербурзької Військово-Медичної Академії Палехина), Товариство відкрило у цих будинках ряд установ, що у великій мірі полегшували величезну господарчу працю, пов'язану з видавничою та науковою діяльністю: друкарню, палітурню, книгарню, бібліотеку, музей, бібліографічне бюро.

Якщо друкарня і палітурня сприяли матеріальному добробуту Товариства, то такі установи, як бібліотека, книгарня і музей відігравали важливішу роль уже культурно-освітнього характеру. Зокрема це треба сказати про бібліотеку. Уже з часу заснування її у 1892 році, вона притягла особливу увагу і стала об'єктом пильної опіки з боку керівників Товариства. Поступово і широкі кола українців стали дивитися на неї як на національний культурний здобуток, що мав здійснювати ті самі функції, які виконували у інших країнах імператорські або національні публічні бібліотеки. За останні роки приплив жертв, особливо книжками, для бібліотеки значно збільшився, і українці Галичини, та і не лише вони, могли з гордістю говорити про неї, як про одну з кращих бібліотек Львова, що перевищувала інші доборою цінних видань. Вона має понад 70 000 томів, при чому серед них є бібліографічні раритети і великий відділ старовинних видань,

так само як цінні збірки рукописного матеріалу з історії недавнього українського «минулого», листування і автографи діячів українського відродження, письменників і громадських діячів. У ній зосереджений вичерпний матеріал з питань українознавства, і сміливо можна сказати, що вона є чи не єдиним книгосховищем з таким багатством різноманітних друківаних і рукописних матеріалів, які безпосередньо або побічно стосуються до України, її історії і теперішнього стану. Природно, що саме це багатство її українського відділу, так звана «Ucrainica», приваблювало до неї чимало осіб, що працювали в галузі українознавства; для української громади Галичини, зокрема львівського українського студентства і взагалі місцевої молоді, яка вчиться, вона, з своїми безплатними читальнями, була притулком, що задовольняв і наукову цікавість, і серйозніші вимоги допитливої думки дослідника. Тут працювали молоді українські вчені, які потім друкували результати своїх розвідок в органах Наукового Товариства імени Шевченка.

Гостинно відкривши молодим ученим двері своїх допоміжних установ, керівники Товариства багато сприяли їм у наукових відрядженнях за кордон як грошовою допомогою, так і призначеними для цього стипендіями. Зокрема, молоді українські історики — учні проф. М. Грушевського — дослідили ряд архівів у Росії і Австрії, шукаючи нових архівних матеріалів з історії України, що знову ж таки було уможливлено допомогою Наукового Товариства ім. Шевченка. У зв'язку з цим Товариство організувало наукові екскурсії для збирання колекцій і археологічні розкопки, при чім експонати, знайдені під час розкопок і екскурсій, збагачували Музей Товариства. З «Тимчасового каталогу Українського Національного Музею» (Львів, 1913) видно, що відділи етнографії і археології репрезентовані в Музеї найповніше; в першому з цих відділів зареєстровано 5000 експонатів, а в другому понад 9000. Зокрема притягають увагу багаті археологічні колекції матеріалів неолітичної доби (Овруцька колекція) та княжого періоду (XI—XII ст.) і речі гуцульського побуту (гірське українське плем'я, що живе в Карпатах). Крім безпосереднього свого завдання, Музей Наукового Товариства ім. Шевченка прислужувався також і науковим цілям, бо багато з його збірок і експонатів добором своїм і науковим значенням становлять матеріал для вивчення. Виняткову цінність для історика новітнього українського

руху мають великі збірки листів українських письменників і громадських діячів другої половини ХІХ сторіччя, що їх зберігає Музей; це незамінний матеріал для вивчення останніх етапів цього руху, що набуває особливого значення з огляду на ролю в ньому авторів листів. Треба тут відзначити, що у збагаченні Музею велику вагу мало зацікавлення в його розвитку широких кіл свідомого українського суспільства. Можна твердити, що створення Музею, як і створення бібліотеки, було загально-національною справою цього суспільства, що усвідомлювало себе і прагнуло створити розсадники, сталі джерела своєї національної культури.

З інших допоміжних установ Наукового Товариства ім. Шевченка, заснованих уже протягом останніх років (починаючи з 1910 р.), звертає на себе увагу Бібліографічне Бюро, завданням якого було стежити за поточною літературою українською мовою (починаючи з 1911 року), набуваючи її для бібліотеки, і щороку складати бібліографію цієї літератури. Перші два томи української бібліографії за 1911 і 1912 рр. складено до весни 1914 р. так само, як і показник літератури про творчість Івана Франка до 40-х роковин цього письменника. Уже перші кроки праці Бібліографічного Бюро давали змогу сподіватися цінних наслідків у збиранні повної української бібліографії і її науковому систематизуванні. І в цьому керівники Наукового Товариства ім. Шевченка, головним чином проф. М. Грушевський, ішли назустріч вимогам українського життя, що кожного року поширювало свої культурні потреби і невинно вимагало їх задоволення.

Працю українського Товариства, перервану сучасними подіями, можна вже розглядати як надбання історії. З скромної установи, що ставила перед собою скромні завдання, маючи для того не менш скромні кошти, це Товариство за час від 1873 року перетворилося на неофіційну академію наук українського народу, що розгорнула кипучу діяльність, організувала і виховала кадри українських учених і залишила по собі глибокий слід в історії української наукової думки. Культурні цінності, що їх придбали українці протягом останніх десятиліть, були б немислимі, якби у творенні їх не брала участі колективна наукова праця діячів Товариства ім. Шевченка.

Тепер діяльність цього Товариства припинилася. Яка його дальша доля, як і доля всіх культурних установ української Галичини, нічого не знати. З деяких кіл росій-

ського суспільства уже залунали голоси, що навівають тривожні передчуття щодо долі надбань, створених працею поколінь, зокрема щодо долі Наукового Товариства ім. Шевченка. Може, не зайвим буде у розв'язанні питання про долю цього Товариства згадати слова російського вченого, що хоч сказані про Товариство за інших умов, але відповідні і до теперішнього моменту.

«Ви, звичайно, повірите мені,— писав у листі до проф. М. Грушевського академік А. А. Шахматов з приводу обрання його дійсним членом Товариства,— коли я говорю з захопленням про ваше, тепер можу сказати наше, Товариство. Моє російське серце б'ється з гордістю, коли я думаю про велику наукову справу, створену мізерними коштами і у скрутному становищі нашими братами під вашим керівництвом у закордонному Львові. Я часто кажу, що діяльності Товариства може позаздрити кожна академія».

ДО ТРУДОВОГО СЕЛЯНСТВА

Селяни! Наше славетне військо, а ваші батьки, брати і сини, зараз женуть наших заклятих ворогів, комуністів, геть з рідної землі.

Але ж, щоб вигнати ворога з батьківщини і озброїти призваних до війська рекрутів і мобілізованих, потрібні: зброя, набої та інше приладдя.

Всі заходи про забезпечення війська зброєю зроблені, але поки вона не буде доставлена, Ваша допомога буде все ж таки необхідна.

Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться кулемети, в кожній хаті — рушниця та набої, і тому, як Головний Отаман, я вимагаю від Вас, Селяни, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів-козаків.

Боятися банд грабіжників і грабунків і тільки для того задержувати набої і зброю у себе вам не треба, бо зараз, коли ми об'єднані з нашими братами Західньої України, ми уявляємо з себе велику організовану силу, і Уряд має дійсну можливість захистити вас і від ворога, і від грабіжників.

В надії на Вашу щирю поміч я віддаю наказ, аби корпуси, дивізії, а також повітові комісари одержали в кож-

нім селі набої та інше гарматне майно, що так необхідне для війська.

Вірю, що Ви виконаєте цей святий обов'язок перед батьківщиною.

За одержану зброю будуть вам виплачені гроші, згідно з розцінкою, оголошеною в окремому моєму наказі від 10 вересня за ч. 158.

Підписав: Головний Отаман *Петлюра*

ДО НАСЕЛЕННЯ ВСІЄЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

СЕЛЯНИ, РОБІТНИКИ І ВЕСЬ НАРОДЕ УКРАЇНИ!

З подиву гідним завзяттям ось уже два роки українське військо одбиває напади то червоних, то чорних ворогів, що насуваються з Москви, аби підбити під своє панування український народ.

Голод і нужда, що часом доводиться терпіти, не зневірили оборонців свободи нашої республіки, й міцною стіною стоять вони все так само віддано й щиро перед напором, спершу большевицьких, а тепер добровольчих банд, кривава робота котрих ще не забута...

Тисячі пограбованих господарств, спалені села, люди, що живими закопувалися в землю, згвалтовані дівчата, убиті батьки, брати й сини — всі ці злочинні вчинки, як живі, стоять перед очима нашого многострадального народу.

Безсоромно, облудливо підходять ці нові кати й, підкравшись, силкуються здавити нас, силкуються скористати з тих успіхів, що ними покрито свій славний шлях наше військо. То взиваючи нас большевиками, з котрими билося до повної перемоги наше вояцтво, то простягаючи свою криваву руку до порозуміння, ці нові хижаки всякими способами стараються захистити чужу національно нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею українського народу.

Важкий шлях, народе України, до твого щастя... Тернями встеляють його твої вороги і, як дикі звірі, вичікують хвилі, коли б кинутися на тебе й своїми забрудненими пазурями впитися в твоє молоде тіло... й ссати з нього твою святую кров. А ти, зневірений і втомлений, блукаєш серед цього бруду, чуток, провокацій, піддесливих обіцянок, котрі тільки розпорошують твої сили й розбивають дух

твій. Зневір'ю, розчаруванню не може бути місця в час, коли на довгі літа вирішується твоя доля, твоє щастя і твій добробут. Тільки міць, єдність та тверде непохитне стремління до повної незалежності й свободи може бути нашим побратимом.

Твердо пам'ятай і віруй, що Верховний Уряд твій — та міністри, ним призначені, розпочавши боротьбу за інтереси народу України проти клятої гетьманщини й подолавши непридатний та ворожий нам большевизм, не припинили й не припинять боротьби проти всіх насильників, були б то большевицькі чи добровольчі банди грабіжників, доки не забезпечать повної свободи, незалежності та добробуту народові України.

Верховний Уряд Республіки, Директорія, — під моїм головуванням, — складається з членів, проф. Ф. Швеця та А. Макаренка. Між Директорією та Радою Народніх Міністрів панує повна згода й порозуміння щодо правування державою нашою.

Вороги народу ширять всякі брехливі чутки про наш уряд та його завдання й цілі, а тому оголошую, що теперішнє Народнє Міністерство Республіки Української є в такому складі: Голова Ради Народніх Міністрів і Народній Міністер Внутрішніх Справ *Ісаак Мазепа*, Народній Міністер Земельних Справ *Микола Ковалевський*, Народній Міністер Фінансів *Борис Мартос*, Народній Міністер Праці *Безпалко*, Військовий Міністер полк. *Петрів*, Міністер Юстиції і Керуючий Міністерством Закордонних Справ *Андрій Лівчицький*, Народній Міністер Шляхів України *Сергій Тимошенко*, інженер, Народній Міністер Господарства *Микола Шадлун*, Народній Міністер Здоров'я і Опікування *Дмитро Одрина*, Народній Міністер Пошт і Телеграфів *Іван Паливода*, Народній Міністер Преси і Інформацій *Теоділь Черкаський*, Міністер Культів *Іван Огієнко*, Міністер Єврейських Справ *Красний* і Державний Секретар *Левко Шрамченко*.

Найтяжча хвиля боротьби не зупинила праці Українського Правительства на користь та добробут Батьківщини. Уряд Української Народньої Республіки знає, що все, що здобуто українським народом в революційній боротьбі, повинно належати народові, й тому, щоб збудувати міцну та вільну Українську Республіку, в програму своєї діяльності покладає такі підвалини:

Перша підвалина: *самостійність і незалежність Української Народньої Республіки*, — щоб ніхто з близьких та

далеких сусідів не замахувався на наше самостійне державне життя та добробут українського народу.

Друга підвалина: *передача земель казенних і всіх великих власників без викупу до рук селянства.*

Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничої класи, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси республіки — *8-ми годинний робочий день і страхування робітників.*

Четверта підвалина: *загальне, рівне, таємне, безпосереднє, пропорціональне право обирати своїх представників до всіх установ народньої влади.*

П'ята підвалина: *мир, добре співжиття зі всіма народами світу та зав'язання з ними торговельних зносин, щоб забезпечити українське населення всім необхідним: краном, сіллю, нафтою, шкірою, залізом, матерією і т. і.*

Щоб остаточно збудувати та завершити будівлю Української Держави, Уряд Республіки при першій змозі скличе Велику Державну Раду, — яка прозветься українським *Парляментом з установчими функціями*, до складу якого увійдуть представники найширших кіл українського громадянства. Цей парламент, а не хтось інший, розв'яже справу нашого державного устрою і дасть нарешті *спокій, лад і силу Державі.*

Військо українське, обороняючи інтереси народу, *мусть провадити і далі визвольну боротьбу.* Разом з ним борються і наші брати, галицькі українці (а не австріяки, — як кличуть дурні люди); борються, щоб спільними силами здобути кращу долю для всіх нас, синів *Соборної Єдиної України.*

СЕЛЯНИ, РОБІТНИКИ Й ВЕСЬ НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Не вірте новим окупантам України — денікінським добровольцям. Це ті «гетьманці», які торік катували вас і накладали на вас контрибуцію, тільки в іншій шкурі. Вони разом з російськими поміщиками та жандармами хотять знову запрягти вас в панське ярмо, відібрати від вас землю, вони хотять знову завести царизм, який душив нас сотні літ. Ці чорносотенці розпускають чутки, нібито ми, українці, йдемо разом з ними. Це брехня...

Будьте свідомими, не йм'ть віри нікому, хто дуритиме вас, що ніби Петлюри й його війська вже нема; українська справа вже заснула. Петлюра, Українське Республіканське військо, Українське Соціалістичне Правительство е. Вони житимуть і працюватимуть доти, доки житиме лицарський

свободолюбний *Нарід Соборної України*, і ще добре дадуться знаки всім його ворогам. Не тратьте ж духу, шукайте правди в своїй громаді і знайте, що за вашою допомогою всі наші вороги будуть розтрошені впень, а ми, запанувавши у своїй сторонці, збудуємо таку Державу,— де ми — *Нарід сам*,— буде правити своїм життям.

Розум і совість, зброя і праця — запурука цьому.

Головний Отаман всіх військ Української Народньої Республіки. *Петлюра*

В Ставці року 1919, дня 17, м-ця вересня.

ПРОТИ ПОГРОМІВ

Головний Отаман Республіканських Військ 27 серпня с. р. звернувся до Українських Військ з слідующею відозвою:

Вояки Української Армії! Українське Народне Республіканське Військо Наддніпрянщини і Наддністрянщини, з'єднане в одну Армію, побідним маршем іде наперед, розбиваючи ворога, з кожним днем здобуває все нові та нові простори України, звільняючи від грабіжників-більшевиків, і цим несе Українському Народові свободу, волю і надії на світлі дні державного ладу і порядку.

Большевицька анархія і безладдя, страшний червоний терор, панування чрезвичайок, каторжан, у яких немає нічого святого в житті, виснажили останні соки у нашого народу і залили наші степи річками крові невинних і сльозами людськими.

З дзвонами в церкві, з хлібом-сіллю, квітками і сльозами радості зустрічає стомлений, знесилений і обідраний Український Нарід вас, хоробрі лицарі, як визволителів з-під ярма і знущань большевицьких, і як плоть від своєї плоті, і як кров від своєї крові.

Великий національний ентузіазм охоплює наш нарід при вашому вході в села і міста, і урочиста зустріч вас завжди чекає, а виновниками всього цього являєтесь ви, старшини і козаки Української Армії.

Славні і ніколи незабутні хвилини переживаєте ви в цей час, а з вами і всі народи, які живуть на терені українському.

Свята боротьба за визволення поневолених, незглядно

на належність їх до тої чи другої нації, за панування правди і волі, народоправства і за самостійність нашої Республіки,— ось ваші ідеали в цій боротьбі.

Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунті самостійности нашої Республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого не залежного життя.

Але вороги наші не сплять і уважно слідкують за кожним нашим кроком, аби тим чи іншим вчинком внести розлад серед нас і цим пошкодити скорішому здійсненню змагань нашого народу.

Ті ж самі большевики вважають Україну спадщиною Москви, тільки різниця та, що раніш була спадщина чорної, а тепер червоної Москви.

Вони бачать, що прийшов уже кінець їх пануванню на Україні, бо сам нарід український повстав проти них, але вони не гублять ще надії на поневолення народу українського.

Провокацією, на яку вони витрачають величезні суми, вони хотять розкласти нас зсередини, підкуплюючи злочинний елемент, який підбурює наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням, і цим хотять накласти тавро погромників на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України.

Цим способом наші вороги хотять роз'єднати українські і єврейські працюючі маси, шляхи яких дійсно зв'язані і мають за собою 300 років знуцання і гніту російського царизму.

Наша Народня Армія мусить нести рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянствам, бо останнє активно підтримує Правительство У.Н.Р. Всі його партії, як-то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і Фолкс-Партей стали на ґрунті самостійности України і беруть участь у будівництві Республіки.

Я сам знаю, коли представники єврейського населення допомагали нашому війську і підтримували законну республіканську владу.

Вороги нашої державности — большевики розстрілювали і розстрілюють не тільки українське населення, але й єврейське, часто із останнього забирали останні засоби для життя.

З великою пошаною я ставлюся до тих жертв єврей-

ського населення, які воно понесло на вітар нашої отчизни в цій боротьбі.

З донесення командуючих нашими славними дивізіями та корпусами і од державних інспекторів я знаю також і про те, що єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з ран у наших козаків в шпиталях, наскоро улаштованих за 3—5 верст од бойової лінії.

Мене зворушили сльози подяки на очах наших козаків до євреїв за їх сердешне піклування і допомогу ближньому, і я з приємністю спостерігав, як козаки нашої армії ставили варту біля крамниць та склепів єврейських, охороняючи їх майно від грабунків.

Виправлення мосту єврейським населенням під Старо-константиновом, зруйнованого більшовиками, в дуже короткій термін і допомога харчами, білизною теж говорять за лояльне до нашої армії відношення.

Маю певність і тверду надію, що такі факти надалі будуть частішими з боку єврейського громадянства і принесуть користь, так потрібну в справі заспокоєння для нашого краю.

Міністер Єврейських Справ цілим рядом заходів вплинув уже на більшовицькі кола єврейства, і вони вже не підтримують більшовиків, бо бачать в цьому свою загибель.

Разом з вами кличу єврейське громадянство йти з нами і всім допомагати нашому війську і правительству, і тоді можна сказати з певністю, що правительству УНР і ви, його армія, справитесь з тою великою і відповідальною роботою, яку ви провадите, одночасно руйнуючи силу більшовиків і творячи нашу самостійну Республіку, в якій кожний нарід має право вільного, спокійного життя.

СТАРШИНИ І КОЗАКИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ!

Українські [і] єврейські працюючі маси дивляться на вас, як [на] визволителів, і грядучі покоління не забудуть ваших заслуг перед цими народами, а історія з гордістю впише на свої сторінки моменти з цієї боротьби. Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми та підбиває слабших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів.

Більше карности і дисципліно-карности я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного.

Пам'ятайте, що ви є кращі сини свого великого народу, який хоче жити своїм самостійним життям і нікого не хоче поневолювати, а тому і ви, його військо, і надалі стійте непохитно на сторожі його інтересів і інтересів того, хто вам допомагає і благає вас і про його визволення.

Винуваті перед українським народом і республікою, незглядно на їх належність до тої чи іншої національності, понесуть саму тяжку кару по законах, які мають чинність на території Української Народньої Республіки, а невинуватим ви мусите нести визволення з-під ненависного ярма большевицького.

Республіки і моя сердешна подяка і пошана вам за вашу лицарську хоробрість, завзяття і самопожертву, яку несете ви на вівтар Отчизни, визволяючи од большевиків нашу Україну і всі народи, що її населяють, а тим самим і єврейський.

З Богом за велике і святе діло визволення народів з тяжкого ярма большевицького.

Головний Отаман *Петлюра*

12 жовтня 1919 року.

ЛИСТ ДО ФРАНЦУЗЬКОГО ПУБЛІЦИСТА ЖАНА ПЕЛІСЬЄ

Кам'янець на Поділлі

Мій дорогий Пелісьє!

Багато вже минуло часу, коли я з Вами бачився. З цього часу пережили ми багато тяжких моментів і не один сивий волос вказує на ті болючі етапи тієї дороги, якою ми пішли. Ми маємо багато ворогів, але через те, власне, скристалізувалась єдність волі нашого народу, через те й запалало могутнім вогнем бажання нашої країни до власної суверенності. Під теперішню пору нашим найтяжчим ворогом є Денікін, який, замість воювати з большевиками, обернув проти нас гармати й кріси, які отримав від Антан-ти; його старшини заявляють цілком одверто, що коли буде повалено Україну, вони вестимуть війну з Польщею і Румунією.

Ми не отримали досі жадної помочі; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріялу. Нічого! Ах, ко-

ли б Ви знали, Друже, скільки трагічних моментів прийшлося нам пережити через це цілковите опущення нас! Траплялось часто, що нашим козакам бракувало патронів! І тоді приходилось їм класти свою голову в багнетній боротьбі з большевиками! Приміри їхнього героїзму й ті великі криваві жертви, які вони несли, це щось одиноке, нечуване в історії війни.

Три четвертини наших козаків без чобіт і одежі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо не маємо ні медикаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принципи, *забороняють Червоному Хрестові* прибути до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки, й нам не остається більш нічого, як кликнути їм: «*morituri te salutant!*»

Та Ви знаєте це добре, Друже! Остеронь від переворотів і політичних комбінацій стоять незмінні принципи гуманності і філіантропії. Для досягнення цих принципів закладено Червоний Хрест. Його відділ мусить прибути на Україну, щоб рятувати хворих і ранених, і тим дати доказ, що милосердя й любов ближнього не знає ріжниць і що вона не ділить людей на добрих і злих, на овець і вовків!

Через Вас звертаюсь я до великої французької демократії. Її діяльність, її посвята мусить подвоїтись. Нехай вона трубить алярм! Нехай вона примусить того, кого слід, шанувати закони любови і людськості! Нехай французький уряд зніме бльокаду і тим дасть змогу купити для нашої армії та нашого народу медичні средства і ліки.

У нас цього року гарні жнива, і ми за ці речі заплатимо хлібом, щоб тільки допомогти нашому народові, який гине на полях битви і якого нищать епідемічні хвороби.

Я вірю, що мій поклик не пролунає без сліду й що він знайде широкий відгомін у демократичних колах Франції.

Наш народ ненавидить большевиків і вважає їх своїми смертельними ворогами; так само відноситься він і до правих, деспотичних і жорстоких приклонників Денікіна. Ці останні вживають тих самих метод, яких вживають і большевики, і між одними і другими існує певного роду спільний стратегічний плян відносно України й українців. Денікін ллє воду на советський млин, і *цю воду доливає Антанта!* Що за сумне явище! Тут мається діло з цілковитою політичною сліпотою! Я з цілого серця бажаю, щоб

антантські кола увільнилися від подібної хвороби й почали дивитись на справи правдивими очима.

У тих тяжких трагічних умовах, серед яких ми будемо свою долю, ведемо свою визвольну боротьбу, ми потішаємося думкою, що є ще люди, які мимо цієї загальної сліпоти правдиво оцінюють наше становище і усувають всякі перешкоди, пересуди й недовір'я. Це все дозволяє мені й моїм приятелям легше нести цей тяжкий хрест, який на нас поклато Провидіння. Ви, мій Друже, є одним з тих, хто *sine ira et studio* виступаєте в обороні нашої нації, і я вірю, що настане день, коли правда і справедливість побідить.

Дозвольте мені в доказ моєї вдячності за Вашу моральну поміч стиснути Вашу руку.

Відданий Вам *Петлюра*

28 жовтня 1919 року.

ПРОМОВА НА ПОЛІТИЧНІЙ НАРАДІ 26 ЛИСТОПАДА 1919 РОКУ

Панове старшини й козаки! Дивлячись на всіх вас тут, пригадую й пізнаю не одне ім'я й обличчя тих людей, з якими мені пощастило почати роботу й боротьбу за волю України. В тому тяжкому стані, в якому перебуває українська армія в цю хвилину, може, декому в серце закрадається думка — чи не пора, мовляв, нам сказати: «Не тратьте, куме, сили, пускайтеся на дно!»

Немає більшої помилки, коли б хто з нас так подумав. Чи ми своєю боротьбою здобули для України що-небудь? Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу. Самі російські більшовики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьбу з Україною більшовизм не дійшов до Західньої Європи. Признаймося

без гордоців і без зайвої скромности, що за час двохлітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого не залежно порядкувати на своїй землі.

Знаю, що внаслідок наших невдач багато слабших духом піддаються настроям безнадійности, про які передо мною говорив голова ради міністрів. «Фахівці» від нас одсіялись. Будемо робити наше військове діло тими силами, які ми маємо. Я знаю втому і злидні, які підточують армію, її дух і віру. Ми перейдемо на спільний котел, а таки буде наше зверху! Тільки не треба ѓдчаю. Коли ми тут дамо собі присягу, що й далі непохитно будемо боротися, то ми переможемо. Денікіну приходить кінець, бо вже взяли большевики Курськ і Бахмач. Проти добровольців ідуть народи Кавказу й Кубані. Нам треба вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед. Дехто думає, що ми повинні розійтись по Україні й нищити Денікіна з сільських закутків. Це неправильно, бо, розпустивши військову організацію, ви все знищите. Я попереджаю, щоб ніхто не йшов на той бік фронту без наказу. Сепаратні вчинки в армії недопустимі. За порушення наказів винні будуть відповідати по закону аж до розстрілу. Я дав вказівки командуючому армією звести частини до купи. Не треба зайвих посад і зайвих людей. Воєнний плян ми можемо виконати тільки тоді, коли будемо виконувати накази.

Не повинно бути хаосу в політичному думанні. Наша політика оправдала себе. Самостійна Україна коли буде, то буде тільки як демократична республіка. Переговори з большевиками не роблять нас самих большевиками. Ми будемо завжди самі собою. Наше становище не безвихідне. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіля рушити на південь проти денікінських частин, які самі вже розпадаються. Не думайте, що нам можна базуватись тільки на повстанцях. В нашій боротьбі рішаючу ролью грало і гратиме регулярне військо. Отже, панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти єдину надію України, регулярну армію, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування!

ВІД ПРАВИТЕЛЬСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

В будіванні Самостійної Української Народньої Республіки в цей момент кінчається один період — період нечуваної героїчної боротьби і великих страждань українського народу. Доля судила, що український нарід на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається як приватна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати озброєною силою, а не як хата вільного українського народу і свободних, рівноправних меншостей цієї країни.

Російські комуністи бажають за допомогою матеріальних багатств України піддержати свою Советську Республіку. Російські контрреволюціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну.

Імперіялістичні держави Європи будують свою політику на сході через поневоленіх народів України. Тому не дивно, що український нарід, полишений лише на свої власні сили, не міг досі твердо стати на ноги в будівництві своєї держави.

З моменту евакуації Києва, після повалення гетьманського насильства, Українська Народня Республіка була під страшною загрозою захоплення ворогами. І лише завдяки надзвичайному героїзмові народу і війська держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого вояцтва, а ще більше вірних синів України гинуло від усяких заразних хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що український нарід гине без усяких санітарних засобів, а навіть забороняли привозити на Україну потрібні нашому війську ліки.

Правительство Української Народньої Республіки і республіканське військо, які заводили лад і порядок на території України, спираючися на демократичні принципи, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відрізала нашу територію від взаємовідносин зі світом, внаслідок чого наш край знову кинутий на чорну страшну анархію.

Через усе те наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року — в Києві, в лютім — у Вінниці, в травні — в Волочиську, в червні — в Кам'янці. Все це етап українського народу по дорозі на

Голгофу. Бичований, знеможений, піднімався він у своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу. І, напевне, наше робітниче і селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесли матеріально і морально наших організованих сил.

Перехід Галицької Армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне і матеріальне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Старо-константинова і перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога.

Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії. В цей критичний момент для української державности, коли наша армія зосереджувалась у районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої пляни советськими лозунгами, задовольнила свої хижацькі наміри тим, що зрадницьки пограбувала державну скарбницю.

Цим наша армія поставлена в ще більш скрутне матеріальне становище. В зв'язку з зазначеним станом речей, правительство Української Народньої Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительством разом з верховною владою республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв'язок з народом і військом, керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої республіки. Правительством не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця.

Панські порядки нового гетьмана, генерала Денікіна, вже підняли проти себе весь трудящий народ України, всю українську і неукраїнську демократію. Понад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти російських чорносотенних завойовників.

Окрім повстання в тилу добровольчеської армії, її силу підриває наступ червоної армії із Советської Росії. Гос-

подарюванням чужоземців Україна доведена до крайньої руїни і безладдя. Народ України і наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається. Він може посіяти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття, втретє знищити Україну матеріально.

Вояки Української Армії і весь народ України!

Нехай наша віра в нашу народню справу не захитається ні на мить!

Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від вас великої самопожертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби. Двохрічною своєю боротьбою з ворогами України ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній Соціалістичний Конгрес в Люцерні 8 серпня цього року одногосно признав Українську Самостійну Республіку.

Весь щиро демократичний і соціалістичний світ дивується нашій впертій і невпинній боротьбі з своїми ворогами за національну і соціальну справедливість.

Успіхи наших ворогів недовговічні, бо на чужі гроші і чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою, держиться армія Денікіна. Українська Народня Республіка держиться своїми власними силами і наперекір нашим лютим ворогам вона буде жити вільно й самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде самостійна Народня Республіка. Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без ріжниць національностей, здобути собі землю, волю і громадські та національні права.

Нехай живе вільний нарід України і його Незалежна Народня Республіка.

Голова Директорії Отаман *Петлюра*

Голова Ради Народніх Міністрів і Міністер Внутрішніх Справ *І. Мазепа*. Міністер Преси й Пропаганди *Т. Черкаський*. Міністер Праці *Й. Безпалко*. Міністер Єврейських справ *П. Красний*. Керуючий Міністерством Пошт і Телеграфів *І. Паливода*. В. о. Міністра Народнього Господарства *Г. Солодар*. Державний Секретар *Л. Шрамченко*.

м. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року.

НОТА ДО НАЙВИЩОЇ РАДИ СОЮЗНИХ І СПОЛУЧЕНИХ ДЕРЖАВ У ПАРИЖІ

Українська Народня Республіка. Голова Директорії
і Головний Отаман Республіканських Військ.

17 січня 1920 р. № 881. Ставка.

Уряд Української Народньої Республіки має честь довести до відома Найвищої Ради Союзних і Сполучених Держав слідує:

З грудня місяця 1918 року Українська Народня Республіка веде невпинну і рішучу боротьбу з большевиками. Виключно своїми власними силами, без усякої допомоги зовні, український нарід обстоює своє національне незалежне життя і кров'ю своїх кращих синів будує самостійну державу. В тій боротьбі загинули вже десятки тисяч українського війська.

І нині під час третьої спроби окупації України російськими комуністами, український нарід також не дозволить робити над своїм тілом комуністичних експериментів, не дозволить чужинцеві панувати над собою.

Але боротьба ця надзвичайно утруднена бльокадою, яка заряджена Найвищою Радою Союзних і Сполучених Держав і разом з Советською Росією захоплює український нарід. Бльокада ця, не будучи в силах зупинити нелегального товарообміну і зв'язаної з ним деморалізуючої спекуляції, осягає лише того, що позбавляє Уряд Української Народньої Республіки змоги заосмотрити військо і населення медикаментами і санітарним матеріалом і таким чином протиділати страшним епідеміям тифу і холери, що винищують армію і цивільне населення.

Ця страшна небезпека, яка є не тільки небезпекою для України і сусідніх з нею держав, але, може, й для всієї Європи, дає Урядові Української Народньої Республіки право, котре є одночасно обов'язком перед українським народом і всім населенням Європи, звернутись до Найвищої Ради Союзних і Сполучених Держав з просьбою придивитись тяжкому становищу, в якому знаходиться український нарід, і дати Урядові Української Народньої Республіки змогу боротись зі страшною фізичною загрозою життю населення України. Уряд Української Народньої Республіки має честь просити Найвищу Раду Союзних і Сполучених Держав дозволити вільний перевіз на Україну ліків і санітарного матеріалу, які Урядом Укра-

їнської Народньої Республіки давно вже закуплені на заході Європи, але й досі не можуть бути привезені на місце.

Уряд Української Народньої Республіки має честь зазначити, що тепер на Україні в районах, вільних від большевиків, іде енергійна праця над реорганізацією війська, відродженням економічного життя і відбудовою держави на принципах суто демократичного парламентаризму.

Уряд Української Народньої Республіки має честь просити Найвищу Раду Союзних і Сполучених Держав прихильно віднестись до цих його стремлінь і передовсім уможливити фізичне оздоровлення країни. Без цього необхідного фізичного оздоровлення Україна, що була колись житницею Європи, буде тепер осередком епідемій. Таким чином, Україна не зможе дати вже Європі своїх величезних запасів хліба. Уряд Української Народньої Республіки думає, що фізичне оздоровлення України було б разом з тим першим дійсно міцним кроком в розвиванні східної проблеми, яка займає тепер Найвищу Раду Союзних і Сполучених Держав.

Уряд Української Народньої Республіки надіється, що Найвища Рада Союзних Держав не відмовить вжити заходів, які могли б поліпшити санітарне становище України.

Оригінал підписали:

Голова Директорії і Головний Отаман Республіканських Військ: *Петлюра*.

За Голову Ради Міністрів Військовий Міністер Ген. Штабу Полковник *Сальський*.

За Міністра Закордонних Справ Міністер Праці: *Осип Безпалко*.

МЕМОРАНДУМ ДО ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО

Голова Директорії Української Народньої Республіки
і Головний Отаман її Військ

До пана Начальника Польського Панства

М е м о р а н д у м

в справі відношення польських властей до військ і урядовців Української Народньої Республіки, що перейшли на територію Польщі та в справі державного і приватного майна УНР, що привезене було на цю територію державними установами республіки і окремими урядовцями, а

також в справі поводження польських військових властей на території України, занятій польським військом по пропозиції Головного Отамана України.

Військові обставини, викликані відомою зрадою в листопаді місяці галицьких українських військ під проводом генерала Тарнавського, — спричинилися до того, що Верховна Українська Влада і Вищий Уряд України змушені були опустити тимчасову столицю України, Кам'янець на Поділлі.

Не бажаючи допустити ворога України — добровольчу армію під проводом генерала Денікіна — до окупування як Кам'янця, так і інших міст на Поділлі, я мав честь звернутися до пана Начальника Панства з проханням зарядити заняття опускаємих українським військом місцевостей польськими військами.

Звертаючись з подібним проханням до пана Начальника Панства, я спирався на слідуючі підстави:

1) Поширення влади добровольчої російської армії, що має на меті відновлення «єдиної, невідомої Росії» в її двоєнних межах, небажане і суперечне не лише панстовим інтересам України, але і таким же інтересам Польщі, тим більш, що, опановуючи Поділля, спільний Україні й Польщі ворог — підходить безпосередньо до кордонів Панства Польського.

2) Я був і є прихильником щирого порозуміння і нав'язання тісних добросусідських стосунків між суміжними українським і польським народами на підставі їх співділання на ґрунті політичному і економічно-господарському, і

3) Українська Дипломатична Місія, вислана до Варшави, інформувала мене в тому, що в Високій особі Пана Начальника Панства, в Польському Уряді і кращих представниках польського народу — Українська Держава, український нарід і Український Уряд мають щирих прихильників самостійної, незалежної і дужої України.

Заряджуючи звільнення через Верховну Державну Владу і українське військо тимчасової столиці і інших міст Поділля, Український Уряд не мав сумніву в тому, що, вступаючи на територію України по запроханню, польські військові відділи і влада вступають, як заприятнені союзники, вступають не з метою окупації і використання тимчасового неладу в шерегах оборонців України, а з метою не допустити окупанта на посідаєму українською владою територію, з метою дати змогу українському військові і

народові позбутися наслідків анархії, кинутої в їх шерехи зрадою генерала Тарнавського.

Коли б Український Уряд, помимо авторитетних і з українських, і з польських джерел інформацій, припускав можливість іншого відношення до панствових, військових і громадських інтересів України з боку польського війська і польської влади,— то він не мав би жадної рації збільшувати критичне становище України під погрозою опанування її реставруємою Росією, ще й добровільно покликаною польською окупацією.

Урядові Української Народньої Республіки була відома та праця, яку якраз в листопаді місяці Українська Дипломатична Місія в Речі Посполитій Польській проробила спільно з делегацією, призначеною Польським Урядом для переговорів з Місією. Уряд Української Народньої Республіки був ознайомлений з тими засадами й жаданнями, які за спільною згодою Української Місії і польської делегації мали лягти в основу польсько-українських союзних порозумінь і дійсно лягли в основу декларації Місії від 2 грудня 1919 року. Отже,— Уряд Український, порозуміваючись з Урядом Польським відносно заняття польським військом опущених військом українським місцевостей України,— був цілком певний тоді і зостається певен того і тепер, що обидві сторони в своїх стосунках мали і мають виходити, згідно вимогам міжнароднього права, не лише зі змісту, але і з духу поданої Українською Місією в імені свого Уряду, а прийнятої польською делегацією в імені її Уряду декларації від 2 грудня, заповідаючої широкий союзний і приязний контакт між панствами польським і українським.

При такому напрямкові польсько-українських переговорів в Варшаві і особливо після подачі декларації від 2 грудня 1919 р.,— Український Уряд, по зрозумілих причинах, не знаходив потрібним детально і скрупульозно умовлятися з Польським Урядом відносно того, які стосунки мають бути між українською цивільною владою і владою польською в тих місцевостях, де дійде до співпраці цих влад, які мають бути права і обов'язки польської військової влади супроти громадян і мешканців території Української Народньої Республіки, супроти державних установ, законів, державного майна республіки і майна приватного. Українська державна влада призначила законним шляхом, в особі одного із членів Кабінету Міністрів, Міністра Освіти і Культів проф. Огієжа,— свого

Головноуповноваженого на керування цивільними справами опущеної тією владою території, дала йому певні інструкції, ознайомила негайно зі змістом декларації від 2 грудня м. р. і з тими заявами, які ця декларація викликала з боку польської делегації, і була певна, що польська військова влада, яка приходить по запроханню української влади на територію України,— своєю чергою посідає відповідні, засновані у душі декларації 2 грудня м. р., інструкції і вказівки.

Тим часом від окремих урядовців і приватних осіб на ім'я Верховної Української Влади і Українського Уряду стали поступати заяви про ті надужиття, яких допускається Польське Військове Командування над державними установами, державним та громадським майном, над політичними правами населення і його приватним майном.

Українська Верховна Влада і Уряд — хотіли спочатку бачити в цьому прибільшення і узагальнення поодиноких небажаних і гідних жалю випадків, але число скарг, їх настойчивість і гострота обжалуваємих випадків щодалі збільшувалась. Пізніше стали поступати заяви від вищих військових і цивільних урядовців, які, через не залежні від них причини, опинились на території Польського Панства, деякі самі по собі, а деякі і з державним майном.

Позволю собі тут згадати про ті випадки гострого відношення і ті поневірання, яких зазнали від агентів польської влади на пограничній території Польського Панства як цілі військові відділи, так і окремі військові і цивільні урядовці Української Народньої Республіки.

Шерег відділів і груп, які в Борщеві, Гусятині і Підволочиську, після попереднього порозуміння з приділеним для зв'язку з українською владою старшиною польського війська капітаном Чарнецьким,— перейшли на польську територію, щоби або одержати пропуск на Шепетівку і далі, як це було умовлено між дотичними представниками української і польської влади, або одержати від української влади інший маршрут, урядовці були оповіщені польськими властями почасти конфінованими, почасти інтернованими. На натуральне здивування старшин і козаків української армії, військових і цивільних урядовців української республіки і на протести та заяви їх, що вони прибули на територію заприязненої Україні держави за дозволом компетентного польського органу і зовсім не заслуговують на таке до себе вороже відношення,— польські власті відповідали, що їм рішуче нічого не відомо

про наміри польського уряду, про заприязненість між Україною й Польщею і вони не мають жадних вказівок на те, як ставитися до українських військових і цивільних урядовців, а тому і ставляться так, як вважають за потрібне.

Після конфінування та інтернування — польські власті почали переводити одбирання майна, яке було при прибулих. Одбиралось державне майно, що вивезене було для технічних потреб війська, державних установ української республіки, а саме: скарбові гроші, телеграфні, телефонні апарати, авта, приладдя й часті до авт, канцелярські пишучі машини й інше. При одбиранні державного майна — не завше шанувалась і приватна власність, так що шерег урядовців залишився без грошей і потрібних до вжитку речей. Вимоги, аби при одбиранні майна складались акти про те, що і в якій кількості одібрано, — залишались без задоволення, бо агенти польської влади відмовлялись або непотрібністю актів, або браком часу на їх складання.

Після переведення обеззброєння військових частин і вивлащення як військових, так і цивільних урядовців з державного, а почасти і з приватного майна, військові частини і окремі урядовці були згодом за посередництвом Української Дипломатичної Місії в Варшаві направлені назад до Кам'янця-Подільського, а здебільшого розпорядженням польського уряду перевезені в Ланьцут, в лагерь інтернованих.

Але ці всі, хоч як неприязні Україні, акти агентів польської влади — не мають майже значення супроти тих актів, яких допустились польські військові власті в Кам'янці-Подільському і інших містах Поділля.

Відносно цих актів Головноуповноваженим Українського Уряду Міністром Огієнком прислано на мої руки великий матеріял.

Ознайомившись з цим матеріялом, — я і уряд української республіки могли би впасти в зневіру, коли б великому грону українських політичних і громадських діячів та проводарів народу не була властива віра в те, що опріч тієї Польщі, яка не в відповідний спосіб представлена на Україні, є ще й інша, лицарська Польща, речником якої є в першій мірі Високодостойний Пан Начальник Польського Панства.

Тільки глибока віра в те, що ця остання Польща буде рішати врешті справу співділення суміжних Панств, України й Польщі, дає мені змогу і право предложити Панові

Начальникові Панства цей меморандум на належне угляднення і висновки.

З шеругу поданих п. Головноуповноваженим Української Народньої Республіки неправних вчинків і виступів агентів польської влади на Поділлі — подаю лише головніші, не вважаючи потрібним при їх існуванні говорити про дрібніші.

В першу чергу зупиняюсь на вчинках, які не можуть бути інакше кваліфіковані, як погвалтування, під оглядом розумінь міжнароднього права, самостійности і незалежности України, а саме:

В моє розпорядження представлені опубліковані: приказ «довудства» групи генерала Бонніна № 7465. III — від 2 грудня м. р., на польській мові. Приказ № 1-й коменданта повіту і пляцу капітана Оцеткевича на українській мові «Odezwa powiatu i placu w Kamienscu-Pod», підписана тим самим капітаном Оцеткевичем.

В приказі «довудства» групи генерала Бонніна в п. 3: «Всі міністри, урядовці і службовці України Наддніпрянської, що знайдуться за Збручем по обнятті заряду комісаром польським, будуть мати право позостатись в Кам'янці в характері осіб приватних; в п. 5 приказу «довудство» «з інституцій українських зізволяє на функціонування в Кам'янці університету українського і школи юнкерів, яко інституцій приватних».

Отже, приказ «довудства»: а) касує українські уряди, які правомочно zostавлені Вищою Українською Владою на опущеній території України; б) позбавляє урядовців їх законних службових прав; і в) обертає Державний Український Університет і урядову школу юнкерів в «приватні інституції».

В приказі № 1 комендант повіту і пляцу оповіщає, що «всі попередньо видані зарядження тратять силу обов'язуючого». В п. 3 «приказу» комендант вимагає, аби «всі матеріяли, які коли-небудь були власністю урядів: австрійського, німецького, російського і українського, — мали бути зложені найдалше до дня 15 січня 1920 року команді повіту і пляцу». В п. 5 комендант вимагає, аби «всі подання і прохання до військових властей були редаговані в польській мові (з евентуальним переводом російським або українським) і були відповідно стемпльовані у касового старшини команди повіту і пляцу».

«Odezwa» в цілому представляє такий документ, який під оглядом порушення прав суверенности УНР, — не на-

дається до цитування окремими абзацами, і, говорячи про ту «Odezwu», треба би було наводити всю її цілком. Досить сказати, що в «Odezwie» комендант повіту і пляцу вважає, що Кам'янець «co tak nierozzerwalnie złączony z dolą i niedolą Rzeczypospolitej» „po długich latach niewoli, ucisku i udręki do dawnej wraca macierzy“». П. комендант сподівається, що місто Кам'янець стане за взірць для інших міст, очевидно, Поділля, під оглядом польськості і офірности.

Як бачимо, комендант пляцу і міста знаходить можливим говорити:

а) про відміну огульно «всіх» заряджень, які були видані до обняття комендантської влади п. Оцеткевичем.

б) вимагає передачі комендантурі майна, належного Українській Народній Республіці, і то однаково, як власного майна республіки, так і майна, належного їй по праву наслідування його від первісних власників, що полишили це майно напризволяще на території України;

в) всупереч основним законам України заводить в стосунках з польською військовою владою обов'язковою урядовою мовою мову польську, допускаючи евентуально мову українську, поруч з російською, тільки як мову паралельного перекладу, замість того, аби законно жадати подань на державній мові УНР, з перекладом польським;

г) оповіщає Кам'янець на Поділлі і його повіт прилученим до Польщі, хоч польський уряд і прийняв декларацію Української Дипломатичної Місії в Речі Посполитій Польській з дня 2 грудня м. р., в якій декларації кордон між Польщею й Україною з півдня і заходу зазначено по річці Збруч;

д) оповіщає про дальшу польську експансію в «kraj najbliższy», себто: на дальші українські простори на схід.

«Головноуповноважений Української Народньої Республіки Міністер Огієнко звернувся до п. коменданта м. Кам'янця і пляцу з протестом проти одбирання польською військовою владою на території Поділля, зайнятій польським військом, без жадного порозуміння з українською владою, державного, громадського і приватного майна без ваги, обчислення, обмірення, без опису і часто без розписок на мільярди карбованців. Головноуповноважений Міністер УНР справедливо і в формах якнайбільш коректних вказував, що подібне відношення до державної, громадської і приватної власности руйнує адміністративні апарати, руйнує земське життя, економічно-господарські,

санітарні, просвітні і апровізаційні заходи української влади та спричиняється до зросту якнайбільше небажаного ворохобницького настрою у населення, що на подібне ж відношення до державної, громадської і приватної власності України з боку німецьких окупантів населення відповіло в свій час повстанням і кривавими бійками з окупантами.

Справедливий протест Головноуповноваженого Міністра УНР викликав телеграму — розказ Н. Д. фронту галицьського, в якій телеграмі «довудство» за підписом шефа штабу полковника Кеслера відповідає, що нібито розкази Н. Д. щодо українців, видані з моєї, Отамана Петлюри, відомости. Що зокрема до Головноуповноваженого і Міністра УНР, то на свій коректний і цілком зрозумілий протест в загальних інтересах і населення, і влади польської і влади української — дістав в вищезазначеній телеграмі обвинувачення в «протиділанні» польським властям і обіцянку, що проти нього Н. Д. вчинить належні кроки.

Примушений запротестувати якнайрішучіше проти невідповідаючого дійсності покликування на мою згоду як з тими зарядженнями, так і вчинками, які польські власті провадять у відношенні і до населення, і до майна державного, народнього і приватного на території України, зайнятій польським військом на прохання української влади. Дотичні ж місця в телеграмі відносно Головноуповноваженого Міністра УНР — вважаю незаслуженою образою, скерованою не лише особисто супроти п. Огієнка, але і супроти влади УНР, членом якої є п. Огієнко і яка знаходиться формально, і бажано, аби знаходилась і по суті, в заприязнених дружніх відносинах з Польським Панством.

Слідом за вищими польськими військовими установами в напрямку негації української влади йдуть і нижчі агенти. Так, наприклад, в листі від 19. XI м. р. на ім'я п. Огієнка, надісланім за згодою майора Борути, призначений польською владою головний лікар шпиталів українських (підпис нерозбірний) іменує п. Огієнка «Тимчасовим Міністром», мимо того, що п. Огієнко є повноправний член Кабінету Міністрів Уряду УНР, і опріч того вищезазначений урядовець польський заявляє, що всякі накази бувшої української влади «не мають значення».

Заходи Головноуповноваженого Міністра п. Огієнка нав'язати правильні стосунки з Українською Дипломатичною Місією в Варшаві і тими членами уряду, які пере-

бувають там,— не мали жадних skutків, бо телеграми п. Огієнка і листи його за призначенням не доходили, а посилаємі кур'єри завертались польськими властями назад або арештовувались, а пакети відбирались і розпечатувались.

Безоглядні реквізиції засобів апровізації, майна і мешкань, контрибуції (в с. с. Ісаковці, Ляшковці, Гавриловці, Вітковці та інших), арешти громадських, земських діячів — тероризують населення, і, як констатує в своїй записці Кам'янецька Повітова Земська Управа,— це все зробило неможливою працю органів земського самоврядування. Для країни, в якій, після довгої розрухи, щойно стало налагоджуватися економічно-господарське життя,— припинення діяльності таких великої ваги організацій, як земства,— загрожує щонайлихішими наслідками і анулюванням досягнених уже результатів щодо відродження краю і піднесення добробуту його населення.

Руїна державних установ УНР, що zostались за розпорядженням Уряду УНР на місці, довершається ще і в інший спосіб. Так, військове командування обеззброїло в м. Кам'янці міліцію, а 26 грудня м. р. навіть обеззброїло Експедицію Заготовки Державних Паперів, де відбувається виріб українських кредитових білетів на великі суми. Таке обеззброєння, натурально, перш за все впливає на умови праці персоналу Експедиції і зменшує продуктивність тієї праці, а по-друге — виставляє Експедицію на небезпеку перед злочинними елементами, з боку яких не виключена можливість грабіжницьких нападів на Експедицію.

Така великої ваги справа, як реорганізація розложеного зрадою ген. Тарнавського українського війська і поповнення його новими елементами, провадиться в атмосфері недоброзичливого відношення польських військових властей в Кам'янці, що знову впливає як на успішність реорганізації і поповнення армії, так і на настрої реорганізуємих частин та людського матеріалу, яким частини поповнюються.

Як на приклад, можна вказати на випадок, коли зформована в Кам'янці за розпорядженням польської команди і відправлена нею в супроводі підпоручника польської служби п. Неймана до Борщева,— партія була мало що не інтернована в Борщеві, і тільки після довгих переговорів старшин цієї партії з польською владою — старшинам удалося повернутися назад до Кам'янця.

Так само партія кількістю 65 чоловік старшин, направле-

на до Ланьцуту через Львів, у Львові була засаджена за ґрати і трактована як ворожі полонені, тільки після цілого шереху клопотів партія ця добилася врешті того, що її до Ланьцуту направили як охотників до формуємої української армії, а не як полонених ворожої сторони.

Прикази польської влади про явку старшин української армії на зборні пункти для відпровадження у місця, де по умові між мною і паном Начальником Польського Панства мають провадитись формування,— видаються в такій редакції, як начебто старшини ті підпадають інтернуванню в лагерьях для полонених і неспокійних елементів ворожого панства (приклад: оголошення команди міста і повіту Кам'янець-Подільського від 1 грудня м. р.). Ті старшини, які з'являються все ж таки для отправки, залишаються без засобів до переїзду, бо часто підводи не заготовлені і не зроблено розпорядження про маршрут.

Такі ненормальні форми співділання польських військових властей на Україні в справі реорганізації української армії ведуть до дуже прикрих наслідків. Зменшується контингент бажаючих продовжувати боротьбу за самостійну Україну в шерехах при таких умовах реорганізуємої армії, падає віра в можливість братерства по зброї української армії з армією польською, і навіть одержується, поки що ще остаточно не установлені, звістки про випадки, коли менш витримані старшини воліли підпасти під кулю польського жовніра, як підпадати трактуванню, гідному у відношенні до ворога польської влади.

Роблячи підсумок всьому вищезазначеному, я з як-найбільшою увагою поставився до представленого мені Головноуповноваженим Міністром УНР матеріялу.

Безпосередня моя участь на протязі двох останніх років в центрі українського політичного та державного життя, те знання української історії і душі українського народу, яке я міг придбати за попереднє своє життя,— цілком виразно дають мені змогу зробити консеквентні висновки з того становища, в яке поставились до місцевого населення українського Поділля представники польської військової влади і в яке вони поставили до себе те населення.

Ігнорування елементарних прав самостійности Української Держави, зневажування її законів, мови, урядових установ; непотрібне, нічим не викликаєме поневіряння військових і цивільних оборонців тієї держави, безоглядне забирання і привлащування державного майна на мільярди карбованців,— все це може викликати і викликає справедли-

ве обурення та нарікання супроти тих чинників, які прислужилися до всього того.

Відповідно своєму розвиткові, своєму соціальному становищу, різні елементи українського суспільства по-різному реагують на те, про що вони чують і що вони бачать на території УНР, зайнятій військами дружньої і заприятельної нам держави — Польщі.

Але всі ці елементи об'єднуються в одному: росте хвиля незадоволення, як тією владою, яка, в щирому бажанні вивести Україну на широку дорогу щасливого вільного життя, запрохала на частину цієї України для дружньої співпраці польську військову владу, так і проти цієї запроханої влади.

В останній період української історії серед українського суспільства, як в вищих його і інтелігентніших колах, так і в колах нижчих, почав було ширитися і поглиблюватися настрій та рости свідомість про необхідність щирого і всебічного порозуміння з Польщею. Цей настрій і це пересвідчення уряд УНР взяв у свої руки і повів свою політику в напрямі зазначеного зближення. І саме тоді, коли здавалось можливим це зближення довести до жаданого кінця, коли можна було слова перетворити в діла, саме тоді з боку наших сусідів, з якими ми шукали і, здавалось, готові були знайти те зближення, — прийшли такі події, які вибивають із рук українського уряду можливість на те, щоб провадити справи того зближення далі, а навіть підкопують і ті здобутки, які вже досягнені і знайшли своє зафіксування в декларації Української Дипломатичної Місії від 2 грудня м. р.

Серед гарячих, навіть, прихильників продовження політики зближення України й Польщі чуються тепер нарікання на те, що зазначена декларація застається мертвим словом супроти суворої, далекої від того слова дійсності. Особи, які досі хотіли працювати і працювали в напрямку нав'язання тісних стосунків з Польщею, — зараз зрікаються покладених на них завдань і звертаються до верховної влади з проханням про звільнення їх від праці і обов'язків, в корисність яких для української справи у тих працівників відібрано віру.

Зостаючись все ж таки особисто глибоким прихильником щирого порозуміння Польщі і України і маючи пересвідчення, що таким же прихильником являетесь і Ви, Пане Начальнику, я запропонував Українській Дипломатичній Місії в Польщі вчинити відповідні кроки перед польськими властями, а разом з цим — я позволю собі предложити високій увазі Пана Начальника цей меморандум в повній надії, що

це ще не пізно поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них тепер же негайно не ліквідувати,— матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої та ладу сусіднього Польського Панства.

Вчинки, яких допустилось польське командування на Поділлі, можуть тільки плодити анархію, жити денікі́нство, давати сік для росту большевизму, себто: робити все можливе для того, щоби ні Україна, ні Польща не мали тих нормальних умов, за яких тільки і можуть стати сильними ті два сусідні Панства.

Голова Директорії і Головний Отаман *Петлюра*
Міністер Закордонних Справ *А. Лівіцький*

Дня 22-го січня 1920 р.,
м. Варшава.

ЛИСТ ДО Д. АНТОНОВИЧА

Д. В. Антоновичу
Голові Дипломатичної Місії У. Н. Р. в Італії

Шановний Дмитре Володимировичу,

В зв'язку з новими — змінюючимися — обставинами в справі визнання нашої державности, Ви одержите належні вказівки й побажання уряду щодо Вашої діяльності в Італії. Знаючи, що дотеперішня позиція держави, в якій Ви представляєте інтереси нашої республіки, значно залежала од позиції Англії та Франції, я певен, що позиція та швидко зміниться на краще. Разом з тим я не можу не оцінити тих заходів, які робились дотепер деякими кругами італійськими в справі допомоги нашому становищу міжнародньому. Певен, що Ви склали подяку тому депутатові (здається, Корде), який виступив у парла́менті за визнання України. Жалкую, що через незалежні обставини від Вас досі доходили скупі вісті й уривчасті інформації і що, очевидно, і од уряду нашого Ви не мали ні своєчасно, ні належних вичерпуючих інформацій та директив. Користаючи з нагоди мого побачення з К. Мацієвичем, я передаю Вам цього листа з висловом в ньому деяких інформацій та гадок.

Щодо перших. В європейських газетах уже з'явились, та

ще й з'являться, певно, будуть інформації про «уряд Мазепи», про те, що ніби сам Мазепа перейшов до большевиків etc. Все це — інсинуації або провокації, в створенні яких заінтересовані вороги нашої національно-державної єдності та демократичної лінії, яку і я, і Мазепа неуклінно переводили і провадити далі будемо. Отож при заяві в пресі якихось в цьому роді зрадагованих інформацій майте на увазі, що «уряд Мазепи і Петлюри» — це все одно, — одного добиваємось, за одно змагаємось. Я виїхав за кордон для полагоджування нашого становища і по постанові уряду та війська, щоб при першій нагоді повернути. Міністер Безпалко вже приїздив за мною, але, не маючи точних відомостей про наслідки тієї кампанії, яку я, користуючись різними зв'язками, провадив, я не міг ще, на жаль, вернутись «додому». Але цей час вже наближається. 30. 1. я одержав од Тишкевича телеграму.

Чекаю кілька день на розшифрування цього повідомлення. Полагоджу деякі справи з п. Пілсудським, Мартосом (справи нових наших за кордоном) і не замедлю вирушити, щоб довести нашу боротьбу до бажаного кінця. Маю надію, що зроблені заходи одчинять нам двері до Європи, до світу. Хвилююсь лише, чи втримається до того часу Мазепа і те військо, що з ним, щоб своєчасно прибути зорганізованою військовою силою на допомогу і одчинити можливість для ввозу на Україну різного краму, без якого далі ніякі змагання будувати нашу державу не дадуть пожаданих наслідків.

Переходжу до *другого моменту* мого листа.

Ми потерпіли велику невдачу не тільки через зраду галичан (установлено, що її санкціонував шифрованою телеграмою Петрушевич), не тільки через виснаженість та неорганізованість нашу, але головно через нашу ізольованість од світу і ту бльокаду, в яку кинула нас Антанта. А провадити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу абсолютно не можна, ні організувати культурно-державне життя так само неможливо. Тисячі жертв, сила крові, руїна матеріальних і культурних цінностей — і то все не оправдалось би, не мало би наслідків, коли б ми і надалі свою боротьбу провадили в дотеперішніх умовах. Нарід, надто селяни, здичавів, здеморалізувався і виснажився. Школи здебільшого зачинені. Дезорієнтація. Моя хата скраю, — нічого не знаю. Брак почуття обов'язку. Потреби людей натурального господарства. — Ось що уявляє Україна в більшій своїй частині. Сновигання військових частин по території з реквізиціями, кінською повинністю — все це

дратує селянина, і він часто-густо повстає проти всіх, утворюючи волосні республіки, які сепарують з себе комітети, ради, ватажків-отаманів etc. Із всіх влад, які бачив селянин і зазнав на своїй шкурі, найбільше він поважає свою — українську, головню через те, що вона менше всього його чіпала, менше надокучала реквізиціями й іншими формами свого державного попечительства. Разом з тим всі селяни хочуть ладу-порядку, хочуть влади, а найбільше хочуть соли... матерії, заліза і кожї. Хто ці речі їм дасть, той буде ними заправляти, того вони слухати будуть. І позаяк без цього не можна нічого зробити на Україні, то ясна річ, що й большевика не приймуть і будуть повставати проти нього. Большевики знову ставлять своїм завданням роззброєння «кулаков» і «излишков хлеба». Це старі методи, що вже викликали повстання. Реставруючи їх, вони викликають рецидиви повстань. І вже останні почались. З весною вони поширяться. До цього моменту треба приготувати і збільшити свою військову силу, хоча би з полонених, приготувати крामу різного, і тоді наш селянин, розлютований, підпоможе нам і нашому змаганню створити державу. Большевизм не витримає. Але з ним треба говорити. Не з тим, хто творить уряд, в Києві, а безпосередньо з московським урядом. Щоб говорити достойно, треба мати і силу, і реальні засоби для організації державно-господарського життя. Всі мої змагання направлені до придбання цих засобів, бо, повторюю, без них краще нічого не робити і спускатись на дно.

Маю надію, що дещо в цій справі спільними силами ми і набуваємо, і набудемо.

Коли наше становище покращає хоча би до фактичного визнання нашого уряду державами Антанти, Ваша роля в Італії набуває досить значної ваги для будування державности нашої. І я прохав би Вас вже тепер почати підготовчу роботу в цій справі. Ясна річ, що, здобувши собі територію та поширивши її, ми зможемо викинути на ринок досить значну кількість збіжжя в обмін на різний крам. Я одночасно звертаю увагу нашого міністра фінансів на необхідність уже тепер подбати про фінансову агентуру при Вашій місії, яка б (агентура) свою працю скоординувала б з дипломатичною працею моєї...

28. I. 1920 р.

ЛИСТ ДО ПАНІВ ПОСЛІВ ТА ГОЛІВ ДИПЛОМАТИЧНИХ МІСІЙ УНР

У. Н. Р. Голова Директорії і Головний Отаман
Військ Української Народньої Республіки.

4 березня 1920 р., ч. 144. Ставка.

Ваша Ексцеленціє.

Виїжджаючи незабаром на Україну для безпосередньої участі в дальшій боротьбі за нашу державність і відновлення сталої державної праці, вважаю необхідним подати до Вашого відома слідує:

1. Мій від'їзд з України стався внаслідок військово-державної наради за участю п. п. міністрів, начальників всіх дивізій Дієвої Армії в м. Любарі 3 грудня 1919 року. Нарада та під моїм головуванням прийшла до необхідности перемінити, з огляду на зраду командування Галицької Армії, методи провадження боротьби з ворогами української державности, а мені виїхати за кордон для провадження державної акції. Всякі поголоски, що з'являлись в європейській пресі про роз'єднаність влади, яка ніби запала в зв'язку з моїм тимчасовим від'їздом за кордон, не відповідали і не відповідають дійсності. Ці поголоски ширились або свідомими ворогами влади Республіки, або дезорієнтованими і несталими кругами української еміграції. Протягом цілого часу свого перебування не на Україні я був найтісніше зв'язаний з міністерствами через прем'єр-міністра І. Мазепу і з призначеним мною командуючим республіканськими військами отаманом Омельяновичем-Павленком, даючи їм належні інформації та директиви.

Коли б і далі, з моїм поворотом на Україну, згадані елементи ширили якісь нові чутки про роз'єднаність влади поміж мною та міністерствами, такі чутки наказую п. п. послам та головам місій спростовувати і припиняти. Ні зараз нема причин для такої роз'єднаности, ні в майбутньому бути не може.

2. Мое листування з п. п. послами та головами місій, як також інформації пана міністра справ закордонних, рівнож і персональні мої розмови з деякими політичними та фінансовими діячами закордонними приводять мене до висновку, що в даний момент Українська Народня Республіка мала би вже фактичне узнання існуючого її уряду, коли б цей останній посідав певну територію і міг би вступити в товарообмін з державами Європи. В пакті попередньому зазначив я при-

чини загублення території. В пояснення цього мушу додати: в тих стратегічних умовах, серед яких, після зради галицького командування, опинилось військо українське, як мені, так і штабові мойому, ходило о те, аби зберегти кадри цього війська і дати йому можливість перепочити якийсь час (зиму), не вступаючи в систематичні та сталі сутички з ворогом. Утворення сталого фронту було би ризикованим, з огляду на брак амуніції та належного заосмотрення війська: воно би спричинилось до загибелі цілком свідомих вояків, загартованих в боротьбі за нашу державність, а тим самим і долю державности нашої поставило би під небезпеку. З весною те завдання, яке мною дано було війську нашому, мусить скінчитись. Незалежно від припоручень, які дістали штабні старшини в справі організації та керування повстаннями протибольшевицькими, головне ядро війська повинно зібратися в призначеному для нього місті, в цілях посідання певної території і аби тим самим на цій території дати можливість створити центри урядові та почати відновлення державних апаратів. Інформації про похід подій, направлених до здійснення цього завдання, п. п. послы та голови місій своєчасно одержувати будуть.

3. В тісному зв'язку з цим завданням стоять заходи, пороблені мною в справі організації за кордоном певних військових частин з наших полонених; згадані частини повинні перетранспортуватись на Україну для активної участі, разом з іншим нашим військом, в боротьбі за нашу державність. П. п. послы та голови місій дипломатичних повинні всіх сил ужити, щоб улегшити це перетранспортування. Разом з тим їм доручається і за обов'язок кладеться подбати про перетранспортування певним маршрутом і до певних центрів того військового майна, яке закуплено урядом за кордоном і таким потрібним буде в найближчі часи для заосмотрення нашого війська. Належні в цій справі заходи п. п. послів та голів місій повинні бути скоординовані і в порозумінні між собою доцільно переведені.

Разом з тим доручається п. п. послам та головам відповідних місій діяльність окремих урядових агентів чи представників різних міністерств, маючих певні доручення в цій справі, так само скоординувати і під догляд взяти.

4. Ті заходи, що будуть чинитись урядом і військом для осягнення завдань, зазначених в § 2, повинні супроводитись одночасно акцією дипломатичною, для чого панам послам та головам місій доручається розвинути якнайбільшу ініціативу і енергію в формі: 1) оголошення різних інформацій —

статей про Україну та інтерв'ю в органах преси; 2) організацію виступів в парламентах на користь — а) визнання нашого уряду, б) державности нашої, в) необхідности нав'язання зносин торговельних з Україною тощо.

5. Знаючи зі звітів посольських і інших джерел, що закордонні політики та державні мужі виявляють незнайомство з формою нашої влади, з її джерелами правнодержавними, з компетенцією її, ставлячи під знак запитання гармонію і одностунність в змаганнях уряду і народу о суверенність нашої Республіки і висловлюючи часто сумніви, чи така одностунність існує, або така єдність змагань буде завершена в спосіб об'єктивний та задовольняючий громадську опінію Європи та Америки: — я вважав би необхідним якнайбільшу акцію з боку п. п. послів та голів місій дипломатичних в тому напрямку, щоби сумніви ті збити, а упередження ті, які так завзято підтримуються ворогами нашими в тій справі, неутралізувати. Потрібно при дотичній акції в цій справі не тільки спиратись на великі державні акти з дотеперішньої боротьби за незалежність нашої Республіки, які видані були Центральною Радою, Трудовим Конгресом, Директорією і в яких воля народу ясно і недвозначно виявила себе щодо нашої незалежности, але й на численні жертви людські, які сам народ приніс на олтар самостійної України і в оборону влади своєї в числі не одного десятка тисяч наших вояків, що загинули смертю лицарів в боротьбі з нашими ворогами, не одної тисячі мирних горожан нашого краю, розстріляних і замучених тими ворогами через одне підозріння в прихильності до ідеї Суверенної України або навіть через одну лиш приналежність до української нації. Цими кривавими жертвами не вичерпується відданість нашого народу ідеї Суверенної України. Протягом 3 років він офірує тій ідеї і руїною власного добробуту та господарства, що приймала форму гвалтовних реквізицій, повинностей в постачанні транспортних засобів, а з боку ворогів звичайного і організованого грабінництва, доказує свідому готовність населення нести й далі жертви в ім'я цієї ідеї.

Керуючи боротьбою нашого народу, несучи моральну і історичну відповідальність за неї, я і міністерство глибоко певні, що перемога в цій боротьбі врешті буде на стороні нашого народу, а ті ідеї й гасла, які є імпульсом боротьби, народ, через своїх представників у парламенті з установчими функціями, зайвий раз урочисто тільки санкціонує і затвердить. До скликання цього парламенту треба готуватись і я з правительством дбати будемо, щоб праця такого всена-

роднього зібрання могла розпочатись якомога скорше. Вияснення наміру уряду УНР в цій справі мусить бути п. п. послами і головами місій в даний момент особливо взято під увагу при виясненні української справи в зносінах їхніх з впливовими колами.

6. Разом з тим п. п. послы і голови місій повинні при тих зносінах зазначати, що, одкидаючи принципи совдепських рад, як фальсифікуючих волю народу і оддаючих долю України на поталу нікчемної своєю кількістю меншости населення, уряд, як і раніш, змагатись буде до затвердження справжнього демократизму і проведеного од верху до низу парламентаризму. В зв'язку з цим організація адміністрації, як центральної, так і на місцях, буде переведена в спосіб, гарантуючий неможливість повторення тих помилок, що дотепер були допущені. Прикликання до праці фахових досвідчених сил, хоч би закордонних, є потребою державного значення, на яку звернуто буде якнайпильнішу увагу. І то не тільки в справі організації нашого регулярного війська, але і в справі організації фінансів, відновлення та розвитку промислів, транспорту, як також і в організації органів охорони громадського ладу та порядку в формі військової жандармерії, міліції тощо. Бажано було б, аби п. п. послы та голови місій звернули належну увагу відповідних кругів Європи і Америки на природні багатства нашого краю, на потребу в приміщенні чужого капіталу, який так потрібний буде для експлуатації цих багатств, і т. д. Маючи на увазі огородити інтереси нашої Республіки од хижих тенденцій капіталу в цій справі, прямуючи до того, щоб дальший економічний розвій нашого краю поставити в залежність од себе, я доводжу до відома п. п. послів та голів місій, що заключення різних договорів на займи, концесії чи продаж збіжжя мусять переводитись через міністра фінансів і за санкцією уряду УНР в цілому. Разом з тим я наказую п. п. послам та головам місій в дорозі допомогти пану міністрові фінансів, провадити підготовчі міри і прелімінарні заходи в цій справі.

З огляду на те, що справа організації держави нашої потребує не тільки фахових сил, але запозичання нами певного життєвого та державного досвіду, зафіксованого в об'явах державної творчости інших народів, бажаним було би, аби п. п. послы та голови місій звернули увагу на вистудювання з цього боку тих країн, де вони перебувають, поділились би вислїдами своїх студій з нашим урядом і переслали би йому тексти конституцій, основних законів і інших

актів державної творчості, охоплюючих важніші галузі і ділянки державного життя. Цим матеріалом уряд УНР міг би пожиточно скористуватись при уложенні майбутніх основних законів нашої Республіки і організації цілого державного апарату нашого краю. В зв'язку з цим стоїть і справа повернення на Україну наших культурних сил, перебуваючих за кордоном: вони потрібні більше у себе в краю, ніж на чужині, де іноді деморалізуються і стають пропачими силами для свого народу, збільшуючи кадри дезорієнтованої і безгрунтової еміграції. П. п. послі і голови місії повинні персональним впливом подбати про таких людей і зокрема тих, що справді не підпали остаточній дезорієнтації, направити до виявлення з їх боку активного інтересу та участі в творчій праці над будівлею рідної держави. Само собою зрозуміло, що всякі шкідливі виступи наших дезорієнтованих діячів за кордоном повинні знаходити належну одсіч. П. п. послі і голови місії певно знають, що тимчасове тяжке становище на Україні викликало серед деяких кругів і окремих людей одчайдушність, а то й злу волю скористати з цього становища в персональних цілях, не тільки протилежних, але явно ворожих інтересам нашої Республіки. Ці злочинні з'явища не минуть без кари для винуватців, і п. п. послі та голови місії, оскільки то можливо, повинні представити міністру юстиції, як генерал-прокуророві УНР, належні матеріали та дані, характеризуючі людей, що в важливу і критичну для Республіки хвилину забули про державну честь, діючи на шкоду їй своєю неслухняністю та забуттям карності.

Доручаючи п. п. послам та головам місії працювати в даний мент з особливою напруженістю для добра нашого краю, прошу їх утримувати між собою якнайтісніший контакт, своєчасно інформуючи про свої заходи Міністра Справ Закордонних для одержання од нього відповідних інструкцій.

Бажаючи якнайбільшого успіху п. п. послам і головам місії в їх праці, прошу передати мій заклик до праці також всім співробітникам і певність мою, що спільними силами виборемо визнання нашому народові, те, за що він так уперто бореться і що дасть йому великий імпульс до щасливого закінчення цієї боротьби: визнання суверенітету Республіки й її Влади.

З щирою пошаною Петлюра

Контрасигнував: Міністер Справ Закордонних *А. Лівіцький*

З ЛИСТА ДО І. ОГІЄНКА

...Надаючи справі організації української церкви велике значення з погляду державного, я, оглядаючи пройдений нею шлях, приходжу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця поставленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви. Ми бачимо її в так званій автокефалії. Це алгебраїчна формула, що її можна вирішувати різно з погляду церковної практики. Справа автокефалії церкви може розумітися всіляко, як з погляду теоретично-канонічного, так і з погляду церковної практики. На мою думку, ця справа нашими церковними діячами не розкрита як слід, не конкретизована, а щодо свого ієрархічного змісту (дотеперішнього), то до кінця не доведена. Ми гадаємо, що як будемо мати власних єпископів, то цим уже ставимо церкву на тверду основу, з якої ніякі політично-церковні конфлікти її не зсунуть. Далі власного митрополита в столичному місті наші автокефальні мрії й змагання не йдуть, а поза «вищу церковну раду» при тому ж митрополитові не сягають. Наскільки помилковими та облудними є такі мрії, показала нам практика за часів Скоропадського, що автокефальним змаганням української церкви зразу ж надала цілком протилежний зміст, проголосивши залежність нашої молоді церкви од московського патріарха, тим самим саму ідею автокефалії повернувши внівець, а маєстат голови московської церкви піднявши до становища зверхника нашої церкви фактично. Коли зважити вагу політичних моментів такої залежності, то ми прийдемо до висновку, що така залежність буде все в'язати і лет, і розвій як церковної, так і політично-державної думки української нації. Якими б успішними в майбутньому не були наші здобутки та досягнення в площині політичної боротьби, все ідею нашої державної незалежності «по руках і ногах» буде в'язати оця залежність в площині церковній, вгашаючи й підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу. Нація, що стремить до власного державного життя, не може помиритися з такою залежністю. На прикладі сербської церкви православної ми бачимо, що при першій змозі, в парі з затвердженням політично-державної самостійності, провадиться затвердження і церковної незалежності в формі організації власного патріархату, тим самим ставлячи справді належну «точку» над справою автокефалії сербської церкви і підносячи маєстат її до вищого ступня.

Зупиняючись над справою автокефалії української церк-

ви, я гадаю, що ми повинні цілком послідовно розкрити зміст цієї формули і зробити логічні висновки з нього. Очевидна річ, що належними постановами тимчасових вищих органів української церкви (у формі соборів), подиктовані політичними моментами київські ухвали 1918 р., що встановили залежність нашої церкви од московського патріарха, будуть скасовані. Але я гадаю, що цим скасуванням справи цілковитої автокефалії нашої церкви ми на ґрунт непохитний ще не поставимо; необхідно піти далі і надати такі форми самостійництву нашої церкви, які б відповідали державним інтересам української нації і були б логічним завершенням самої ідеї про церковну автокефалію.

...Коли ієрархічні моменти останньої [нашої церкви] втілені будуть тільки в формі власних єпископій, а на чолі інституту єпископів стоятиме митрополит київський, — цього, на мою думку, не вистачить для того, щоб церква українська стала нарівні, в усвідомленні і нашому, і інших народів, з другими церквами православними. При цих умовинах церква Андрія Первозванного все буде «пасти задніх», все не буде мати того авторитету, тієї пошани, які їй повинні належати як з мотивів державних, так і з мотивів церковної історичної традиції, як до церкви первозваним І. Христа апостолом заснованої. Я передбачаю більші комплікації для нашої справи, що випливають з такої незавершеної, мовляв би, «половинчатої ієрархічно-організаційної структури української церкви». Ця структура не дає гарантії за додержання вимог церковної дисципліни найвищими достойниками нашої церкви, одкриває можливості центробіжних стремлінь з їхнього боку, церковно-політичного авантюризму, себто дає можливості для рецидиву в молодій українській церкві тих виснажуючих її внутрішню силу, її опорність, її зовнішній маєстат явищ, що їх знає наша церковна історія: 1) під час запровадження унії та 2) підпорядкування нашої церкви під зверхню залежність од церкви московської.

І, як причиною загублення нашої державної незалежності, помімо економічно-політичних причин, було незавершення процесу консолідації української нації під час смерті гетьмана Богдана, брак єдиної державної ідеології у його заступників, що має об'єктивну цінність для всіх клас тогочасної української нації, — так причиною загублення українською церквою тогочасної автокефалії був брак єдиної церковної думки у вищих достойників її, брак відповідної дисципліни серед них і незавершена як слід організаційна

структура нашої тодішньої церкви, голова якої — митрополит київський — мав більше моральну силу для нашої церкви, як ієрархічно-фактичну. З мого погляду, майбутня структура ієрархічна української церкви, оскільки про неї судити можна на підставі дотеперішньої практики і оскільки не зроблено буде відповідних корективів до неї, ховає в собі і внутрішню «червоточину» і не дасть гарантій безупинного розвитку національної церкви. Коли взяти зносини майбутні нашої церкви з созвучними собі, хоча б грецькою, царгородською чи сербською, то тут матиме місце нерівність; на нашу церкву, на вищих представників її і на голову її, митрополита, все «згори» заглядатимуть патріярхи інших церков, відповідним чином і трактуючи нашу церкву, що для її авторитету, маєстату було б небажаним, а з боку державних інтересів навіть шкідливим. Так само й для культивування авторитету церковної ієрархії серед кругів церковних, серед великої української державної парафії, фігура митрополита, як голови — очолення нашої церкви, була б мало імпонуючою. Та й по суті справи, коли хочемо надати українській церкві, як церкві апостола Андрія Первозванного, відповідаюче їй значення, то ми повинні моменти, зв'язані з цим завданням, до логічного кінця продумати і в таку зовнішню форму втілити, яка б відповідала тому змістові, що в ній і в її історичнім атрибуті міститься.

Я думаю, що українська автокефальна церква головою своїм повинна мати *власного* патріярха, як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоніки і еволюції нашої національної думки, нашої національно-церковної ідеології.

Український патріярх — рівний патріярхові московському — це річ, потреба якої вимагається інтересами української церкви та своєчасною оцінкою тих небезпек, що загрожувати будуть, — я це передбачаю, — в її натуральному розвитку. В майбутніх конфліктах нашої держави з Московією внутрішнє міцна, ієрархічно дисциплінована українська церква може відограти велике позитивне значення у вислідах такої боротьби. В зносинах, в поширенні свого морального й іншого впливу на православні церкви (грузинську, білоруську, польську, латиську, вірменсько-григоріянську) держав, повсталих на місці давньої Росії, така українська церква, як я хотів би в майбутньому недалекому її уявити, могла би так само допомогти зміцненню та впливові нашої державности, не кажучи вже про ті придбання, що цією дорогою і для своєї сили вона може досягнути.

Висловлюючи оці мої міркування в такій важливій справі,

я мало роблю собі клопоту з того, що вони приходять в голову серед таких несприятливих обставин. Без огляду на останні, мусимо мати з'ясованими і *ria desideria* нашого державного будівництва, інтегральною частиною котрого є й плянове будівництво української церкви. Такої — точно до деталей продуманої програми — ми не мали; і це, з мого погляду та досвіду, було одною з головних наших неудач. Мусимо все зробити, щоб ця ідея перемогла, стала елементарно зрозумілою, знайшла своїх активних adeptів і оборонців. Я певний є, що ідея власного патріархату, як найбільш доцільної ієрархічної форми в організації української автокефальної церкви, носить ся в свідомості, чи, може, напівсвідомості, наших церковних кругів, шукаючи лише стимулу, імпульсу для свого виявлення й кристалізації.

19 грудня 1921 р.

ЛИСТ ДО А. НІКОВСЬКОГО

Копію П. Прем'єру,
П. Міністру закордонних справ

П. Міністре!

В одному з попередніх листів до Вас я звернув увагу на ту працю, що нею до певної міри повинно Міністерство Закордонних Справ зайнятись в цілях виховання нашого громадянства та придбання ним певного критерію для орієнтировки в скomплікованих обставинах міжнароднього життя. Звичайно, що завдання се нелегке, а придбання ним згаданого критерію є справою загально-політичною і державного розвитку нації. Але я мало шанував би той уряд український, що обмежував би свою працю виключно завданнями адміністрування краю, не звертаючи уваги на більш широке розуміння своїх обов'язків, які полягають у правильному з'ясуванні ним завдань нації і допомозі у належному вихованні її для здійснення оцих завдань. Отже, уряд український і одповідальні керівники його (даного кожного періоду) повинні, незалежно од безпосередніх своїх завдань адміністрування, виконувати все те, що допомагати буде найлегшому провадженню останнього і не тільки в даний період нашого державного життя, а і в кожний хронологічно дальший. Не можемо ми похвали-

тись, щоб політичний розвиток українського громадянства і його уміння орієнтуватись у складних обставинах міжнародної політики, пристосовуючи до неї вимоги і своєї держави чи змагаючись впливати на зміну їх для інтересів останньої, стояли на високому і реальному рівні. В цьому напрямку є чого нам побажати і є над чим попрацювати. Зокрема отой нахил до блискавичних орієнтацій на ту чи іншу міжнародню політичну орієнтацію є у нашого громадянства скоріше доказом його державної легковірності та невихованости, як показником дозрілості і освічености в питаннях, зв'язаних з установленням питомої ваги української держави в тих чи інших комбінаціях і орієнтаціях. Лише громадянство мало організоване і незріле може рішаючу вагу надавати і реальне значення тій чи іншій своїй орієнтації на зовнішню силу. А брак єдиної державної ідеології, єдиної провідної лінії в зовнішній політиці — оці риси, що характеризують дотеперішній стан політичного розвитку нашого громадянства — мало потішають і на майбутнє, бо створюють у нашого громадянства ілюзії облудні і переменшення в оцінці тих труднощів, які стоять перед Україною в справі вступу її до європейської чи світової коаліції держав та впливу її і на участь у тій чи іншій політичній комбінації і впливаючій звідси орієнтації громадянства на цю комбінацію.

Нам треба засвоїти нарешті, що лише шляхом довгої упертої боротьби нація наша здобуде собі належне місце в міжнародніх відносинах, хоч би те, яке вона починала займати за часів блаженної пам'яті гетьмана Богдана або змагалась зайняти за часів гетьмана Мазепи.

З огляду на малу поінформованість нашого громадянства в питаннях, дотичних зачепленої справи, та його незнання і невірну оцінку умовин, сприяючих чи затримуючих захоплення Україною належного їй місця в міжнародніх стосунках та зміцнення свого становища в тій чи іншій коаліції і політичній комбінації, з огляду на те, що і в майбутньому зазначені вище явища все будуть підводними каміннями нашої державної політики, віщуючими її помилкові кроки та катастрофічні для неї несподіванки, з огляду на те, що сучасні умовини нашого державного ладу особливо впливають на поглиблення в свідомості громадянства оцих шкідливих явищ, я гадав би, що уряду слід з особливою уважністю та обачністю і педагогічно-державною далекозорістю оцінити ці явища і не «по-казьонному», а по-дер-

ж а в н о м у над ними застановитись, щоб хоч почати їх усовувати та неутралізувати. Оскільки потреба такої праці є необхідною в державних цілях, видно хоч би із того, що маємо занадто багато ворогів нашої ідеї і концепції державної, боротьбі з котрими не уділяємо відповідного значення. Не кажу вже про те, що за браком преси своєї, не підготовляємо громадянства до розуміння ним певних ліній і фактів урядової політики, що є обов'язком кожного уряду, коли він не хоче панувати тільки за допомогою фізичної сили, мало звертаємо уваги на спростування неправдивих звісток і інсинуацій, що так щедрою рукою виливаються і на цілий уряд, і на окремих представників його з боку різних недисциплінованих угруповань українських і окремих політичних діячів, не кажучи вже про цькування з боку явних ворогів нашої державности.

Читаючи уважно звіти наших послів, чимало знаходив у них цікавих інформацій і ширших науково опрацьованих характеристик життя і загальноєвропейського, і окремих держав.. [кінець слова нерозбірливо] моментів у ньому,— цікавих не тільки для міністра з[акордонних] спр[ав] чи уряду, але й для нашого громадянства, яке треба в цьому напрямку виховувати, а тим часом таких інформацій даремно шукав я в тому органі, який видаємо для того ж самого громадянства. А завдяки цьому губимо, звичайно, одну з можливостей боротьби успішної з анальфabetизмом політичним та невихованістю наших громадянських кругів.

Коли я домагаюсь од уряду більшої енергії в зазначеному вище напрямку, то конкретизацію її убачаю не лише в заходах, направлених до використання матеріалів, у розпорядженні М[іністерства] З[акордонних] Спр[ав] маючихся, на шпальтах «Трибуни» чи якогось іншого доступного нам видання. Розумію її ширше, уявляючи, що М. З. Спр[ав] повинно виявити ініціативу в підготовці для загального вжитку українського громадянства, і тепер, і на майбутнє, такого літературного і наукового матеріалу, за допомогою котрого можна би було справу усвідомлення його в питаннях міжнародних відносин та виховання політично-державного поставити на справжній солідний ґрунт. М. З. Спр[ав] повинно не забувати ані на одну хвилину, що при поверненні на Україну треба в цьому напрямку заопікуватись і потребами нашої університетської молоді, яка

примушена буде звертатись в задоволенні цієї потреби до російських чи якихось інших джерел, з погляду державно-українського неодповідних і тенденційних.

Не маємо майже жодної перекладної літератури з обсягу міжнародного права; не маємо головних мирових трактатів в перекладі на українську мову і в виданнях для широкого вжитку; не маємо українських підручників по міжнародньому праву; не маємо, нарешті, науково опрацьованої історії міжнародніх зносин України в минулому, за часів князівства чи пізніш — гетьманів, тоді як без знання цієї історії не можемо вірно провадити і творити новітню нашу історію, щодо міжнародніх її авспіцій. Тим часом все це треба мати, бо того вимагають інтереси державні і вірне розуміння нами тих обов'язків, що їх ми повинні виконати, аби не засудили нас молодші покоління за нашу недалекозорість та політично-державну нашу обмеженість. Не думаю я, щоб хтось поважно міг думати, що з Міністерства Закордонних Справ я хотів би, накидаючи йому такі завдання, творити історико-політичний чи науково-видавничий інститут. Я хочу, щоб М. З. Спр[ав] вірно розуміло свої обов'язки, змісту яких я не можу вичерпати одним тільки виконанням з його боку адміністративно-державних функцій. В порушених справах воно повинно виявити творчу ініціативу, викликати її серед певних кругів і окремих осіб, направивши її по певному напрямку, нами, Міністерством, офіційно чи неофіційно (значення не має) обміркованому і опрацьованому. А маючи у себе такого компетентного з наукового боку знавця міжнароднього права, як проф. Ейхельман, воно може поставле-не мною йому завдання перевести в життя не кустарно, а солідно науково. Коли б, скажемо, така програма літературно-наукових праць з обсягу міжнароднього права, міжнародніх відносин, українсько-міжнародніх стосунків була уложена і оголошена в «Укр[аїнській] Триб[уні]» та в інших українських виданнях, то, будьте певні, що знайшлися б серед нашої еміграції і в Польщі, і далі за кордоном і перекладчики, і самостійні автори, які охоче відгукнулися б на заклик і чимало зробити б могли, і то за порівнюючи короткий час, в справі збільшення української літературної продукції — власне, тої галузі її, яка так повинна цікавити Міністерство Закордонних Справ і значення котрої з державно широкого погляду ми тепер вже повинні належ-

но зрозуміти. Думаю я, що й видавці для таких праць — чи оригінальних, чи перекладних — могли б знайтись, бо рахувалися вони б з попитом на таку літературу чи то тепер, чи в ближчому майбутньому, а значить, і витратити певні суми на це не лякалися б!

Виконавши це завдання, ми тим самим виконали б один із обов'язків нашого покоління перед нашою державною справою і нашим громадянством, допомагаючи йому вчитись, більше знати, а значить, і виховуватись, себто роблячи те, що повинна робити кожна, вірно розуміюча своє завдання, державна влада.

Прошу мене повідомити про Ваші заходи в порушеній справі, а провізорично-опрацьовану програму, дотичну неї, прислати мені раніш для ознайомлення.

Петлюра

23/ХІІ 1921 р. Б.

ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛА-ХОРУНЖОГО МИКОЛИ УДОВИЧЕНКА

П. Генерале!

Я ознайомився з проспектом Вашої праці, долі нашої військової справи присвяченої. Проспект цей вважаю укладеним правильно. Нічого я не міг би додати до нього. Коли Вам пощастить відповідним чином опрацювати той матеріал, який маєтсья у Вас, то наша література історична матиме корисне джерело для майбутньої історії нашої новітньої державности. Та які б широкі завдання Ви собі не поставили, яким би різноманітним історичним матеріалом для теми своєї не володіли, я радив би Вам надати своїй праці характер мемуарів без претенсій на написання «об'єктивного нариса» пережитих нами років державної боротьби. Якщо Ваша праця носитиме мемуарний характер, якщо вона не претендуватиме на більше, ніж те, що сьогодні можна дати, то значення її буде куди більшим для історичної правди, в порівнянні з такими quasi історичними працями, якими, скажімо, «обдарував» нашу літературу Винниченко («Історія відродження нації»). Завдання авторів, що сьогодні пишуть про недавні часи нашої боротьби,

подати якнайбільше фактів про неї, зберегти якнайбільше документальних матеріалів, дотичних галузів та сторін нашого державного будівництва. Очевидна річ, що спогади, в формі мемуарів опрацьовані, учасників цієї боротьби [є] також цінним джерелом, з якого пізніш історик буде користуватись для ширшої об'єктивної оцінки ще не закінченого процесу в житті нашої нації.

Моє побажання продиктоване, як бачите, поважними мотивами, бо я хочу, щоб книжка Ваша не була історичним памфлетом, тенденційним нарисом чи відгуком засліпленого партійністю чи гуртківством світогляду, а правдивими, «неліцеприятними» мемуарами активного учасника боротьби за нашу державність; тоді її будуть читати охоче і охоче користуватись будуть нею пізніші історики.

Ясна річ, що Ви повинні дати в своїй праці не тільки сухі факти, а і пояснення-освітлення їх, може, їх генезис, розвиток, може, логіку подій — такою, якою вона здавалась Вам, такою, якою вона повинна бути на Ваш погляд. Це — діло вже Вашого світогляду і Ваших думок на нашу державну справу.

В світлі цього світогляду певні факти будуть мати і певне значення,— позитивне чи негативне. І нав'язувати тут Вам мої власні думки було би непотрібним і недопустимим. Очевидна річ, що і в оцінці моєї персони Ви повинні бути правдивим: що було чи є в моїй особі, в моїй діяльності негативне, те треба так і освітити, не замазувати, а на світло денне витягти. Коли Ви знайдете щось в моїй діяльності доброго слова варте, то і тут будьте вірним правді, своїй власній совісті. Не прибійшуйте, але і не зменшуйте. Залишайтеся вірним правді, як Ви її розумієте. Хочу тут тільки одне зазначити. Для мене почався вже суд історії. Я його не боюсь, бо маю в Бозі надію, що мене і мою діяльність пізніш краще і вірніше зрозуміють, як сучасники. Не хочу я виступати ні з полемікою, ні з спростуванням проти тих глупих, тенденційних закидів, які поробив, скажімо, Винниченко або Христюк в своїх «працях», історії нашого відродження присвячених. Не час це робити, та й автори їх одійшли од боротьби і ледве повернуться до активної відповідальних ролей, тоді як я ще залишаюсь на сторожі і не швидко з своєї варті уступлю. Отже, дечого я ще й не можу нікому сказати, бо це було би несвоєчасним, а в дечому, може б, і пошкодило справі. А проте, я вважаю

потрібним кілька пояснень до пережитого вже нами подати для того, щоб за допомогою їх деякі етапи нашої боротьби були представлені відповідно їх значенню, щоб мені не приписували того, чого я не мав або [в] чому я не винен. Отож, не нав'язуючи Вам, як автору задуманої Вами праці, нічого персонального, власного, я хочу тільки дати для Вашого зрозуміння кілька уваг, які, може, не зайвими будуть для Вас там, де йде річ у Вас про певні історичні вже події, в яких я ту чи іншу роллю відогравав.

Тяжко і боляче мені повертатись до пережитого. Але це треба робити в інтересах історичної правди.

А. Для мене вже з початку нашого руху яким було, що наші національно державні змагання повинні перейти до о в г і щодо терміну і тяжкі своїми пробами митарства, поки ці змагання в певні державні форми скристалізуються. Всі з'їзди українські, в тому числі і військові, були для мене показником не сили (реальної і зорганізованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було мільйонним масам в собі усвідомити і які повинні шляхом послідовної боротьби перетрансформувати[ся] в певні в о л ь о в і рухи української нації, в певні акти боротьби за свої національно-державні змагання. Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони тільки «празникова одіж», і що треба шукати тих, хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності. Їх, таких елементів, було дуже мало. Наші тодішні лідери були або фантасти, або демагоги, або наївні люди, що вірили в силу революцій, в чудотворність їх. Вони партійні інтереси ставили вище державних, персональні моменти вище загальних. Відшукати середню лінію — «равнодействующую» — тут було дуже тяжко, бо засліпленість партій і гуртків ставала на перешкоді цьому, заважала працювати, а часом пригноблювала так, що хотілось не раз скинути з себе ярмо відповідальної праці і перейти до звичайної ролі рядового учасника боротьби. Обставини, незалежно од моєї участі і волі, склались так, що коли я поспробував одійти на бік і взятись до цієї чорної праці в земстві, з мого святого бажання нічого не вийшло, бо діалектика української боротьби непереможною силою примусила мене знову взятись за роботу. Партійна засліпленість все заздрила, все запідозрювала: дійшло до того, що мені не давали грошей на організацію Коша Слобожанської України.— Я бачив, що українські партії мають силу революційну, деякі розкладову, а

творчої, організаційної не мають. Я бачив, що вони не усвідомили собі головного: чи Україна, як самостійна держава, повинна в своїй закордонній політиці спиратись на Європу чи на Москву — Азію? Виявилось, що азійська спадщина в нас — занадто ще сильна: с.-р., частина с.-д. (Винниченко) перевагу давали Москві, а не Європі. Спиратись треба було на Європу, яка, до речі, нас не знала і не розуміла, одночасно треба було творити власну силу. Чим скоріше у народу нашого скристалізуються почуття незалежності од Москви, тим скоріше ми матимемо самостійну Україну.

Б. Від того часу, коли до світової війни ув'язалась Америка, я був переконаний, що війну виграють не німці, а Антанта. А хотів створити фронт, хай би він був розбитий мілітарно тимчасово, все одно ми виграли б потім політично. Але «божевільство», недалекозорість, недержавність наших тодішніх політиків, як-от: Грушевський, Винниченко і абсолютна нікчемність Голубович, направили наш курс на іншу дорогу... Ми досі покутуємо за цей блуд, бо альянти і досі ще не можуть нам забути «зради» нашої... Змагаючись провести іншу борозну нашої політики, я не міг спиратись тільки на військо, а і на громадянство, але останнє було дезорганізоване Грушевським і не підготовлене до того, щоб зрозуміти вірно інтереси народу свого в міжнародніх авспіцях. У зв'язку з цим, наше порозуміння з поляками в 1920 р. треба розглядати як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби. Ризький мир зробив антракт в останній, але логіка подій доведе до анулювання цього миру і до дальшої боротьби за нашу самостійність. Тимчасове визнання нас німцями було штучним, і переворот Скоропадського з актами, що потім відбулись (порозуміння з Красновим, федерація з Росією), доказали, оскільки це визнання було нещирим і нетривалим. Я думаю, що взагалі орієнтація деяких наших кіл на Німеччину є великою помилкою, яка ще дорого нам коштуватиме: Німеччині потрібна ціла Росія, а не Україна.

В. Для мене важним було схоронити ідею державности і повагу до ідеї уряду. Хай останній несовершенний, хай робить помилки, але змінити його шляхом переворотів було би помилкою. Той, хто піднімає меч, од меча гине. Я кілька разів міг би успішно «розганяти уряди», але не робив цього, бо гадаю, що, особливо в молодій державі, це привело би до внутрішньої деморалізації. В зв'язку з цим, я вважаю аб-

солотно недопустимими генеральські деякі чи отаманські інтенції до переворотів. Це зробило би армію цяцькою, сліпою зброєю в руках окремих осіб і розклало б її. Через це я задавив болбочановщину, оскілковщину, розоружив Божка, усунув Ом[еляновича]-Павленка і, очевидно, і далі так буду поступати, хоч думаю, що почуття державної дисципліни досить вже засвоєно командним складом і до якихось мір крутих звертатись не прийдеться, хоч, звичайно, не одмовлюсь од них, коли в інтересах державних цього треба буде вжити. В справі організації армії я все керувався мотивами державними, бажаючи створити національну силу, на яку міг би опертись народ в своїх державних стремліннях. Мені заважали і ще заважають створити цю силу і наші політичні партії, і деякі генерали, «по нерозумінні своєму». Перші мавпують французький зразок, забуваючи, що розмежування функцій Головного Отамана від президента може наступити лише після замирення України. Другі, не маючи правильної уяви про методи будівництва держави, ігнорують аксіому: талановитий генерал може командувати операцією, може виконувати і пропонувати, але повести «душу» козака, армії до бою не може, бо для цього він не має в собі одної риси: він не персоніфікує собою душі нації і волі її державної. Непомітно, твердо і послідовно я все-таки йду до підпорядкування армії державній дисципліні і думаю, що доведу цю справу до кінця. Вважав би найщасливішою хвилиною мого життя передати своєму заступникові армію національну, дисципліновану, опору і підставу держави.

В минулому я керувався різними прийомами, щоб створити цю силу. Може, декому ці прийоми здавались незрозумілими, недоцільними: як-от інспектура чи випадкові формування (отаманів), але в той момент, при певних історичних обставинах, при даних обставинах, ці засоби, на мій погляд, були єдиними, за допомогою котрих можна було певну програму в життя переводити. Коли я бачив, що отаманщина свою службу відслужила, свою ролю виконала, я з легким серцем її нищив, як «пережиток», одрізав її, як відрізають сліпу кишку. Те саме можна сказати і про інспектуру. Часто серед певних навіть наших генералів і старшин мені доводилось чувати неправильну оцінку згаданих явищ в житті армії і в моєму керуванні нею. Це пояснюється тим, що вони не засвоїли собі національної доктрини в організації молоді армії, якої не можна творити трафаретами регулярщини та певних зразків, забуваючи про вимоги часу і історичні ситуації. Тільки маючи це на увазі, можна більш-

мени вірно оцінити мою позицію в певних питаннях нашого військового життя, які сьогодні загубили свою вагу, але в минулому на певних етапах нашої боротьби відігравали своє значення. Ясна річ, що не завжди і не всі, навіть ближчі мої співробітники, розуміли мене і виконували та здійснювали мої пляни. Дехто формально або механічно розумів мої принципи, мої директиви. Дехто використовував їх для персональної амбіції або для власних цілей (Волох), але в умовах моєї праці не було фізичної можливості паралізувати шкідливі наслідки в діяльності окремих підвладних.

Це звичайне явище, яке повторюється в історії: до чистого пристає брудне, річка виносить намул: коли пригадаємо паралелі нашої історії, то побачимо, що Хмельницький мав свого Хведоровича, який, будучи наказним гетьманом, підняв бунт проти Хмельницького. Якщо Ви захочете провести ці паралелі в своїй книжці, можете скористуватись з праці Липинського. Ви побачите, оскільки Болбочан, Божко, Мордалевичі, навіть Ом [елянович] - Павленко і просто Павленко (авіатор, що літає весь день в минулому), навіть Сальський мають своїх прототипів і не можуть зрозуміти великої ідеї будівництва нашої держави, не можуть збагнути, як тяжко вести вперед її, якої обережності, розважності треба додержуватись, щоб провести її серед лябіринту неоформленої волі народу, складних обставин міжнародного характеру і неповаги до тих, хто оддає їй і свій мозок і душу свою. Ці люди часто за деревами не бачать лісу, задовольняються сьогоднішнім днем, не хочуть побачити перспективи завтрашнього дня і заздальгідь приготуватись до несподіванок. Та проте, я певен, що й з цією завадою впоратись і дати собі раду пощастить.

Г. В справах територіяльно-державних я керувався і керуюсь принципом соборності України. Основою державності повинна бути Центральна Україна — Наддніпрянська, а не периферія, частина її. Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборності, етнографічно-територіяльного принципу нації не можна здійснити, було би божевільством в угоду максималізму територіяльного одмовлятись од державної самостійності на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати. Якби таким шляхом, яким хотів іти Грушевський в цій справі, йшла Італія, Румунія, Югославія, то вони ніколи б не створили своєї державності. Державні мужі цих країн рахувались з реальними силами нації, з тим, що вони можуть зробити, а у нас хотіли або все, або нічого, хотіли волю політиків Галичини

(3,5 мільйони) накинути цілому українському народові. Я був і є прихильником реальної політики — можливих досягнень, а не фантастичних інтенцій. Це не значить, що я одмовляюсь од ідеалу нації. Він буде здійснений, не може не бути здійснений, але реальну підставу для цієї муравлиної національної праці, розрахованої на кілька десятиліть, повинні дати не політичні діти, до яких я причисляю і деяких сивих професорів, а люди діла і реальних досягнень. Коли ці уваги не забувати, то в світлі їх можна справедливо оцінити, якою неправдою є та груба лайка і тенденційні обвинувачування, що їх, як «з рога ізобілія», сипалось і сиплеться на мою голову з боку галицьких політиків. Засліплені парафіяльним провінціалізмом, вони не відають, що творять. Очевидна річ, що я маю досить в собі опорної сили не зважати на брехні і інсинуації і йти далі дорогою випробуваного реалізму і наддніпрянського централізму, який врешті-решт, раніше чи пізніше, приведе до об'єднання українських земель, себто до фактичної соборності. Мені тяжко згадувати деякі непоправні факти, що нанесли тяжкий удар не тільки ідеї нашої державности, але загальмували і справу спеціально галицьку. Факти ці стались супроти моєму бажанню. В марті місяці 1919 року я одвідав наш галицький фронт. Ознайомившись з ситуацією, я прийшов до висновку, що фронт заломиться, бо Галичина забльокрована з усіх боків. Довідавшись, що я прибув в Галичину, антантська комісія в Варшаві приїхала, щоб побачитись зо мною. На чолі з генералом Бартелемі вона приїхала до Ходорова, де в штабі відбулось побачення. Комісія пропонувала певну роз'ємчу лінію. Хоч вона не відповідала в цілому інтересам галичан, але я настоював на прийнятті її, бо цим досягли би ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали би можливість створити бази для підвозу амуніції з Європи; і в) оперлися б фактично на Європу в нашій тодішній боротьбі з большевиками, себто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умовини, хоч я їх і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Галицька Армія потерпіла поразку. Біля Тернополя уже по моїй пропозиції, після переговорів ген. Делібіча, Польська Армія затрималась і готова була розпочати переговори, але провокаційна «офензива» Грекова знову попсувала справу. Результати її відомі, і коли тепер Греков редагує провокаторську «Україну», то його роля виясняється. І я мав с в о ї дані, коли взагалі не мав віри до

цього підозрілого генерала, якого мені політичні партії з такою настирливістю все накидали. Я пригадую ці факти постільки, поскільки хочу ними ілюструвати не тільки розбіжність української політичної думки, але й те тяжке становище, в якому спеціально я від кількох літ перебуваю, намагаючись прищепити українському громадянству певну політичну концепцію.

Д. Це справа незвичайно тяжка. Приходиться мати діло з невиробленою державною ідеологією нашого суспільства, яке лише в тяжких катастрофах, в пробах різних може, як в горнилі страждань, її вияснити собі та засвоїти. Що ж говорити про початки нашого руху 1917—1919 рр., коли «кожен молодець на свій образець» думав, і коли я мав до діла з масою, що не знала чого вона хоче, за що боротись буде. Мені здається іноді, що, воюючи за самостійну Україну на Україні, часом при «неутралітеті» самого українського народу, ми, як ті біблійські жиди, лише в цих войовничих митарствах врешті пізнали самих себе, пізнали, чого ми хочемо і за що боремось. Політика москалів на Україні, з їх «чрезвычайками», «продналогами», допомогла нашому народу до певної міри себе самоопреділити. В неясних контурах я передбачав ще в 1917 році цю тяжку долю, яка, очевидно, ще не скінчилась, але більшу частину котрої ми вже пережили. Я свідомо пішов на цю невдячну дорогу, думаючи, що тільки вона одна може привести нашу націю до її державного «Ханаана». В цій подорожі, коли місяць можна вважати за рік, можна було б дещо скоротити, зменшити, але я залишаюсь при тій думці, що прискішувати щось — це значить нереально робити, «всякому овочу є свій час». Накидати народові передчасно форми державности було б небезпечним, вони не витримали би іспиту, а сама ідея державности скомпромітувати себе могла б на довгі роки! Я передбачаю ще деякі нові ускладнення в реалізації нашої державної ідеї, але, готовлячись витримати їх, не гублю ні віри, ні надії на те, що ідеал нації буде здійснений. Тільки прийдеться його здійснити вже за допомогою народу, який пізнав свої помилки, а також за допомогою певної військової сили, здорові в цілому кадри котрої ми маємо в особі невеликої, але цінної армії (за дротом перебуваючої).

Ясна річ, що вивчення, освітлення пройдених нами етапів боротьби — дуже потрібна річ. Треба уникати тільки тих скороспілих епітетів та висновків, яких допустився в оцінці подій і окремих осіб ген. Капустянський. Нам потрібна

література історична — книжок багато, багато, за допомогою котрих могли б не тільки про пережите нами згадати, але й уникнути помилок в майбутньому.

Ставте до своєї праці суворі вимоги, і тоді вона виграє щодо змісту і цінности своєї.

А взагалі хай Бог України помагає Вам у Вашому намірі нашу військову боротьбу за ці роки представити якнайширше та найправдивіше.

Петлюра

[1922]

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ!

П'ять довгих років минуло з того незабутнього дня, коли волею і силою Твоєю, устами першого Парляменту твого — Центральної Ради Української — проголошено:

«Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

Цим актом Центральна Рада мала завершити велику справу прадідів наших — славних вождів козацьких, які, з волі народньої, змагались вибороти Отчизні нашій самостійність і відновити величність державну, що вславила рід наш ще за старих часів Великої Держави Київської.

З вірою в серці, з великим напруженням сил своїх, серед нечуваних перешкод і в обставинах нікому з інших народів на їх шляхах історичних незаних, підняв Ти, Народе Український, на міцні рамена свої справу творення власної Держави. Від хвилі ~~визволення~~ визволення Ти відродив стару культуру національну, відновив українську церкву незалежну, збудував рідну школу і для оборони Держави своєї створив військо національне.

Визволення України і державна творча діяльність влади Твоєї викликали тривогу у московського зажерливого сусіда Твого. Звикши панувати на землях чужих, він не міг погодитись, щоб багаті землі українські відійшли тепер від нього, і війною жорстокою пішов на Державу Твою.

За п'ять років Ти переніс нелюдський жах повторних навал московських, відчув всім серцем своїм зневагу волі і прав Твоїх і непохитно став на трудний шлях безоглядної боротьби за державну самостійність старожитніх земель Твоїх.

Проливаючи кров в боротьбі за державність свою, Ти,

Великий Народе, продовжував разом з тим традиційну місію боронити Західню Європу від руйнуючого натиску варварів сходу. Коли Держава Угорська стала советською республікою, уряд російський всіма силами збройними напав на Українську Республіку Народню, щоб, підбивши під себе всі землі українські, злучитись з советською Угорщиною і запалити пожежу всесвітнього безладдя.

В цей непевний час, коли старій культурі Європи загрозувала та страшна руїна, що сталася вже в Росії і Україні, тільки вища влада Твоя, Народе Український, з лицарським військом Твоїм боронила Україну і всю Європу від жакливої навали большевиків московських.

Коли самотня армія українська в обороні всесвітньої культури являла високий зразок мужності й легендарної відваги, великі держави Європи не хотіли розуміти змагань наших національних, не хотіли відчувати власних своїх інтересів. Тероризована большевицькою загрозою Європа готова була допомагати таким безнадійним авантюрам, як спроби Денікіна — Врангеля, і свідомо закривала очі свої на криваву боротьбу України, Білоруси, Дону, Кубані, Грузії та інших народів Кавказу. Зачарована споминами про колишню могутню Росію, великодержавна Європа не хотіла допомогти надмірним змаганням народів, що творили власні демократичні держави і спільними силами бажали спинити криваву хвилю комуністичного імперіялізму московського.

Тепер Європа бачить наслідки своєї фатальної байдужности. Та страшна економічна криза, що тримає в своїх залізних обіймах весь світ, не закінчиться доти, доки на всьому сході Європи буде панувати заборча влада російська, доки брутальна стопа червоного ката буде топтати широкі степи українські, доки народи бувшої Росії не стануть суверенами на вільних землях своїх.

Знеможений в непосильній боротьбі, законний уряд Української Народньої Республіки, рятуючи свою лицарську армію, покинув рідні землі, але не залишив боротьби. Спадкоємець суверенних парламентів Твоїх — Центральної Ради Української і Конгресу Трудового Народу, Уряд Української Народньої Республіки твердо стоїть на обороні незалежності України і тільки перед Тобою, Суверенний Народе Український, складе повновласті свої. Разом з військом Твоїм і численним громадянством, що найшло собі притулок на чужині далекій, уряд пильно стежить за подіями на Україні і твердо вірить в неминучу перемогу.

Безглузда господарка окупантів московських довела багату Україну до повної руїни, південні степи українські, колишня житниця Європи,— нині чорна пустеля, а вільні сині степів козацьких гинуть мільйонами від голоду. Чужа ворожа влада ще збільшує смерть і руїну на землі нашій, грабуючи останній шматок хліба в знеможених дочок і синів наших. В обставинах нечуваної руйнації всього життя, під постійною загрозою нелюдського терору Ти, Народе-Страднику, не спинив боротьби і тернистим шляхом невпинно прямуєш до перемоги над ворогом. Боротьба жорстока не спинялась ні на один день і з кожним місяцем набирає все більшої сили. Всьому світові відомі героїчні вчинки вірних синів Твоїх, повстанців, славні імена яких вже стали скарбом рідної історії.

Справедливі змагання нації української до власної державности привернули до нашої справи співчуття народів, що живуть на землях наших. Спільно з Тобою, Народе Український, провадять вони уперту боротьбу проти окупантської влади. Жорстокий режим узурпаторів, безсоромна експлуатація природних багатств України, дикунське переслідування української церкви, віри взагалі, національної школи, культурно-просвітних установ загартували непохитність синів України і наблизили світлий день перемоги.

Під потужним натиском боротьби народньої, уряд большевицький, вірний підступним звичаям Москви, утворив фікцію незалежної держави української і проклямував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народньої до незалежности державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній. Але свідоме селянство українське не повірило нікчемним залицянням окупантів і з новим завзяттям продовжувало боротьбу.

Помилившись в надіях своїх засліпити таким чином націю українську, уряд московський вже знищив невдалу фікцію самостійної України Советської і з подвійною люттю кинув помсту свою на гордих борців за волю Батьківщини.

Та ніякі спроби не допоможуть Москві ненаситній в її справі заборчій. Нема тої сили, яка переможе свідому себе націю, нема того чину, який примусить воскреслу Україну вернутись до ярма старого ганебного.

В цей світлий день національного свята уряд Української Народньої Республіки, оглядаючи пройдений шлях боротьби, стверджує цілковиту однастайність всіх течій української

політичної думки в непереможнім стремлінні до спільної мети — незалежної державности української.

Звертаючись до лицарів-воjakів армії української і громадян — вигнанців з рідної землі, правительство закликає не тратити бадьорости і віри в остаточну перемогу.

Не сміємо своїм зневір'ям зневажити священну пам'ять лицарів, що поклали життя своє на олтар Батьківщини. Не сміємо тратити віри, коли не тратять віри Той, хто послав нас на муки за волю свою. Не сміємо складати зброї, коли не випала ще зброя з невтомних рук Твоїх, Суверенний Народе Український.

Ти переможеш, Великий Народе-Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі, Ти переможеш для спокійного будування могутньої Держави Української, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук Твоїх — спадуть ганебні пута з величної постаті рідної Матері-України.

Після ганебної віковічної неволі, після страшного божевільного лихоліття, Ти переможеш, Народе-Лицарю, і в Державі своїй незалежній установиш волю святу для всіх народів, що живуть на розкішних землях Твоїх. Вірний високим засадам волі і рівности, що кохав Ти з часів стародавніх, Ти явиш всім народам світлий образ правної держави демократичної з забезпеченням вольностей громадянських.

Минуть жакливі криваві роки боротьби і невпинна праця синів Твоїх загоїть рани кривавої руїни, дасть пишні скарби для всіх народів світу, дасть спокій і щастя Великий, Вільний, Самостійний Україні.

Голова Директорії і Головний Отаман військ У. Н. Р.

Симон Петлюра (р. в.)

Голова Ради Міністрів *Андрій Лівичський (р. в.)*

Січня 22 дня,
Року Божого 1923-го.

СУЧАСНА УКРАЇНЬСКА ЕМІГРАЦІЯ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

Українська еміграція опинилась після переходу українського війська через *р. Збруч 21 листопада 1920 року* у великому числі поза межами своєї Батьківщини. В одній тільки

Польщі нашої еміграції з Великої України не менше, ніж 35 тисяч. Кількість українців, що примушена була покинути Рідний Край одночасно з Московською Добровольчеською Армією, так само доходить до 30 тисяч. Коли додати до цих чисел тих українців, що емігрували до Румунії, а також і тих, що на протязі 1921 та 1922 років вивтікали з України за кордон, то загальне число українських емігрантів не буде перевищувати поважну цифру — 100.000 людей.

Опинившись за кордоном, еміграція українська не могла притулку собі знайти в одній якійсь країні, а тимчасово, аж до повороту на Батьківщину, мало не по цілому світу розселилась. Найбільше число емігрантів наших осіло в державах сумежних з Україною, а саме в Польщі та Румунії, а також в Болгарії. Поважна кількість їх і в Сербії розташувалась. Маються значні колонії емігрантів-українців в Чехо-Словаччині, в Туреччині, Німеччині та Австрії. Менші колонії в Угорщині, Франції, Бельгії. Хвилі української еміграції докотилась і до Єгипту та Америки, як Північної так і Південної, бо чимало наших примусових виселенців опинилось аж в Аргентині, Канаді, Бразилії, Північних Штатах Американських тощо.

Переважаюча кількість української еміграції — це люди української національності. Менший відсоток припадає на громадян України інших національностей: жидівської, польської та найменше всього московської.

СКЛАД ЕМІГРАЦІЇ

З певного погляду всю еміграцію з України поділити можна на дві основні групи. До першої належать військові — старшини і козаки, що перебувають тепер згідно з законами та міжнародньою практикою в умовах інтернування в спеціальних таборах чи обозах («лагерях», по-московському кажучи). Є такі табори в Польщі, Румунії. Значна частина інтернованих наших вояків, постійно або спорадично, перебуває на різних «роботах». Почасти цими роботами інтерновані самі собі хліб добувають; почасти ж з їхньої праці користуються уряди або окремі особи тих держав, де інтерновані притулок собі знайшли. Згадані «роботи» провадяться «спілками» — партіями; певна частина інтернованих, що беруть участь в «роботах», працює поодиноці, самотужки. Здебільшого умовини праці інтернованих вояків тяжкі, а та енергія, яку вони затрачають під час робіт, від-

повідною нагородою не окупляється: наших інтернованих робітників визискують дуже, хоч і дуже вихваляють та цінять за їхню працездатність і велику сумлінність. Треба зазначити, що наші інтерновані вояки — і ті, що в таборах сидять, і ті, що по різних «роботах» поневіряються, більшменш заховали свою організованість, утримують тісний зв'язок поміж собою, одне одному з посліднього допомагають і кожної хвилини можуть стати організованими до повороту на Україну. Спільно з козаками перебувають старшини, навіть разом з ними в партіях на роботах працюють, не кажучи вже про те, що вкупі з ними гірку долю й недолю в таборах ділять.

До другої групи належать різні цивільні елементи української еміграції: бувші урядовці та співробітники українських державних установ — звільнені тимчасово в довготерміновий відпуск, взагалі громадяни Української Народньої Республіки, що разом з військом її залишили Батьківщину, не бажаючи наражати життя своє на небезпеку під московською окупантською владою, робітники, купці, промисловці тощо. Серед цієї групи мається чимало людей різних професій: є професори університетів, гімназій, семінарій, є літератори, адвокати, артисти, малярі, інженери, техніки, професійні кваліфіковані робітники тощо. Деяка частина емігрантів цієї групи знайшла собі заробіток у чужих країнах відповідно фаху своєму і заробляє не так уже злиденно, але більшість в дуже скрутному становищі перебуває, почасти через те, що не може, через незнання чужих мов, до місцевих обставин приспособитись, а почасти через перепродукцію на різних ділянках знання і праці місцевих сил.

БОРОТЬБА НЕ ЗАКІНЧИЛАСЬ!

Вся українська еміграція опинилась поза межами своєї Батьківщини через те, що не захотіла залишитись під ворогом, який оружною силою та підступом підбив під себе нашу Україну. Цим ворогом є Москва з її сучасним комуністично-більшевицьким урядом та поставлений од цього уряду так званий уряд Советської України (на чолі з румуном-болгарином Раковським). Уряд Советської України є неправий, силою багнетів над народом нашим поставлений. Править він та порядкує на Україні тільки через те, що спирається на озброєну чужоземну московську армію та різні «чека», «особполитотделы» (більшевицькі шпигунсько-

жандармські установи), які розстрілами, тюрмами, примусовими важкими роботами та виселеннями в московські губернії тероризують, залякують і пригноблюють наш народ. Пануючи над нашим народом проти волі його, Москва та наймити її і пахолки, що в українському большевицькому уряді участь беруть, добре знають, з якою великою ненавистю ставиться до них все населення України та як воно жде, не діждеться того радісного дня, коли прийде сподівана воля і настане час розплати за все, що заподіяв лихого чужоземець москаль народу українському. Страх цієї кари, почуття небезпеки та розплати за десятки тисяч розстріляних, закатованих, за спалені хати, за розграблене різними реквизиціями і «продналогами», чи «розвборстками» майно народне примушує московську владу з її українськими наймитами ще більше притискувати наш народ і в тяжкій неволі його тримати. Та яким тяжким не є становище українського народу під чужою окупантською владою, він певен, що влада ця довго не продержиться, а чи буде силою скинена з свого панування, чи сама завалиться. Передбачаючи цей радісний в житті України день, наш народ по змозі готується до нього, щоб використати його для національно-державної мети. Метою цієї є здобуття, затвердження і зміцнення нашим народом своєї власної, не залежної від чужинців і сусідів, Суверенної Української Держави. Більшість нашого народу уявляє собі Українську Державу, як Українську Народню Республіку.

НАДІЇ НА ЕМІГРАЦІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО

Працюючи над цією справою, всіх сил вживаючи для того, щоб здобути собі незалежну державу, український народ велику надію покладає на українську еміграцію: він вірить, що еміграція ця, на чолі з урядом українським, так само для добра України працює, своїх відповідальних обов'язків перед Батьківщиною і історією не забуваючи. Можна сказати більше: дехто з наших братів і земляків, під московською ворожою владою перебуваючи, сподівається, що власне уряд український, працюючи вкупі з рештою еміграції, здобуде спасенну волю Україні і признання їй, як незалежній державі, од інших держав і народів. Може, отакі сподіванки й перебільшеними можна назвати, а проте, вони самі за себе промовляють, та ще більше почуття обов'язку в стосункові до Батьківщини перед цілою українською еміграцією ставлять.

Українська еміграція є органічною інтегральною частиною цілого українського народу, що під чужою владою перебуває. Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь проїняти і українську еміграцію, яка в спеціальних умовах свого перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати одповідальну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації, а власне, ту частину, що її народ наш під окупаційною владою доконати не може, а яка, проте, має величезне значення в справі будівництва Української Держави. Не марнотратним, не яловим повинно бути життя і перебування нашої еміграції поза межами Батьківщини, а повним глибокого змісту та пожиточних наслідків для рідного краю! Глибоке розуміння потреб нашого національно-державного руху і контактна согласована праця з тією роботою, що провадиться на Україні, ось що головним чином буде ціхувати працю еміграції за кордоном, коли вона захоче як слід виконати свій обов'язок перед рідним народом. В свідомості нашого народу відбувається великий процес перегляду і ревізії тих шляхів, що ними нації до здійснення своїх державних ідеалів доходять; цей процес іде в парі з муравлиною працею: 1) консолідації національної волі; 2) усунення всього того, що зміцненню її перешкоджає, до роз'єднаності її приводить; 3) витворення реальних, дійсних, а не показних чинників державного будівництва України. Той, хто знає розмах-маштаб стихійно-народнього руху за українізацію нашої церкви і її незалежність, як церкви національної, як церкви «Бога живого», той, хто спостерігає зріст і поглиблення свідомости національної нашого села, кристалізацію почуття відрубности національної від сусідніх націй — польської та московської, — той, хто здає собі звіт з таких фактів, як поширення ворожости до московських наїзників за насильства, грабіжництво і гвалти їхні над українською людиною, як нехить до московської книжки, а натомість любов і горливість до рідного слова друкованого, що дедалі, то все більше і більше зростає, той не може не побачити в цих і подібних їм явищах ознак національної свідомости народу нашого і великої підготовчої праці його до здобуття власної держави.

ЗАГАЛЬНІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Согласно з цією працею повинна провадити свою працю і наша еміграція.

В першу чергу треба їй проревізувати-переглянути ті шляхи, якими йшла вона досі, щоб здійснити політично-соціально і державні ідеали українського народу, перевірити своє дотеперішнє поступування в справах, що тичаться будівництва української держави, і чесно поставитись до тих висновків, які логічно випливати будуть з цієї критичної роботи над собою: коли знайдеться помилка, то слід направити її, коли відчується фальш чи неправда, то знайти в собі мужність визнати їх і на майбутнє уникати.

В тій великій роботі, якої dokonala українська інтелігенція в справі збудження національної свідомости українського народу та покликання його до чинної боротьби за власну державність, як таку державність, що дає найбільше забезпечення його політичним, і соціальним, і культурно-освітнім змаганням, очевидячки, не могло не бути помилок, часом великих, часом і трагічних по своїх наслідках. Коли підходити до оцінки цих помилок, що їх допустились і вожді нашого народу, і окремі партії політичні, з погляду історичного, — то їх почасти можна визнати за неминучі і непоборимі. Не завжди вина в історичних помилках цілковито падає на окремих осіб, хоч якою б сильною, значною була їх участь в тих чи інших історичних подіях.

Окремі особи примушені діяти, пляни свої чи свого громадянства переводити серед певних несприятливих обставин і з такими даними фінансовими, моральними, мілітарними засобами, з такими співробітниками, що при всіх зусиллях їх не в стані вони бувають подолати сил супротивних.

Отже, і українській еміграції, до перегляду своєї дотеперішньої праці на ґрунті будівництва української державности приступаючи, слід обачно поставитись до так званих «помилков» проведарів українського державного руху і ролі в ньому окремих осіб та поодиноких політичних діячів. Ми звичку погану засвоїли од інших — плюгавити своїх визначних людей, не шанувати ні їхньої праці, ні знання ними нашої державної справи, ні самопосвяти їхньої для неї. Часто-густо таким поведженням з ними, до того ж не завжди справедливим і обґрунтованим, ми шкоду завдаємо самим собі, бо відпихаємо визначних людей од співробітництва з нами, впливаємо до їхньої свідомости певне знеохочення і невіру, — а в результаті такої необачности знеси-

люсмо наші можливості, забуваючи, що не так багато маємо людей, що одповідали б усім вимогам, з якими підходити до державного чи політично-громадського діяча треба.

Слід берегти тих діячів наших, що мають сталеву волю, ясність думки, здатність до праці, тактовність в обходженні з людьми, політичну освіту, широкий масштаб в роботі і чесно ставляться як до своїх обов'язків, так і до державних грошей. Об'єктивна оцінка безкорисної діяльності цих людей з боку громадянства, неминуче зв'язана з пошаною та довір'ям до них, дасть їм моральні сили з подвійною енергією для загальної справи працювати і наочно skutки своєї роботи громадянству показати.

Це не значить, що діяльність наших політичних та державних діячів повинна проходити без критики чи під покровом тайни якоїсь. Навпаки, чим більше світла буде, безсторонньої критики, любов'ю до справи продиктованої, тим більше і користи для справи буде, тим ціннішою буде державному чи політичному діячеві та допомога, що ця критика принесе йому. Він її потребує, вона органічно необхідна для нього. На превеликий жаль, такої критики наш державний діяч досі майже не мав. Українська преса політична, а так само й практика політично-громадянських угруповань позначалась в цій справі рисами тенденційного гуртківства, обмежености і сектантства.

Дуже часто, замість об'єктивної оцінки своєї діяльності, наш державний діяч зустрічав з боку згаданих джерел критики повне незрозуміння своєї праці, наумисність, а то й злобу неоправдану. Ще частіш якась негативна дрібна риса чи помилка даного діяча роздувалась до неймовірних розмірів, а позитивніші, цінніші риси і заслуги його забувались до такої міри, що ніби витворювалась ілюзія повної невідповідности його до тієї праці, за яку він, з волі того ж таки громадянства, брався.

В такій молодій формації державній, якою є форма цієї державности української, подібне відношення до визначних наших діячів — це недоцільне, необачне і шкідливе марнотратство певних цінностей державних, марнотратство, що нічого спільного з інтересами нашого державного будівництва не має. І тим більше цих метод на еміграції треба позбутись, бо самі матеріальні і моральні умовини, серед яких емігранти наші перебувають, не дуже сприяють рівновазі в оцінці діяльності як окремих людей, так і цілих угруповань.

Спокійна, об'єктивна оцінка тих наших державних діячів, що працюють для загальної справи за кордоном, переведена

з додержанням до них вимог обачности, дасть нам більш-менш певний критерій, з яким повинні до цієї відповідальної і тендітної справи приступати.

Коли такий діяч має зазначені вище риси державного мужа, коли він виявляє їх в складних умовах еміграції, працює не для власної амбіції і слави, а для добра держави, коли в праці цій він уникає сепаратизму, а шукає зв'язку і контакту з іншими, коли при цьому уміє він підпорядковуватись державній дисципліні і авторитетним директивам та побажанням урядового характеру, коли одночасно з цим він виявляє певну сталість в переведенні програмових завдань державних,— то такому діячеві ми повинні своє довір'я віддати і морально допомогти йому в його відповідальній праці.

Коли ж серед нас знаходяться «діячі», що цих рис не виявляють, а натомість, претендуючи на ролю провідарів нації чи державних мужів її, показують, що нездатні до цього, бо швидко міняють свої погляди, свою тактику, замість сталости політичної шараштаються від однієї концепції чи тактики до другої, замість витримки і рівноваги позначають свою працю імпульсивністю, необміркованістю або доктринерством, *то ясна річ, що таких претендентів на державних діячів не можна визнати за людей, вартих довір'я громадського і права керувати політичною думкою нації або верховодити державними справами її.* Зрозуміло через що: такий діяч занадто дорого коштує і нації, і її громадянству. Він як мала дитина грається з покладеними на нього обов'язками, не почуває відповідальности за зроблені ним легковажно вчинки і з легкою душею та серцем, як метелик якийсь, перелітає від ілюзії праці, яку ніби він провадив, до певної бездіяльности. Не більшу вартість з погляду державного уявляє й той претендент на державного мужа, що замикається в вузьких межах нежиттєвої доктрини, намагаючись нав'язати її громадянству, якому тісно в цих шорах перебувати, бо живе життя вимагає од нього не мертвих формул і тупого малпування збанкрутованих методів, а чуйного реагування на нові, змінливі вимоги і потреби. Ясна річ, що кожна сила для нашої справи повинна бути зужиткована. А в тім-то й річ вся, щоб зужиткувати її найдоцільніше і з найбільшою користю. Не кожний, хто претендує на ролю державного діяча, справді може без шкоди для державної справи братись за неї чи наближатись навіть до стерна її. Очевидячки, що схарактеризовані вище два протилежні типи претендентів на державних діячів не мають даних, щоб

дійснити свої претенсії в інтересах державної справи. В більшій чи меншій мірі ці типи повторюються часом, де в чому модифікуючись, і поміж нашою еміграцією. Було б самогубством для наших національних інтересів підживлювати оскомину таких кандидатів до дальших їхніх претенсій на верховодство державними справами. Громадянство, що безкритично потурає таким амбіціям, часто хоробливим і смішним, а для нашої гідности державної образливим, показало б тільки, що воно не доросло до власної держави, бо не вміє як слід використати своїх діячів або не має ще відповідної школи і критерія, щоб розпізнати їхню здатність до відповідальної праці. Не кожний письменник чи учений, хоч би в своїй галузі перед усім народом нашим і мав аж он які заслуги, хоч би силу силенну книжок понаписував та слави великої собі за це зажив, — може бути добрим міністром, навіть повітовим начальником, а тим паче на чолі уряду стояти. Будівництво Української Держави менше од усього походить на писання книжок з красного письменства, або минувшої історії, чи публіцистики. Воно вимагає від державного діяча великого знання техніки будівництва держави, прозорливости майбутнього, уміння орієнтуватись у складних обставинах сучасного життя, як українського, так і міжнародного, почуття міри і такту, а найпаче систематичної, невтомної, так званої «чорної», праці, до якої не кожний здатен.

Еміграційні умовини дають пізнати нам ближче і докладніш одне одного. Пізнаючи себе, мусимо установити питому вагу відповідности окремих осіб до державної праці, щоб потім, після повороту на Україну, не приряджувати до неї тих, хто тільки шкодити або вносити буде несистематичність та безладдя до неї.

Однією з головних причин, що привели нас до емігрування, було, як відомо, те тяжке становище, в якому опинилась наша озброєна сила, позбавлена можливости мати для своєї боротьби з ворогом конче потрібну кількість амуніції, санітарних ліків, одежі та інших предметів військового постачання. Починаючи з 1918 року і кінчаючи 1920 р., Україна фактично була забльокована і перебувала в таких обставинах, що не дозволяли урядові її заопікуватись як слід військово-амуніційним та всяким іншим задоволенням потреб нашої боротьби. Але й цю перепону можна було б до певної міри подолати, коли б внутрішні стосунки на Україні відповідали головним вимогам військової боротьби. Остання може щасливий вигляд мати тільки тоді, коли, при всіх ін-

ших сприятливих обставинах, так зване «запілля» армії є організоване в спосіб, що зміцнює моральну сталість дієвої армії. Єдність народніх настроїв, спільність політичної думки, твердість уряду і сталість — це ті умовини, що забезпечують моральний дух армії. Де сила хоч однієї з цих умовин захитана, там державна влада не може бути певною, що армія до кінця виконає свої обов'язки, бо почуття відповідальности за них буде виснажене у неї власне розкладовим впливом дисгармонії в чинності зазначених вище факторів моральної сили армії.

Коли поглянемо на пройдений шлях боротьби нашого війська за українську державність, то мусимо признати, що тільки наша армія могла так довго витримувати тягар збройної боротьби серед обставин, що цілковито не сприяли успіхові останньої. Не говорячи про умовини чисто мілітарного характеру, як-от: переважаюча кількість ворога, незабезпеченість постачання тощо, армія багато терпіла від невідповідности, а то й браку моральних стимулів її боєвої сили.

Армія відчувала на собі хиби нашого державного верховодячого органу та його виконавчих апаратів на місцях. Армія знала, що українське громадянство не сконсолідувалось, не з'єднало всіх своїх сил для організації боротьби і не уявляє єдиного національного фронту, який своєю єдністю, согласованістю і вищою державною дисципліною давав би образ самопосягати громадянства і підпорядкованости його державним інтересам, що їм так загрожувала смертельна боротьба з ворогом. Це було «прокляттям» для нашої армії. Але мало того: неконсолідованість, непідпорядкованість окремих партійних угруповань єдиній ідеї, — ідеї виборення власної державности, брак державної дисципліни у окремих осіб і партій відіграли ролю фатуму в історії нашої боротьби.

Слід тільки оглянутись на етапи останньої, од 1917 року почавши, і ми побачимо, що найбільших, іноді, здавалось, несподіваних і дивних придбань ми досягли тоді, коли національна консолідація охоплювала найширші елементи нації, коли інтереси нації і держави брали верх над інтересами окремих клас або угруповань партійних. Прикладом тому служити можуть *перші часи Центральної Ради і перші часи Директорії*. Навпаки, тоді, коли ця консолідація підупадала, а верх над нею брали інтереси партійні — групові, в такі періоди нашої боротьби ми терпіли невдачі і один за другим тяжкі удари од наших ворогів. Це лихо буде переслідувати нас доти, доки наші партії не зрозуміють і серцем не відчують тяжкої науки нашої історії новітньої. Справа здобуття

Української Держави — це справа цілої нації української, а не якоїсь кляси її чи партії, — от через що порозуміння, согласованість усіх чинників громадянських і співпраця їх є умовою, без додержання якої ми ніколи своєї мети державної не досягнемо. Не можна ж забувати, що таким шляхом консолідації всіх національних сил в справі організації своєї держави, принаймні на перших початках повстання її, йшли досвідченіші та організованіші нації, як-от чеська, наприклад. *Цей шлях і для нас є єдиним*, бо він забезпечує найменшу затрату сил, жертв, енергії з найбільшими позитивними наслідками.

Отже, пріоритет державности над партійністю, загальнонаціональних інтересів над клясовими та груповими, партійними мусимо ми на еміграції зрозуміти і відчувати як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва! Зрозуміння ваги цієї тези навчить нас підпорядковувати себе і свою діяльність вимогам державної дисципліни, а це своєю дорогою не може не вплинути на поглиблення і зміцнення нашої організованости. *Наша сила в єдності, а порука успіху наших змагань в державній слухняності!*

Є всі дані думати, що еміграція українська, проїнявшись змістом зформульованого вище постуляту будівництва української державности, не розійшлася б у цій справі з тими поглядами, які кристалізуються в настроях та свідомості і нашого громадянства, під ворожою владою на Україні сучого.

Той, хто з-поміж сучасної еміграції української повернувся б на Батьківщину з старими збанкрутованими, що вже виявили свою деструктивність методами будівництва нашої держави, той, замість будувати, знову руйнував би її, знову б непотрібні жертви викликав би і знесилював би творчі змагання нації. Хай же менше серед нас буде тих, про яких кажуть, що вони нічого не забули і нічому не навчилися! Навпаки, нехай буде більше таких, що вчать на помилках своїх і мають мужність визнати їх, щоб надалі їх уникати!

ВІДНОШЕННЯ ЕМІГРАЦІЇ ДО УРЯДУ

Належимо до нації, що не тільки виборює з тяжкими жертвами і серед надзвичайно несприятливих обставин міжнароднього характеру власну для себе державу. Через те, *може, не досить цінимо ті придбання, що здобули з об-*

с'язу дійсних атрибутів державности і що становлять собою дійсні ознаки, інтегрально складові елементи поняття державности. Не маючи сьогодні території, що її окуповано ворожим урядом і її військом, ми до цього часу зберегли і свій власний уряд з верховною владою, і своє військо. Уряд в межах можливого виконує свої функції, а через свої представництва (посольства і дипломатичні місії) дає наочний доказ чужоземцям організованости нашої нації і підготовлености її до самостійного порядкування власною державою. Це факт остільки великої ваги для дальшого поступу нашої справи в напрямку здобуття признання нашої суверенности чужоземцями, що його ігнорувати або недооцінювати може тільки політичний анальфабет. Тим часом серед нашої еміграції є чимало недисциплінованих, державно-невихованих елементів, які не тільки не шанують оцих здобутків національної боротьби на полі державному, а ще своїм безвідповідальним поведженням і понижують вагу наших придбань на полі міжнародньому. Хоч гірко й тяжко признатись у цьому, але наше еміграційне громадянство — треба правду сказати — часто не давало своєму законному урядові тієї допомоги і підтримки моральної, якої він не раз од нього потребував і яка значно скріпила би виступи нашого уряду, перед окремими державами, організованими зв'язками їх, а то й перед Лігою Націй. Займаючи в цих справах вичікуюче становище, ставлячись іноді з певним застереженням до таких виступів, українська еміграція, чи окремі елементи її, ясна річ, шкодили не урядові, а загальній нашій справі, даючи цим доказ своєї державної нерозвинености і недозрілости. Ледве чи сприяло це поліпшенню нашого становища серед чужинців, яким може імпонувати тільки організованість, державна дисциплінованість і однастайність тих, що претендують на власну державність і на признання її іншими. Брак цієї організованости, роз'єднаність, сепаратні нескоординовані виступи окремих об'єднань чи груп громадських в справах державних, що вимагають єдности і конкретизації змагань, міг викликати тільки здивування або шкідливе для нашої справи легковажне трактування її з боку тих, до кого ці виступи звертались. Коли серед нашої еміграції почути можна іноді голоси, що обвинувачують нашу офіційну дипломатію за порівнюючи незначні здобутки її роботи, то значну частину вини в цій справі несуть на собі і ті елементи цієї еміграції, які або своєю державною невихованістю псували працю офіційної дипломатії, або допускалися просто недопустимих вчинків, що честь і самоповагу

нації, особливо в умовинах еміграції, понижують. *Вчинки добродія Супруна, бувш. фінансового агента нашого уряду в Німеччині, що допустився до розтрати державних грошей і уживав всіх заходів перед чужим урядом, щоб уникнути відповідальности перед своїм; недисципліновані, що нагадують неврастенічне самодурство і «скакання», б. члена Директорії А. Макаренка перед чужими урядами в різних справах; політичний шантаж п. Галіна в стосункові до уряду нашого, що моральну підтримку знаходив з боку окремих осіб (дуже нечисленних, правда) серед еміграції, а мав на увазі егоїстичні вигоди ображеної амбіції; недостойне і непристойне поведження деяких представників української кооперації в справі державного скарбу і зловживання урядовими дорученнями (Сербиненко і К-о) з проволіканням відчитности у витраті державних грошей та одночасним залицянням до большевиків, щоб кінці у воду сховати,— все це факти, з якими приходиться рахуватись у загальному підсумкові нашої політичної праці за кордоном, як такими, що поваги до нас серед чужинців не здобувають, а становище наших офіційних представництв захитують. Ясна річ, що у кожної нації, у кожного громадянства маються свої «язви», свої здеморалізовані і державно невиховані елементи, несподіваних вискоків яких не можна передбачити, бо поведженням таких елементів керує не рівновага, не підпорядкованість державним інтересам, а політична неврастенія, імпульсивність і почуття безвідповідальности.*

З тим більшою суворістю морально здорові елементи нашого еміграційного громадянства повинні поставитись до подібних «вибриків» несталих і невихованих осіб еміграції, як до актів державної недисциплінованости, надзвичайно шкідливих для нашої справи. На великий жаль, наше громадянство не так чуйно реагує на розкладові явища нашого еміграційного життя, тоді як таке ніби потакання з його боку,— дає привід до дальших безвідповідальних вправ в тому ж таки шкідливому напрямку. Громадська опінія є великий чинник державного будівництва, і чимало негативних явищ нашого еміграційного життя і на світ приходять тільки через те, що ця опінія як слід не організована або занадто млява. Треба свіжого повітря і ясного світла, щоб розвіяти чад і притлумити безкарність державно недисциплінованих елементів нашої еміграції. Здоровий розум і почуття обов'язку перед справою підскаже нашому еміграційному громадянству, що за цю державної ваги працю, власне, воно само взятись повинно, бо та рука, що звичайно карає чи

стримує, рука державної влади в сьгоднішніх тяжких умовах її праці досягти таких некарних чи недисциплінованих елементів не може. І тому треба тільки привітати виступи Національного Союзу, який мав, нарешті, горожанську мужність покінчити з байдужістю до деяких негативних явищ з життя еміграції і став на той шлях, куди його давно уже кликало почуття обов'язку перед Батьківщиною.

Коли деякі асоціації і зв'язки нашого еміграційного громадянства стали на шлях консолідації і організованих виступів в справах, що торкаються моральної атмосфери життя еміграції, то зрозуміння ними ширших обов'язків, які покладає на них сьгоднішний стан нашої державної справи, обов'яже їх виявити більше ініціативи і енергії в напрямку скооперованої з офіційними нашими установами праці і встановлення контакту в таких заходах, які провадяться ними для тієї головної мети, що стоїть сьгодні перед українською нацією взагалі, а перед еміграцією її за кордоном зокрема. Роз'єднаності і сепаратизму праці тут не може бути. Той, хто кличе до цього, несвідомо працює над нашим ослабленням і загибеллю і не дає собі звіту в злочинності свого поведження. І не треба ніколи забувати, що наша діяльність, все наше сьгоднішнє життя проходить на очах чужих людей, які з інтересом приглядаються до нас, їм незаних і невідомих. З деяких поглядів український емігрант зумів виробити собі вже добру славу серед чужинців. І в Німеччині, і в Чехії, і в Польщі, і в Румунії та Болгарії високо цінують українського робітника, як працездатного, сумлінного, розумного, знаючого. Про нього говорять, що коли береться до якоїсь праці, то виконує її чисто, швидко і не тільки для шматка хліба, а й через те, що любить таку працю; український студент, що вчиться в вищих школах Європи, дивує професорів своєю горливістю до науки, старанністю і поборюванням труднощів; український інженер, технік, кваліфікований робітник швидко здобуває собі високу оцінку і довір'я. Того, хто бував з чужинців в наших таборах для інтернованих, вражає сила духа і віри нашого старшинства та козацтва в українську державну ідею, лицарське уміння терпіти, злидні переносити, бути в холоді і без одежі, а разом з тим не тільки духа не вгашати, а провадити власними силами велику культурно-освітню роботу серед самих же себе і витворювати певні цінності, не тільки для вжитку таборян придатні. Все це явища великої ваги, якими розкриваємо перед чужинцями цінні прикмети нашого національного «я», наших можливостей творчих, реальне втілення

яких ми ілюструємо наочно в наших чинах фізичного чи інтелектуального порядку. Ці риси ще більше імпонували б чужоземцям, коли б ми в об'явах нашого громадського життя показали організованість, сконсолідованість і підготовленість до уміння розумно користуватись тими правами, що формальної санкції їх од чужинців в справі визнання державної незалежності української нації вимагаємо. Зуміймо тільки переглянути дотеперішню базу наших стосунків на цьому ґрунті, підвести баланс нашим придбанням і тоді не зможемо не побачити, як знесилювали нас зазначені вище явища гуртківства, непідпорядкованості інтересам державности, непошана примату державного й загальнонаціонального та винесення понад ним партійного чи групового начала. Не забуваймо ніколи, що в очах цілої України, підбитої московським ворогом, і уряд, і громадянство, які перебувають на чужині, є один організм, є щось ціле, збите, зцементоване єдністю державної думки і сконсолідованої дисциплінованої волі, а не розбіжна, первинна формація, що на власну руку верховодиться різними комітетами, в поодиноких країнах місцевими колоніями організованими. *Коли б там, на Україні Великій, відчули розбіжність політичної думки серед нашої еміграції, брак єдиної волі в праці цілого громадянства на чужині, то це боляче відчула б наша нація і гостро засудила б нас за нашу дріб'язковість та малий розум в справах великої і державної загальнонаціональної ваги.*

Позитивним явищем нашого еміграційного життя за кордоном є організація національних комітетів в поодиноких країнах. Еміграція більш-менш знає корисну працю цих громадських організацій, але знає також, що по деяких з цих організацій провадиться вона не по тому річищу, якого вимагають істотні інтереси нації. Подекуди комітети намагаються надати життю даної колонії невідповідного напрямку, закрашуючи його в фарби певної партії, притлумляючи натомість моменти державности і загальнонаціональної єдності. Така тактика окремих комітетів чи навіть поодиноких осіб не може довго тягарем лежати на громадянстві, і воно, в інтересах державних, очевидячки, знайде в собі і здоровий розум, і мужність край оцьому негативному і деструктивному явищу покласти. І чим скорше така операція буде переведена, там, звичайно, де вона є доцільною і своєчасною, тим скорше ми позбавимось чинників, що затримують справу консолідації цілої нашої еміграції, тим швидше станемо ми перед обличчям великих обов'язків, покладених на нас на-

цією, тим успішніше виконаємо їх, бо не будемо попустому, на дрібниці сил своїх витрачати, а на головні невідкладні цілі нашої державної програми їх направимо. Очевидячки, що тоді й уряд найбільших skutків у своїй діяльності для державної справи досягне.

КОЖЕН ПОВИНЕН ПРАЦЮВАТИ ДЛЯ ДЕРЖАВНОЇ СПРАВИ

Опинившись на еміграції, ми не кинули своєї боротьби за національно-державні ідеали. Той, хто уникає од неї, хто поступає по прислів'ю «моя хата з краю — нічого не знаю», — той свідомо себе виводить з фаланги активних борців нашої справи. Це уникання подібним буде до тхірства і знайде свою оцінку належну серед тих, хто невтомно працюватиме, змінивши, може, методи і шляхи боротьби. В свій час таку поведінку самолюбних егоїстів пригадається, і знайдуться месники на них; як знайдуться вони і на тих, хто для «лакомства нещасного», для вигоди власної, а то й для шкоди недавніх своїх братів та товаришів по боротьбі в стан ворога переходить. Чи моральний засуд громадянства, чи караюча рука закону державного таких перекинчиків все одно знайде колись.

Все, що є морально здоровим, працездатним і національно чесним з-поміж нашої еміграції, — все мусить провадити дальшу невтомну боротьбу за наші національно-державні ідеали, за виборення незалежності державної нашого народу. В умовинах перебування на чужині, серед різних народів і в різних державах, праця наша мусить бути поділена на ряд цілком конкретних завдань, органічно зв'язаних: з а) загальною програмою тієї праці, що її провадить уряд; і з б) місцевими можливостями даної країни.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИСТУПІВ ПЕРЕД СВІТОМ В СПРАВІ НАШИХ ДЕРЖАВНИХ ДОМАГАНЬ

Еміграційні колонії через свої комітети чи інші ексекутивні органи повинні утримувати тісний зв'язок і постійний контакт з місцевими офіційними представництвами нашого уряду. Певна акція його, чи то в справах, дотичних становища еміграції, чи то в справах, що їх починає уряд перед другими урядами чи якоюсь міжнародньою установою провадити, мусить бути і морально, а де треба, і документально організованим способом підперта. Цю методу спів-

принці громадянства з урядом треба зробити живою, перманентною традицією діяльності нашої активної еміграції. В сьогоднішніх умовах така співпраця особливо буде пожаданою, бо міжнародна опінія і верховодячих урядових кругів, і політично-громадських угруповань світу повинна мати докази, що справа самостійности української держави не є персональним домаганням окремих осіб, а постулятом цілої нації української, вимогою організованого для цієї мети всього народу українського. Неустанно працюючи в зазначеному напрямку, еміграція не має права губити ні одного слушного, принагідного випадку до заманіфестування своїх національно-державних постулятів в формі резолюцій, спеціальних меморіялів і делегування на відповідні з'їзди міжнародні чи конгреси та конференції представників своїх.

Той здобуток в нашій загальній праці за кордоном, що ми його придбали після прийняття нас до Міжнародного Товариства Прихильників Ліги Націй, має, безумовно, велике значення для поступу нашої справи, — треба тільки дальшою участю нашої делегації в згаданому Товаристві дати докази цінности нашої праці в стремліннях його.

ПРАЦЯ В ОКРЕМИХ ДЕРЖАВАХ

А проте не може обмежувати українська еміграція своєї праці в напрямку придбання прихильників нашої державної незалежности апеляціями тільки до асоціацій міжнароднього характеру. Не завжди цей шлях до мети провадить. Часто коротшою дорогою до неї буде послідовно-систематично переведена праця в межах даної країни чи певної групи держав і придбання серед її політичних та громадських кругів певних впливових друзів, прихильність яких до нашої справи, оперта на поінформованості в ній, може свій вплив, але уже більш забезпечений, організований на міжнародньому форумі мати.

В зв'язку з цим мусимо шукати собі отаких прихильників в кожній країні, особливу увагу звертаючи на те, щоб відповідна праця наша в цьому напрямку не обмежувалась окремими угрупованнями партійними. Коли ми поведемо цю роботу тільки серед соціалістичних, скажемо, кругів, а занедбаємо серед демократичних чи консервативних, то на цьому обмеженні самі тільки потерпимо. В 1919 році деякі недалекозорі наші політики гостро нападали на тих наших представників офіційальних, що ширше на справу дивились

і не виключали з своїх заходів дипломатичних устанавлення зв'язків з опозицією парламентарною даної країни, одночасно провадячи таку ж працю і з урядовими на той час фракціями парламенту. Так було в Парижі, де на цьому ґрунті чимало різних комплікацій повстало, дуже шкідливих для наших успіхів.

З огляду на те, що наша еміґрація не уявляє та й не може уявляти собою чогось однолитого з погляду партійного, найдоцільнішим було би, коли б вона провадила згадану вище працю в напрямку устанавлення зв'язків з співзвучними собі партійними угрупованнями даних країн, скрізь прихильників шукаючи. Кожне партійне угруповання нашої еміґрації, очевидно, переслідувати буде при устанавленні таких зв'язків і свої власні партійні завдання, та кожне з них пам'ятати повинно, що над ними верх мати мусять і цілі державні, загальнонаціональні, отже, промовчувати їх під час таких зносин, нехтувати ними було би нерозумним і надзвичайно шкідливим. Європейські партійні угруповання, від крайніх правих почавши і крайніми лівими скінчивши, так поважно ставляться кожне зокрема до своєї держави, так бережуть її, так уміють полагоджувати суперечності між партійними інтересами з одного боку і державними з другого, настільки взагалі суть державними по своїй тактиці, що наш якийсь доморощений політик, який би вважав для себе «добрим тоном» провадити з ними переговори, поза межами державного, показався б їм недозрілим як з погляду державного, так і з погляду партійного.

Ясною річчю є, що ми не використали б усіх можливостей, коли б шукали зв'язків та допомоги тільки серед співзвучних політичних партій і угруповань. Організоване життя нації не обмежується її політичними інтересами, а виявляється на різних дільницях і в різних галузях культурно-освітніх, наукових, релігійних, професійних, господарчих і всяких інших змагань. Скрізь воно пропливає організовано, скрізь направляється асоціаціями, інтереси яких та діяльність не є чужими, навпаки, дуже близькими і деяким колам нашого еміґраційного громадянства. Отож ми поширили б межі своєї діяльності агітаційно-інформаційної, якби і в зазначених галузях певну активну працю розпочали.

Довідаючись з українських газет або з наших урядових джерел про ту невтомну працю, що її провадить наша стара, а все юна душею, заслужена діячка Софія Русова, маніфестуючи на жіночих міжнародніх конгресах права української жінки, а одночасно і нашу щербату долю національну; ви-

читуючи з тих газет про неперестанну невсипущу працю консула Оренчука, що уперто і не без успіху в мюнхенських кругах провадить лінію економічного заінтересування господарчих кругів Європи в справах України; пізнаючи з тих же самих джерел про енергійні виступи українських соціал-демократів Мазени або Безпалка перед міжнародними соціалістичними конференціями, звернені проти окупантської та соціалістичної влади на Україні, — ми тільки можемо вітати подібні заходи наших активних діячів і радити, що з-поміж еміграційних кругів нашого громадянства виробляється тип діяча європейського гатунку, освіченого, енергійного і одночасно патріота своєї нації, який починає використовувати для нашої державної справи відповідні можливості і ситуації.

А проте, слід признатись, що таких виступів зареєструвати зможемо небагато, що цілий ряд принагідних для нас можливостей лежить ще облогами і чекає од нас пильної уваги до себе та рухливої ініціативи.

ПРАЦЯ СЕРЕД МІЖНАРОДНІХ НАУКОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Зокрема: потреба і можливість використання для нашої справи наукових асоціацій і міжнародних і поодиноких країв з боку наших наукових кваліфікованих сил стає черговою проблемою і для нашого уряду, і для еміграції цілої. Коли б наші учені-емігранти зміцнили свою організацію професійну і увійшли в зносини з своїми колегами в поодиноких країнах, то через них вони чимало могли б зробити і для української науки, і для самих себе, і для цілої справи української. Правда, лише частина наших наукових сил знайшла собі відповідну працю, решта живе в злиднях страшних і марнує та поневіряє свої знання. Організація наукових діячів емігрантів буде першим етапом до поалагодження їхнього важкого становища; за цим етапом одкриваються можливості ширшого використання ними наукових огнищ і асоціацій міжнародного характеру для нашої державної справи. І тим більше такої активної ініціативи од наших наукових діячів треба побажати, що серед них є люди кваліфікованого високого знання, які своїми виступами перед міжнародними ареопагами молодій українській науці не скомпромітують.

УЧАСТЬ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПРЕСІ І ЖУРНАЛІСТИЦІ

Таким самим незораним облогом, а навіть не розпочатим майже оранкою лежить перед українською еміграцією поле європейської журналістики, преси і літератури, ще дуже мало використане українськими літераторами. В європейській пресі чимало інформаційних звісток надібати можна про українські справи, про заходи уряду нашого, про становище України під окупантською владою, про голод і повстанчі рухи на ній. Досить часто інформації ці мають правдивий характер, але досить часто друкуються й неймовірні брехні, провокації. Зфальшовані навмисне всілякими ворогами нашої державної справи, відомості, які безкритично приймаються європейськими органами преси од ворожих нам телеграфних агенцій і з легкою вірою друкуються там для затуманювання європейського читача.

Та все ж коли біжучих хронікерських інформацій про українські справи не бракує органам європейської преси, то поважних артикулів, совісно і ширше опрацьованих розвідок з обсягу українського ми рідко коли можемо в поважніших європейських журналах і газетах надібати. Правда, суть певні перепони для «завоювання» цих органів в наших цілях, а проте й вони не є непереможними: при певній енергії і зручності їх можна подолати і таким чином використати ці великі можливості і джерела впливу на європейську громадську опінію. *Та праця, що її провадять з успіхом для нашої справи в швейцарській пресі д. Ге, а в італійській пані Липовецька та д. Шебедів, проказують дорогу і для інших наших літераторів-емігрантів.* І коли на цю дорогу щодо польської преси став д. О. Саліковський, а щодо румунської преси проф. К. Мацієвич, то треба тільки побажати, щоб за їх зразком пішли і інші діячі нашого друкованого слова з авторитетними артикулами в визначніших органах окремих країн, правдивому з'ясуванню нашої проблеми присвяченими. В загальному підсумковій праці нашої еміграції ця форма її своєю питому вагу матиме, а ті зв'язки, що їх окремі наші літератори на цьому ґрунті сьогодні зав'язали б з європейською пресою та журналістикою, корисними були б і надалі, після того як українська держава увійде чинним фактором до міжнародних відносин, а її розвиток, придбання, культурні та творчі шукання потребуватимуть правдивої про себе інформації й серед чужих народів.

Не можна не зазначити такого прикрого факту, як той, що деякі з наших публіцистів, що так успішно виступали

раїші на сторінках європейської преси, сьогодні не дають гут знати про себе. До таких належить Д. Донцов, один з найталановитіших сміливих публіцистів та ідеологів української державности, виступи якого тепер особливо б були на часі і безумовно дещо нового, яскравого додали би до освітлення нашої проблеми перед європейським громадянством.

Так само не можна не пожалувати, що наші офіційні дипломати занедбують можливості поширення своєї політичної праці серед чужинців і не виступають з ширшими артикулами в поважніших європейських журналах чи газетах на теми українського міжнароднього характеру. Цього засобу і не цурались, і не цураються фахівці дипломати, а в наші часи ним не раз користувався Пуанкаре, Бенеш, небіжчик Таке-Іонеску. З українських дипломатів його використовували, тільки рідко, на жаль, О. Шульгин і проф. К. Мацієвич. Таке «упередження», коли воно є до згаданої форми політичної праці наших представників за кордоном, є помилковим, і його слід направити, тим більше, що серед наших дипломатів маються такі визначні теоретики національної проблеми взагалі, як М. Славинський та Б. Бочковський, які дещо нового, солідного могли б і європейському громадянству та науці в цій справі сказати.

Отже, вся наша еміграція в міру своїх сил повинна знайти собі дорогу до європейського слова друкованого і використати трибуни його для пропаганди, обґрунтування і всестороннього з'ясування ваги української проблеми, не яко проблеми, що торкається одного тільки народу нашого, а як такого питання, проволіканням з позитивним вирішенням якого гальмуватись буде справа усталення політичної рівноваги Європи, а натомість підживляться буде балканізація її, з усіма, що впливають звідси, висновками.

; ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕКЦІЙ НА УКРАЇНСЬКІ ТЕМИ

Користуючись друкованим словом, не слід забувати в нашій інформаційній праці і того значення, що його має в цій справі живе слово, мовою зрозумілою для чужоземця промовлене. Організація публічних лекцій, рефератів, ширших повідомлень повинна до програми нашої праці, як інтегральна частина її, увіходити. Що ширше розвинемо нашу діяльність в цій галузі, тим ширший розголос дамо нашій справі серед активних кругів європейського громадянства.

Що активнішу працю в цьому напрямку розвинемо, тим швидше розвіємо упередження до нашої проблеми і тим горливіших — чинних прихильників її серед чужоземців придбаємо!

БОРОТЬБА ПРОТИ «ВЕЛИКОЇ ЄДИНОЇ РОСІЇ»

Не будемо ігнорувати ваги інформаційної та апологетичної праці в цій справі. Інертність європейської політичної думки в деякому відношенні є так міцна, а заскоружливість — нерухлива і нечутлива до життєвих логічних аргументацій, що в сьгоднішніх умовах тільки систематичною, послідовно переведеною працею на різних, зазначених вище, ділянках зможемо коли не остаточно цю перешкоду подолати, то принаймні ширші виломи в ній пробити. Доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії, нині советської «Федеративної» республіки. Ні факт існування прибалтицьких держав — Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви, — ні прилучення деяких земель бувшої Росії до Польщі не можуть поважним політиком розглядатись за акти тривкі, що знаменують собою остаточно одірваність названих земель од бувшої Росії. Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди zagrożеними, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріальними ресурсами і мілітарною відпорністю, може бути базою, підставою більш-менш незахищеного життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки повстання і зміщення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточно та безповоротного поділу її. Оцю вагу Української Держави в долі новітніх прибалтицьких і кавказьких державних формацій добре відчують розумніші, реальні політики їх, не заколисані ілюзіями сучасности, яка, як показав брутальний досвід, пророблений комуністичною Москвою над Грузією, що була визнана і де-факто і де-юре європейськими державами, розвіє тимчасові самообмани політично-державного порядку і творить фікції з'явищ ніби реального характеру. Не будемо і себе заколисувати ілюзіями в дійсній та незломній реаль-

ності актів фактичного чи юридичного визнання згаданих держав з боку Європи і Америки. Ці акти мають своє значення доти, доки московська брутальна сила не розтопче творчої праці бувших «іногородців» і наново не підіб'є під своє копито земель з «іногородчеським» населенням, що одірвались од неї. Сподіватись допомоги і підтримки цим державам з боку тих держав, що визнали їх, — було б даремно. Бо, в суті діла, реальний європейський політик не може не дивитись на ці державні новотвори як на тимчасові, «сезоновими» державами їх називаючи. Тим-то й можна пояснити ту зарезервованість, що її виявляють в справі стосунків до них «поважні» діячі і представники європейської політичної думки.

Авспіції і гороскопи останньої в справах російської проблеми ще й досі живляться давніми джерелами, старими критеріями і засвоєними раніш оцінками величності Росії. Одієм чи маєстат імени її ще й досі високо кваліфікується на міжнародній політичній біржі, принаймні тією школою дипломатів і політичних діячів, що цинічно переходять до порядку дня над надокучливими претенсіями не досить сильних прохачів або що не вміють розпізнати в цих «претенсіях» неоправданих і «проханнях» елементів наростаючої сили нових факторів міжнароднього життя.

Власне, в таких, об'єктивно кажучи, умовах перебуває сьогодні наша справа в опінії відповідальних, від яких залежить рішення, кругів європейської та американської політичної думки. Оптимізм в оцінці цих умовин був би зайвим і зле свідчив би про нашу здатність орієнтуватись в складній ситуації міжнародніх відносин. А проте їх змінливість, що лежить в самій природі їх, їх сейсмографічна чуйність до змін, що наближаються в політичних перегрупіровках і комбінаціях, не дає нам права бути і непоправними песимістами щодо реальних наслідків од наших змагань, на з'ясування ваги нашої справи перед європейцями направлених. Не забуваючи ані на одну мить, що ми знаходимось у стані боротьби, ми повинні реально зважити вагу тих чинників, що нам не сприяють і за всяку ціну, всякими гідними нас засобами значення їх обезсилити.

Отже, наперед мусимо рахуватися з тим, що, знаходячи навіть теоретичне признание, обґрунтованість і справедливість наших змагань, не так легко знайдемо практичне, реальне підтвердження теоретичної чи академічної солідарності з нами. Можна з пошаною ставитись до заяви президента Чехословацької Республіки Масарика про те, що,

мовляв, він і його уряд будуть розглядати однині українську проблему нарівні з російською, можна бачити в такій заяві показник зміни, що розпочалася, настроїв серед рафінованих «москвофілів», якими до недавнього часу були чехи, але ця заява не може нами розглядатись, як реальна величина, що переважає на міжнародних терезах в певний бік становище нашої справи. Подібні заяви — це «музика майбутнього», що наближається, яку відчував і раніш других ніби побачив розумний професор, — голова молододі слов'янської держави, прихильник реалізму не тільки в філософії, але й в політиці. Але вона має більш моральну вагу для нас, а не політичну. Вона, як та «ластівка», що весни не робить, — по відомому прислів'ю, а проте все ж весну віщує! З огляду на сьогоднішню групіровку держав і значення в міжнародній політиці Англії і Франції нам багато залежало б на тому, щоб почути аналогічні чи схожі заяви із уст Лойд-Джорджа або Пуанкаре. На жаль, їх не маємо і, певно, не почуємо доти, доки не проробимо праці, що обов'язала б їх таку заяву скласти. Ясна річ, що найголовнішою працею буде та, яку на Україні своєю кров'ю, жертвами і упертістю в напрямку здобуття власної держави проробить наш народ. Але й ця праця буде неповною, а може, й не вистачаючою, коли одночасно ми, українська еміграція, не переконаємо політичну опінію великих держав, їх пресу, їх громадянські круги в тому далтонізмові, що вони його допускаються, сподіваючись воскресіння колишньої могутності великої Росії. Ми повинні доказати, що це помилка, самообман, що до цього ми — українці — разом з іншими колишніми «інородцями» не допустимо і що резервова позиція великих держав в стосункові до наших державних домагань дорого коштуватиме в першу чергу цим же державам.

Проводячи певну працю в цьому напрямку, ми повинні скомпромітувати ідею реставрації великої Росії, як ідею нереальну, штучну і не вигідну для Європи, натомість виставляючи плян поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокійної справи, що все таїла в собі погрозу і небезпеку для Європи, що й тепер таїть в собі ті ж самі тенденції.

Справа з оцією компромітацією не є така легка, як дехто думає, — отож з тим більшою енергією за неї українська еміграція взятись повинна, використовуючи для цього той багатий матеріал, який ми, зазнавши на собі і таємничі інтенції, і всі вияви московського «я», посідаємо.

БОРОТЬБА ПРОТИ ІДЕЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Не можемо при цій нагоді не пригадати і певного нахилу європейської політичної думки приклонити нас, як і інші народи бувшої Росії, до федеративного співжиття з нею. Дехто з європейських політиків гадав, що федеративна реконструкція Росії була би найкращим вирішенням російської проблеми взагалі, а одночасно це вирішення розв'язало б національні домагання інших народів, що заселяють бувшу Росію, в тому числі українського. *Наскільки ілюзорним і поверховим є такий погляд,— про це нема чого довго розводити.* Практика переведення ідеї федерації Росії сучасною московською владою найкраще доказує нежиттєвість цього методу, штучність цієї форми вирішення складної справи. А тому українська еміграція в своїй праці, щодо критики проєктів полагодження національного питання на Сході Європи, не повинна забувати і проєкту федеративного, викриваючи його необґрунтованість і політичну та економічну наївність. Звичайно, *що перш усього вона повинна дати собі раду з власними «москвофілами», модерний тип якого бачимо хоч би в особі В. Панейка,* цього яскравого ідеолога «непротилвення» московському лихові і теорії «не тратьте, куме, сили, спускайтесь на дно!».

БОРОТЬБА ПРОТИ ОКУПАНТСЬКОГО УРЯДУ

Поруч з цими завданнями інформаційно-агітаційної праці української еміграції стоїть також справа чинного протиділення заходам советської Москви і її експозитури — советської України. Це протиділення повинні поставити ми як одну з найголовніших точок програми діяльності нашої серед закордонного громадянства і розв'язати остаточно ілюзію можливості співробітництва Європи з ними, коли така ілюзія ще живиться у людей непоінформованих та легковірних. Правда, той туман, ті спекулятивні комбінації, що на них хорували до недавнього часу деякі пролетарські і торговельно-промислові круги Європи, почав розвіюватись, і сьогодні ні реальний політик, ні купець, ні фінансист чужоземець не заколисують себе надіями поважних успіхів чи реальних якихось результатів од установлення зв'язків з представниками «комуністичного царства». Феноменальне крутіство, нахабність, безсоромна брехня большевицьких дипломатів і політиків, а, головна річ, з'ясована безрадність

господарки в советській Україні і Росії, доти, доки там панують большевики, стали остільки відомими й ясними поважним кругам Європи, надто після красномовних дипломатичних маніфестацій большевицької політики в Генуї та Гаазі, що ледве чи має реальні вигляди справа про юридичне визнання советських республік і про уділення їм кредитів на економічне відновлення «зфедерованої» московської потвори. Європа, зайнята своїми власними справами або більш для неї пекучими питаннями міжнародньої політики, скоріше за все буде деякий час вичікувати закінчення процесу розкладу, який відбувається на землях, що їх гвалтом утримують ще під собою большевики. Та мусимо передбачити наближення певного перелому в такій, що чогось ще вичікує, пасивності і з свого боку всіх сил та рук прикласти, щоб він скоріше наступив. В умовинах нашого перебування за кордоном свій обов'язок в цій справі тоді виконаємо, коли допоможемо остаточній компромітації большевицьких експериментів в очах світу. Занадто добре «на своїй шкурі» знаємо ціну і якість їх, а тому з більшим запасом знання і завзяття можемо це завдання виконати. Большевики не раз ще будуть свої сили напружувати, щоб задурити голову легковірним, і або шантажем, або обманом певні вигоди у них вирвати. Мусимо їхні пляни в цій справі на чисту воду виводити і за всяку ціну розбивати!

ВІДНОШЕННЯ ДО ПЕРЕКИНЧИКІВ

Нас од цієї праці не може утримувати факт переходу на бік ворога декого з членів нашої еміграції. Коли ми пригадаємо моральну вартість, політичну нікчемність, а подекуди і мотиви своєрідного «неофітства» перекинчиків, то переконаємось, що те «большевицьке обрізування», на яке вони зважились піддатись, недавнього свого святого святих цураючись та «дуючи й плюючи» на нього, пояснюється або політичною несталістю перекинчиків, або їхньою здеморалізованістю, до якої вони, і серед наших рядів перебуваючи, зрештою нахил мали. Це все здебільшого люди, що «легким хлібом» або з «казенного пирога» привичку засвоїли харчуватись. Доки вони мали добрі платні посади в установах урядових, доти вони й «характер витримували». Коли ж їх «скоротили» або за бездарність чи невідповідність звільнили, вони деякий час ще «вольними художниками» перебували, проживаючи «збереження», в вигіднішу валюту заздальгідь

їх перетворивши, а коли й валюту «просвистіли», то тоді з легким серцем в большевицьку Каносу почвалали і в наймити їх пошились.

Ясна річ, що й там на них дивляться косим оком і тільки як запроданців трактують, здебільшого виплачуючи їм певні «квоти» за те тільки, щоб вони дальшу розкладову працю серед еміграції провадили.

«Уряд Раковського», як відомо, великого «движення по службе» цим перехрещеним в большевицьку віру перекинчикам не дає, може, тільки в цьому одному маючи рацію. Ніде і ніколи ні Юда, ні донощик, ні політичний пахолок пошани і довір'я не викликав! Не будемо ж і ми жалкувати за ними, тим більше, що не за одним з них «віршовка плаче» або карне слідство чекає за державні розтрачені гроші чи не відчитані аванси. Прикладом і зразком для наслідування не ці деморалізовані елементи повинні для нас бути, а те велике мученицьке довготерпіння, яке народ наш на Україні виявляє, і та певність його щодо швидкої загибелі окупантської влади, про що він через своїх посланців повідомляє, і од нас вимагаючи такої ж витривалости та віри в конечну перемогу нашої державної справи. Чисте діло і рук чистих потребує, як казав колись Драгоманів, а наші перекинчики, коли вони політично чесними захочуть бути, то чистими руками працювати для добра України, поїхавши туди, не зможуть, а будуть вони або безсило поглядати на ті гвалти, розстріли і грабіжництво господарства національного, що його по-хижацькому, по-дурному провадять большевики, або й самі до цієї нечистої справи руку прикладатимуть. Та й те ще слід пам'ятати, що такої «еволюції» в поглядах наших перекинчиків громадянство українське, що під большевиками перебуває, не пошанує, а оцінить його так само гостро-суворо, а може, й глузливо, як оцінило воно свого часу «ракетну еволюцію» Винниченка, коли він попробував поїхати в ролі «переконаного комуніста» до Троцького і Раковського для того тільки, щоби скоріше од них утекти, переконавшись в неможливості співпраці з ними. Коли ця наївна подорож Винниченка коштувала йому компромітації і загублення кредиту політичного діяча серед всіх поважних кругів українського громадянства, то новітні прочани до большевицької Каноси нічого, крім презирства і недовір'я до себе, викликати не зуміють ні там, на Україні, ні тут, на еміграції.

От через що не будемо підпадати впливові явищ деморалізуючого характеру, що, на жаль, трапляються в нашому еміграційному житті, а всіх сил, обачности і педагогічного

напруження уживемо на те, щоб атмосферу і умовини цього життя морально очистити і організаційно зміцнити.

Виконати це завдання, якщо не зовсім, то хоч почасти, зможемо тоді, коли подбаємо поважно про те, щоб наше перебування на чужині напоїти глибоким змістом і продуктивною працею, що відповідає вимогам національної програми будівництва держави.

Не забуваючи про цей свій обов'язок перед Батьківщиною, а в міру свого хисту, знання і фаху його виконуючи, ми тим самим поглибимо і загартуємо в собі odporну силу, для переборення розкладових явищ еміграційного життя, і повернемося на Україну з певними цінностями, потрібними для будівництва, повернемося з більшим життєвим досвідом і повернемося досвідченішими, розважнішими та практичнішими будівничими нашої Держави.

УМІЙМО ШАНУВАТИ ЧАС!

І перше, чого на еміграції повинні ми навчитись, це шанувати час і використовувати його не по-дурному, а з користю і для справи і персонально для нас самих.

Маємо од росіян тяжку спадщину: нахил до безконечних, що одурманюють і виснажують, розмов і дискусій, що здебільшого повертаються в пусту балаканину, безпредметне патякання і безплідне «словоблудие». Товариська розмова, поважне обговорення тієї чи іншої теми, обмін думок потрібні для кожного свідомого і організованого громадянина, але одночасно потрібна і жива праця, чин та діяльна, в певні факти обернена, енергія. Без них словесні вправи і беззмістовні дискусії повертаються у своєрідний, непотрібний і шкідливий спорт, для розумного життя абсолютно непридатний. Будемо учитись в європейців, як з часом собі раду давати та продуктивно його зужитковувати, пам'ятаючи, що «час — гроші», що уміти мовчати, думати, на самоті щось обмірковувати часто більше значення має, як до самовиснаження патякати.

ВИВЧЕННЯ МОВИ ТОГО НАРОДУ, СЕРЕД ЯКОГО ЖИВЕМО

Повинні вивчити ми найперше за все мову того народу, серед якого живемо, для того, щоб: 1) пізнати його краще і глибше і 2) щоб нас краще, правдивіше той народ зрозумів і пізнав. Знання живої мови цього народу дасть нам можливість увійти з ним в тісніші повсякденні зносини, а знання літературної мови — мови його преси, науки, письменства, — уведе нас в обсяг творчих змагань і культурних інтересів його. Завдяки цьому ми отримуємо можливість глибше, докладніше вивчити життя даного народу на різних ділянках і в різних галузях, а результатами такого пізнання покористуватись і для власного вжитку, і для того, щоб для будівництва нашої держави їх прикласти.

Здоровий розум, певні критерії, з якими повинні підходити ми до оцінки того, що слід позичати, накаже нам необхідність обачності і додержання вимог критицизму в цій справі. Безоглядне, безкритичне перенесення на наш ґрунт чужоземних ніби цінностей може бути часто таким самим шкідливим для нашого розвитку, як і цілковите нехтування їх або замкнення в свої тільки власні межі і здобутки.

Коли будемо керуватись зформульованими вище вимогами, то зуміємо пересадити на наш ґрунт найцінніші елементи чужоземного знання та досвіду і засвоїти їх з добрим пожитком нашому народові. Здорові щепи не тільки в світі рослинному, а і в громадському житті, науковому, культурно-освітньому та політичному є потрібними, а часом необхідними для буйного розвитку первотного пня.

ВИВЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ

Ставлячи завдання вивчити мову того народу, серед якого ми живемо, повинні одночасно поставити собі за обов'язкове завдання вивчити хоч одну мову з таких: англійську, французьку, німецьку чи італійську. Нема чого довго спинятись над доцільністю та пожиточністю засвоєння їх, бо це зрозуміло само собою. Для нас таке засвоєння є просто необхідністю з погляду культурного, бо відкриє нам глибокі здорові криниці різноманітного знання, з яких ми справді свій голод, свою горливість до науки зможемо «здоровою водою» задовольнити. Ми досі примушені були користуватись для цього здебільшого російськими джерелами, бо наші власні,

як відомо, навмисне засипались і притлумлювались. Каламутними, навіть вонючими і нездоровими були ці московські джерела: на протязі віків цілих отруювались ми ними, за своєю нездоровий сморід і гнилизну московської азійччини з її рабською покорою або максималістичними тенденціями. Впливом такого примусового і на протязі віків користування джерелами московської культури можна пояснити не одну хибу, якої допустились ми в нашому державному будівництві. Коли тепер, після комуністичних експериментів, криниця московської культури ще більш засмерділа, то нам з тим більшою жагою слід припасти до джерел європейської культури і утолити наш голод знання і науки, що його ми завжди відчували, посилаючи в 17 і 18 віках наших дітей до європейських університетів або власні огнища для розвитку науки створюючи.

Знання головних європейських мов потрібне нам не тільки для цілей науково-просвітніх, а ще й для практичних, особливо для комерційних зносин України з цілим світом, що без знання згаданих мов все буде шкутильгати і шкоду для нас же самих завдавати. В умовинах незалежності державної Україна стане місцем частих відвідувань її чужоземцями, що приїздитимуть до нас почасти для звичайних цілей подорожників, а почасти для того, щоб знайти тутґрунт для певних реальних інтересів. В обох випадках наше «без'язичіє» вийде з шкодою для нас. Навпаки, знання нами світових мов сприятиме в майбутньому і тому, що нашу рідну українську мову уведемо в круг тих мов, знання якої буде потрібним і необхідним чужинцеві.

Дорогу в цьому напрямку повинна показати наша еміґрація.

ПРАЦЯ НАД СТВОРЕННЯМ ПЕРЕКЛАДНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Нам потрібна перекладна література з різних галузів науки, мистецтва і просвіти. В творчих змаганнях нашого народу підняти на вищі щаблі культури, зробити себе вартим власної держави і чинної участі в міжнародньому житті, наших власних сил, може, й не вистачить на початку для цього. А проте, коли взяти на увагу велике значення в цій справі розумної доброї книжки, взагалі друкованого слова, то вже сьогодні українській еміґрації треба думати про те, щоб необмежені потреби народньої освіти і науки на цьому полі задовольнити, між іншим і за допомогою перекладної

літератури. Отже, ті члени нашої еміграції, що знають як слід нашу рідну мову і вивчили добре якусь чужоземну, прислужились би задоволенню згаданих вище потреб, коли б ретельно взялись за переклад кращих творів з чужоземних мов. Чуття краси (з обсягу красного письменства) чи оцінка наукової якості творів підскаже, які саме з них на нашу мову перекладати. Ясна річ, що скаля тут може бути дуже широкою і різноманітною, як широкими та різноманітними суть потреби нашої перекладної літератури. Одного тільки побажати можна, щоб перекладчики не давали нам літературного мотлоху і не засмічували нашого слова друкованими творами маловартими, що на літературну «січку» скидаються. І нехай нас при цьому не спиняє в праці те, що наші перекладні зусилля, може, невідомо коли світ побачить та друком оголошені будуть. Навпаки, хай стимулом в праці буде розуміння великої потреби її для добра і розвитку української культури і зрозуміння великої ваги в нагромадженні заздалегідь тих засобів, за допомогою яких перетворюється з етнографічного матеріалу свідомий своєї волі державний народ. Ті потенції, що їх виявила наша інтелігенція за час 1917—1919 рр., особливо в цьому напрямку, безперечно, були великі, а проте, в порівнянні з колосальністю потреб многомільйонової нації, що до широкого життя повстала,— незадовольняючі. Не можемо не звернути при цій нагоді уваги нашої еміграції на ту величезну, принаймні щодо кількості книжок, продукцію, що нею позначається діяльність російської еміграції: мусимо не тільки дорівняти їй, а ще й перевищити в цій справі. Не може бути оправданням тут для нас, що, мовляв, москалі мають і більше фондів видавничих і більше інтелігентних сил для писання та видавання книжок. Коли взяти на увагу кількість нашої еміграції і наявність серед неї досить поважних літературних сил, то це оправдання не матиме ґрунту, а видаватиметься тільки для «оправдання зла» ужитим: і з тими силами, що їх маємо, могли би на цій ділянці зробити куди більше!

В створенні літератури, і популярної і для задоволення потреб більш освічених кругів інтелігенції, полягає одно із головніших завдань, що його ставить перед українською еміграцією на цей час ціла нація. Адже ж там, на Україні, окупантська чужа влада все робить для того, щоб українська книжкова продукція була притлумлена, щоб книжка, мовою нашою написана, світу не побачила. Українські видавництва там ледве-ледве животіють і не можуть розвинути своєї діяльності через різні заборони і обмеження, що їх спе-

ціально для цієї мети окупанти московські вживають. Академія наук позбавлена можливості друком оголосити величезну кількість наукових розвідок-монографій, що їх наші люди науки в різних комісіях та відділах академічних понагромаджували,— знов же ж через зазначені вище причини. Створюючи руїну економічну з нашого краю, окупанти хочуть залишити нам з України нове «дикє поле» і в ділянці культурній. Що вони справу власне так і до цього провадять — видно хоч би з тенденційної діяльності офіційних большевицьких видавництв русифікувати наш край шляхом видання для вжитку української людности московських книжок, а не українських. Коли змагання наших культурних сил, що під большевиками перебувають, не можуть витворити опору новій хвилі москалізації нашого краю завдяки різним репресіям і обмеженням,— то з тим більшою увагою наша еміграція поставитись повинна до виконання тієї праці, яка в сьгоднішніх обставинах на Україні перепроваджена бути не може і в значній своїй частині падає на еміграцію.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ В СПРАВІ ПЕРЕКЛАДІВ

Відповідні сили її, спеціально організувавшись для цієї мети та певну програму діяльності опрацювавши, зазначать ті галузі письменства і науки, може, навіть і титули творів, переклади яких з чужоземних мов потрібні по-українському. Ясна річ, що в цій програмі найдуть собі належне місце і красне письменство, і праці з обсягу гуманітарних та прикладних наук. Та для того, щоб ця перекладна праця була продуктивною, позбавленою паралелізму і непотрібної затрати енергії, треба внести до неї певні і корективи. Коли опрацювання плянів того, що саме слід перекладати, належало б авторитетним людям чи спеціально організованим для цього об'єднанням по кожній колонії окремо, з певним регулюванням програми кожної з них міністром освіти, то одним із головніших корективів для уникнення паралелізму в перекладній праці було би оголошення в органах нашої преси відомостей про те, хто саме і над перекладом якої чужоземної книжки працює. Спеціальна рубрика, заведена в еміграційних пресових виданнях і такої інформації присвячена, не одного од зайвої праці утримала б, на інші потрібні теми увагу його, як перекладчика, направивши.

ПРАЦЯ НАД СТВОРЕННЯМ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ясна річ, що перекладами одними не можуть вичерпуватись наші творчі змагання в справі створення української книжкової лектури. Поруч з працею в цьому напрямку, повинна провадитись напружена робота і в галузі створення власної оригінальної літератури. Розміри, характер і якість її залежати будуть од якості та підготовленості наукової тих авторів, що ми їх маємо серед нас. Не будемо зменшувати тих потенцій, що можемо тут зареєструвати; занадто часом себе понижуємо і поневіряємо тенденційним нахилом до несміливості та перебільшеною оцінкою нашої, мовляв би, невідповідності. Краще подбаємо про розвиток тих можливостей, які посідаємо, і в реальні чини поспробуємо з більшою енергією їх перетворити.

Широким полем стелиться перед нами справа розпочатого вже створення оригінальної української літератури в різних галузях науки. А проте, ніколи не повинні ми забувати про необхідність популярних книжок для народу, підручників для наших шкіл, од нижчих почавши та вищими кінчаючи, і відповідної лектури для цілей самоосвіти і позашкільного виховання. Потреба в такій літературі колосальна; вона наймовірніше зросте, коли впадуть кайдани насильства і обману, якими поки що тримається на Україні чужинець-окупант. От через що в цьому напрямку треба з особливим напруженням працювати тим елементам еміграції, що мають і відповідну підготовку наукову, і хист бути авторами путящих підручників та книжок з обсягу загальноосвітньої літератури.

ОПРАЦЮВАННЯ ТВОРІВ ПРО КРАЇНИ, ДЕ ПЕРЕБУВАЄМО

Зокрема в серії книжок, з цього обсягу, що власне на еміграції можуть бути понаписувані, слід згадати про книжки, присвячені історії та сучасному становищу тих країн, де перебуваємо. Умовини перебування нашого на еміграції, можливість безпосереднього пізнання і ознайомлення з різними сторонами життя даної країни, одночасно з знанням мови її та літератури народу, що її заселює, одкриває можливість користування ширшим і різноманітнішим матеріалом для цієї мети. А тому було би дивним і непробаченим, коли б ми повернули до себе «додому» без заготовлених рукописів на згадані теми і не поділились там своїми вражен-

нями та всебічними знаннями в цій справі перед найширшою аудиторією, яку уявляє собою читач України. Не кажучи про популярну літературу для народного чи шкільного вжитку, треба мати на увазі і ширші праці, чи збирання матеріялів до них, монографічно опрацьованих та присвячених різним явищам громадського, політичного, економічного, промислового і т. д. життя даного народу. Ми так мало знаємо, як собі прав добували інші народи, як вони живуть тепер, що відповідні інформації, в формі монографій чи журнальних розвідок виложені, у великій пригоді стануть поширенню круга наших відомостей та запізнанню українського читача з чужими країнами і народами.

ЗБИРАННЯ КНИЖОК, ГАЗЕТ І ІНШИХ ДРУКОВАНИХ МАТЕРІЯЛІВ ДЛЯ НАШОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ

Ще кориснішу працю в цьому напрямку ми перепроводили б, коли б по змозі привезли з собою якнайбільше книжок і інших друківаних матеріялів на різних мовах, як подарунок для нашої національної бібліотеки чи якихось українських наукових інституцій. Про це заздалегідь так само треба думати і кожную зручність використовувати, щоб цей обов'язок перед Батьківщиною виконати. Привезені книжки не будуть тільки збагаченням наших книгозборищ, а не раз стануть до послуги нашим ученим і нашим студентам в їхніх чи наукових студіях, чи підготовчих до них вправах. Ясна річ, що для виконання цього обов'язку не треба мати тих підготовчих даних, що їх мусить мати автор-емігрант для самостійного написання книжки. Тут треба тільки почуття обов'язку, на яке здобудеться кожен морально здоровий патріот, член нашої еміграційної сім'ї!

А зокрема було би дуже цінною річчю систематизувати той друківаний матеріял, який знаходимо в чужоземній пресі чи літературі в питаннях, присвячених українській справі. Відповідні вирізки з часописів, статті по журналах і окремі книжки, присвячені їй, — коли їх перевезти на Україну та до відповідних науково-публічних інституцій передати, неоцінимою прислугу дадуть авторам майбутніх монографій, розголосові чи історії нашої справи в міжнародних стосунках присвячених. І для історії, і для ближчої сучасності матеріяли ці мають велику вагу, — тим більше про збирання їх треба пам'ятати нашій еміграції.

АРХІВНІ ПОШУКУВАННЯ

Ми не використали б всебічно нашого перебування за кордоном, коли б не вжили відповідних заходів для ознайомлення з тими матеріалами, що маютьс'я в тутешніх архівах і бібліотеках і торкаються історії України. Ясна річ, що для такої праці треба мати спеціальну наукову підготовку і інші відповідні дані. А проте, ті наші невільні емігранти, що науковим фахом своїм мають щось спільного з інтересами науки української історії, мусять використати б слушну нагоду для висвітлення не одного явища нашої минувшости, принаймні, як вона переломлялась у свідомості колишніх наших спільників, або ворогів, або так чи інакше заінтересованих в нашій минулій боротьбі за державність міжнародних обсерваторів. Пошукування, пороблені в свій час в шведських державних архівах небіжчиком Молчановським, а В. Липинським в польських архівах, як відомо, дали значні наслідки для нашої історичної науки і відкрили нові джерела для більш всебічного пізнання нашої минувшини. Коли І. Борщак, один з наших сучасних емігрантів, ідучи слідами згаданих вище істориків, використовує тепер своє перебування у Франції, віднаходячи в тамошніх архівах цінні матеріали щодо епохи гетьманів Б. Хмельницького і П. Орлика, то треба тільки побажати, щоб і інші, підготовлені до таких архівних пошукувань, члени нашої еміграції використали архіви інших країн для аналогічної мети. А ці архіви, як виявилось, таять у собі високої ваги наукові документи і кличуть до себе наших дослідників. Не будемо ж упускати слушної нагоди, щоб із столітніх сховищ на денне світло витягти те, що нам досі було не відомим, а що таке велике значення для нашої історії має!

ПРАЦЯ НАД ЗАСВОЄННЯМ НАУКОВИХ УДОСКОНАЛЕНЬ

Світова наука і під час Великої Війни, і особливо після неї збагатилась великими здобутками. На різних ділянках її осягнуто цікавих відкриттів, пороблено сміливі досліди, що відкрили нові перспективи, нові можливості, використовування сил матерії природи для потреб чоловіка. І українському технікові, інженерові, хемікові і агрономові є чому повчитись, щоб свої знання поглибити і «останнє» нове слово науки пізнати. Відбудова промислового, господарчого життя

України вимагає од нас великого напруження сил і творчості, а найбільш продуктивне і економне витрачання їх може бути переведене тоді, коли за допомогою засвоєних нашими фахівцями останніх наукових дослідів і методів будемо уникати уживання старих способів і знаряддя. Пильні студії наших фахових сил в зазначеному вище напрямку будуть реалізовані після нашого повороту на Україну не тільки для цілей господарчої відбудови її, а також і для потреб оборони нашої Батьківщини, а ця проблема, з огляду на деякі прикмети наших кордонів, а також в зв'язку з новими завданнями і методами захисту їх, повинна притягти до себе увагу не тільки наших військових кругів, але й всіх фахових сил нації. Досвід Великої Світової Війни показав, що стратегія, як вище військове мистецтво, тільки тоді може пожиточних наслідків досягнути, коли широко використовує придбання наукових дослідів і відкрить. Мільйонна армія без діяльної участі в її чинних операціях інженера, техніка, хеміка, в сьгоднішніх умовах військової боротьби, свого завдання виконати не може. От через що нам треба вже тепер про справи, зв'язані з обороною Батьківщини, думати, а фаховим силам еміграції чуйно стежити за розвитком тих наукових дослідів, що їх можемо для цієї мети зужиткувати. Коли ж ми захотіли б спинитись над окремими галузями господарчої відбудови України, то тут прийшлося б висловити побажання, щоб не одна з них не щезла з поля нашої уваги і щоб уже сьгодні ті фахові сили, що ми маємо серед нас, опрацювали пляни праці в відповідних напрямках, взявши на увагу висловлені вище міркування про потребу підготовчої наукової праці в огнищах європейської науки.

* * *

Є дві актуальні справи, що вимагають до себе пильної уваги з боку нашої еміграції, — це справи заопікування нашим інтернованим військом і студентством.

ЗАОПІКУВАННЯ ІНТЕРНОВАНИМИ

Вище вже згадувалось, що наші інтерновані вояки, не дивлячись на тяжкі умовини свого життя, схоронили в собі велику моральну відпорну силу супроти різних розкладових впливів і готові кожної хвилини стати до виконання своїх обов'язків перед Батьківщиною. Такий настрій наших інтер-

нованих великого занепокоєння завдає ворогам нашої державности, особливо ж большевикам, і вони всіх сил вживають, аби здеморалізувати їх та розкласти. З цією метою витрачаються величезні гроші: закладаються «ком'ячейки», розповсюджуються агітаційні листки, газети, ширяться неймовірні провокації; переводиться загалом деструктивна праця, до розбиття нашої сили направлена. Та вороги наші не можуть похвалитися великими і бажаними для них наслідками своєї розкладової праці. В цілому і командири частин, і козацтво тримаються непохитно і по-лицарському переносять тяжкі умовини свого інтернування. З огляду на велику вагу наших інтернованих частин, як кадрів майбутньої армії, так потрібної для будівництва Української Держави, наше еміграційне громадянство повинно оцю моральну силу інтернованих вояків ще більше зміцнити та своєю увагою до потреб їхніх, своєю опікою над ними її поглибити і незламною зробити. Інтерновані повинні знати ту велику відповідальність, що її вони понесуть перед Батьківщиною, коли заломляться-захитаються, а відповідні групи еміграційного громадянства не повинні забувати, що їх байдужість до долі інтернованих і до тієї ролі, що їм мають виконати в будівництві держави нашої, буде рівною, коли не більшою, в злочинності своїй.

Нашим інтернованим потрібна і матеріальна і моральна підтримка. Форми останньої можуть бути різноманітними: матеріальна допомога, постачання книжок, газет для бібліотек інтернованих, шкільного приладдя для освітніх і спортивних вправ їх, читання лекцій, рефератів тощо, — аби тільки була охота до цього і активна любов до братів наших, що стільки крови, праці і жертв поклали для нашої святої справи і що мають ще покласти їх в майбутньому для добра нашої Батьківщини! Та тільки коли беремось до цієї справи, то мусимо пам'ятати її державну вагу і уникати в заопікуванні потребами інтернованих партійної чи якоїсь спеціальної тенденції. *Військо не може бути зняряддям певної партії чи угруповання; воно є здобутком цілої нації, цілої держави, зняряддям її і чинником державного будівництва.* Оцю рису в державній ролі війська і на еміграції ми повинні виплекати перш усього в своїй свідомості, щоб потім, після повороту на Україну, ще більш ідею цю цілому народові нашому прищепити.

Отже, заопіковуючись потребами нашого війська в умовах інтернування, ми не маємо права керуватися в цій справі партійними мотивами, а тільки державні завдання

понад усе повинні поставити. Той, хто такої вимоги не додержував би, показав би свою нерозвиненість державну і замість добра шкоду б загальній справі завдавав! Хоч би навіть удавав при цьому «вовка в овечій шкурі», — все одно його розпізнають і на чисту воду нечисту працю виведуть! Здоровий інстинкт державности, що його не раз уже виявляло наше військо, допоможе йому на майбутнє по-державному орієнтуватись в облудливих заходах партійної тенденційности або, ще гірш, персональних амбіцій, хоч би в гру увиходили і певні «авторитети» чи зловживання ними, які в таких випадках фатально свій «вплив» і перебільшене ними самими «значення» гублять.

Зробити з нашого вояка фанатика української державности, але свідомого, освіченого, — ось що повинно бути завданням не лише Головної Команди нашої, але й цілого громадянства, яке в міру сил своїх згаданий команді повинно в цьому напрямку сприяти і допомагати.

ЗАОПІКУВАННЯ СТУДЕНТАМИ

Подібно до інтернованих вояків і наше студентство заховало в собі моральну силу перед різними розкладовими впливами. Воно відчуло той обов'язок, що на нього Батьківщина в цей момент поклала і ретельно за науку взялось, щоб використати примусове своє перебування за кордоном з найбільшою користю для національної справи. Цей напрям і настрої серед нашого студентства не можна не привітати: він свідчить про зрозуміння ним і сучасного моменту в долі нашої державности і тих завдань, які спеціально ставить перед ними програма будівництва української державности. А програма ця вимагає великої кількості свідомих, інтелегентних і працездатних будівничих, між іншим, і науково підготовлених до творчої державної праці. Становище науки на Україні взагалі, а шкільно-наукових огнищ її зокрема, ось уже кілька років є zagrożеним, бо большевицька система і на них свою руйнуючу руку поклала, завдавши великий удар самій можливості функціонування університетів, інститутів, гімназій тощо. Почасти завдяки цьому спеціальному «попеченню» большевицької влади над долею нашої науки, а почасти завдяки еміграції з України за кордон значної кількості її наукових сил, умовини розвитку там науки погіршали, а одночасно погіршали і можливості нормального навчання нашої молоді в гімназіях, університетах,

інститутах тощо. Коли все оце взяти на увагу, то матимемо певні браки, недостачі, надщербі і щодо кількості, і щодо якості тих молодих діячів, що їх за цей час московської окупації видадуть наші вищі та середні школи. І ці браки та діри знов же повинна в міру сил своїх заповнити еміграція, власне, молодші елементи її. За всяку ціну студентство му- сить іти до чужоземних університетів, політехнік і спеціаль- них академій, щоб пройти систематичний курс наук і повер- нути на Україну підготовленими до тієї ролі, яка їх там чекає.

Старші елементи нашої еміграції повинні в цій справі якнайбільшу допомогу й матеріальну й моральну подати молодшим, а останні мусять дати собі звіт в тому великому обов'язку, що на них падає в цей переломовий період нашої історії, і не гаяти часу для всебічної підготовки до виконання обов'язку.

Справа навчання нашої студентської молоді за кордоном остільки широка, що вимагала би спеціальних, ширше уло- жених міркувань. Тут можна обмежитись тільки побажан- ням, зверненням до студентства: *учіться, не гайте часу!* Візьміть з закордонних огнищ науки якнайбільше, перетво- рить засвоєне і набуте якнайглибше! Пам'ятайте, що ви *відновляєте давню і світлу традицію 16—17 вв. нашої істо- рії* — безпосереднього контакту України з культурними країнами на ґрунті науки і освіти, а тому додавайте до від- новленої традиції і ентузіазму молодечого, і нашої на- ціональної упертості, щоб створити симбіозу емоції і розу- мової праці, яка може видати прекрасні і позиточні наслід- ки. Для молоді держави нашої потрібен інженер і агроном, педагог-навчитель і лікар, дослідувач з обсягу гуманітарних наук і працівник в дільниці прикладного знання,— скрізь чекає величезне поле праці.

ПРАЦЯ СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ — ЕМІГРАНТІВ З УКРАЇНИ

Ставлячи перед собою завдання агітаційно-інформаційні про наші державні змагання серед чужинців, перепрова- джуючи певну працю над собою для здобуття освіти і гро- мадського досвіду в цілях найдоцільнішої участі нашої в будівництві Української Держави, наша еміграція повинна не забути ще про одне завдання великої державної ваги. Маємо на увазі перебування за кордоном численної емігра-

ції, що територіяльно є українською, а належить до національних меншостей населення України. Серед цих кругів еміграції певні елементи живуть ще старими поглядами та надіями на єдину Росію, гадаючи, що українська справа не може бути розв'язана в тій формі незалежної Української Держави, за яку ми обстоюємо та за яку стільки жертв поклали. Згадані елементи часом навіть ворожу агітацію серед чужинців проти наших змагань провадять, гадаючи, що таке поводження може безкарно для них минути. Коли діяльність одних з цієї групи пояснити можна егоїзмом, що часом добре оплачується з принципіально ворожих нам кіл (хоч би авантюрика Моркотуна пригадаємо), то негативна позиція інших знаходить своє зрозуміння просто в ізольованості їхній від нашого організованого життя та в нехтуванні з нашого боку тієї уваги, яку ми повинні цій групі присвятити. Завдання української еміграції в стосункові до них полягатиме в тому, аби повернулись вони на Україну не явними чи тайними ворогами нашої державности, а державно підпорядкованими та чесними громадянами Української Держави. Інтереси державної педагогіки цього вимагають од нас, незалежно од інших мотивів, ще й через те, що з-поміж цієї групи емігрантів є чимало різних фахових сил, як-от: інженерів, техніків, промисловців-фабрикантів, фінансистів тощо, участь яких у державній будівничій праці була би корисною не тільки там, на Україні, а вже й тут, на еміграції,— в тій підготовчій праці, яку емігранти для повороту на Україну повинні провадити. Додержуючи певного такту, ми могли би ближче до них поставитись, а далі втягти їх в круг наших плянів, інтересів державних і вже тут поволі зробити їх чинними в переведенні тієї програми праці, яку накреслено вище і яку за їхньою участю можна би було де в чому поширити. Завдання це не є непоборимим для нас — отже, і його треба на увазі мати в загальній програмі нашої діяльності на еміграції. Ясна річ, що піднятіся реалізації цього завдання повинні ті особи чи угруповання наші, які мають більше співзвучних точок і інтересів з названими групами територіяльно української еміграції, а тому скоріше знайдуть спільну мову для установаження зв'язків з ними.

Не виключеною була би можливість, після dokonання відповідної праці в стосункові хоча би до окремих осіб чи угруповань з цієї категорії, практичної участі їх в деяких справах невідкладної ваги.

Однією з таких справ є організація видання українських книжок. Правда, дещо в цій справі провадиться нашими видавництвами, що не припинили своєї діяльності за кордоном, а в міру сил своїх підживляють її. А проте, сказати треба, що в цілому її не можна не визнати малозадовольняючою наші потреби в своїй книжці. Та воно й не дивно: наші видавництва не мають великих оборотних капіталів для ширшого розвитку своїх видавничих операцій; коли ж узяти на увагу, що значний відсоток накладу вони повинні тримати на складах до ліпших часів, бо ринок збуту виданих книжок через валютові різниці та обмеження в перетранспортовці їх на Україну є дуже звуженим, то зрозумілою стане та млявість, яку треба признати загалом за видавничим рухом нашим на еміграції. Енергія окремих людей, як проф. Огієнко (видавництво «Українська Автокефальна Церква») або Є. Вировий («Катеринославське Видавництво»), часом переборює труднощі і дає доказ, що й з малими грошовими засобами можна велике діло провадити і значних наслідків досягти, а проте, ці приклади небагато мають наслідування. Тим часом потреба видання українських книжок, як зазначалось раніш, набуває значення державної загальнонаціональної проблеми, і може бути в цьому масштабі dokonана тільки тоді, коли еміграція дасть собі ясний звіт в тих наслідках, що з сучасного становища видавничої справи випливають. З огляду на це, — притягнення до цієї справи уваги заможніших кругів «фінансової», мовляв би, еміграції, може відкрити для неї певні можливості реалізації своїх капіталів для справи з комерційного боку певної, але щодо зисків, то пристосованої до повороту на Україну. В кожному разі, певні пошукування і енергія в цьому напрямку повинні бути пророблені принаймні окремими рухливими одиницями нашого громадянства, і не можна думати, що передчасний песимізм тут був би оправданий.

Очевидячки, що не можна тільки на цих можливостях будувати програму видавничої діяльності. Згаданий вище приклад успішних зусиль окремих осіб, що з самопосвятою і незначними засобами уміють значних наслідків доходити, може бути за вказівку і для праці інших наших прихильників та робітників на полі видавничої діяльності. Зрозуміння ваги цієї справи, почуття обов'язку перед Батьківщиною, ініціатива рухлива підскаже певним кругам нашої еміграції ті технічно-організаційні засоби, за допомогою яких можна

видавничий рух оживити і таким чином одну з великих потреб нашої національної програми коли не цілковито задовольнити, то хоч принаймні дещо значнішого в цій справі зробити.

* * *

Організація справи видавництва книжок є остільки справою великої ваги, що центральні і місцеві об'єднання нашого еміграційного громадянства повинні б *спеціальний податок* на своїх членів покласти і обов'язати їх до виконання цього обов'язку. Правда, живемо ми в страшних злиднях, не маючи часом засобів матеріальних для задоволення елементарних життєвих потреб. Та проте, і в таких умовах перебуваючи, колективними зусиллями зможемо певних, цілком реальних наслідків досягти. В наших таборах для інтернованих в цьому напрямку зроблено чимало цінного. Нехай же приклад наших вояків потягне за собою здорове наслідування і серед інших груп нашої еміграції, що в кращих умовах життя перебувають! А найпаче треба звернути увагу на тих членів української еміграції, що зуміли орієнтуватись в обставинах перебування на чужині і навіть зручно приспособитись до них. Дехто з таких «американізованих» емігрантів, і не їдучи в країну доларів, досить добрий заробіток для себе знайшов, з якого не тільки на прожиття вистачає, а ще й лишки великі залишаються. Є окремі особи, що кинулись у вир спекуляції, комісійних операцій тощо і «грубі гроші» на цьому заробили, не перестають і далі на чужоземному полі «комерційний геній» нашої нації виявляти. Громадянською опінією, моральною пресією можна поставити таких людей в умовини, серед яких виконання ними податку на потреби організованого життя нашої еміграції взагалі, а на видавничу діяльність її зокрема, буде для них актом обов'язковим, само собою зрозумілим, а нехтування ним — потягло б неприємні, небажані для них наслідки. Під загрозою громадянського суду чи бойкоту, в разі непідпорядкування обов'язуючим постановам еміграційних об'єднань чи їх ексекутив, — такі заможніші особи примушені будуть думати не тільки про свої власні грошові інтереси, а й про виконання обов'язків своїх перед Батьківщиною.

ЗАХОДИ БЛЯ ВЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМІГРАЦІЙНОГО ГРОМАДЯНСТВА

Ясна річ, що всі завдання, які стоять перед українською еміграцією в праці її за кордоном для добра Батьківщини, можуть бути успішно доконані тоді, коли ми будемо організовану, а не розпорошену емігрантську масу з себе уявляти. Не можна сказати, щоб ми не мали такої організації. Емігрантські наші колонії, що існують в різних державах, мають свої комітети, ради і інші ексекутиви, за допомогою котрих нормують своє життя і почувають себе більш-менш не розбитими на чужині. Деякі емігрантські об'єднання, як-от Національний Союз або Товариство Прихильників Ліги Націй, Спілка Українських Інвалідів і Союз Українських Жінок, виявляють ширшу діяльність і чимало корисного зробили серед співзвучних угруповань міжнароднього характеру для нашої справи. Деякі місцеві еміграційні об'єднання, як-от в Чехії, Польщі і Німеччині, зуміли виявити активну ініціативу в справі приміщення нашої молоді до місцевих вищих шкіл і спромоглися дістати для цієї справи грошові засоби. В Чехії досягнуто навіть згоди уряду на організацію Української Агрономічної Академії в Подєбрадах, яка й почала функціонувати з половини 1922 року, давши можливість побирати фахову науку більше як 300 студентам з нашої еміграційної молоді. Український Центральний Комітет в Польщі розпочав енергійні заходи в справі організації курсів українознавства для тих наших студентів, що побирають науку в польських вищих школах Варшави. Все це факти позитивного характеру, які тільки привітати треба. А проте, поруч з такими фактами в житті наших еміграційних колоній маються і такі, що не відповідають інтересам здорового співжиття та незакаламученої атмосфери. Не одно, для прикладу кажучи, з діяльності Українського Празького Комітету слід направити та з ужитку вивести. Втручання дріб'язкове декого з ексекутиви згаданого комітету в керування Академією Агрономічною закаламучує ту атмосферу, яка створилась біля цієї корисної і цінної справи, а тому, коли такі факти мають місце, то їх громадською дорогою треба усунути. Не завжди під плащиком «безпартійности» та «аполітичности» справді таяться об'єктивність і толерантність. Не зовсім відповідає вимогам цим, напр., орган Празького Комітету «Нова Україна», що фактично в значній мірі відбиває на собі ідеологію та тактику певного українського угруповання, представники якого

відограють активну роль і в ексекутиві комітету, і в редакції згаданого органу. Нічого не можна мати проти видавничої діяльності окремих політичних партій чи угруповань. Вони потрібні і мають певну цінність, як вияв їхньої дійсної сили і життєздатності, як показник тих творчих ферментів, різnorodність яких тільки збагачує життя нації взагалі, а еміграції її зокрема. Для ілюстрації пригадаймо хоч би видання «Соціалістичної Думки» (органу У. С.-Д. П.) заходами українських соціал-демократів або видань «Союзу Української Державности» («Проект Конституції Української Держави» або цінний «Економічний Збірник»). А проте, прикре враження справляють ті об'яви життя громадського даної еміграційної колонії, де люди, користуючись технічними сприятливими умовинами, надуживають їх, не той характер надаючи цим об'явам, що їх в дійсності дана наша колонія має.

Більш пляново переведена організація еміграційних сил, розташованих в даній країні, безумовно внесе корективи в дотеперішні хиби організації еміграції і полагодить чи усуне не одну дисгармонію її життя та діяльності. Як ідеальне завдання для своєї праці кожна еміграційна колонія повинна поставити собі: а) точний підрахунок своїх членів і б) установлення постійного зв'язку з ними. При осягненні цих умовин ексекутивні органи з меншою затратою сил зуміють перевести спеціальні практичні завдання в справі: а) філантропічно-громадської допомоги незабезпеченим своїм членам; б) підшукування їм заробітку; в) уділення їм медичної допомоги і допомоги для переїздів з однієї країни до другої, коли це потрібно; г) уділення їм своєчасно інформації про загальноукраїнські справи або про справи, що торкаються життя даної еміграційної колонії, і т. д. Ясна річ, що міцніша організація еміграції вплине на піднесення моральної якості її і створить серед неї здорову атмосферу, в якій легше і з більшими позитивними наслідками можна буде переводити всі ті відповідальні обов'язки, що, як частина загальної програми нашого державного будівництва, покладаються українською нацією на еміграційні її об'єднання, що їх в загальних рисах зформульовано було вище.

При умовинах контактного зв'язку між ексекутивами окремих еміграційних центрів можна досягти і більшої єдності в діяльності усїєї еміграції та максимального напруження цієї діяльності по зазначених раніше напрямках. Завданням уряду буде надати цій діяльності ясний держав-

ний характер, але умовини, необхідні для цього, полягають перш за все в усталенні організаційних підстав еміграційного життя. Отож до цих точок і повинна увага морально здорових елементів еміграції бути направлена. На щастя — зіпсуті, державно недисципліновані елементи уявляють собою порівнюючи незначний відсоток нашого громадянства, а через це йому легше собі раду дати з тим угрупованням чи особами, що своєю невідпорядкованістю, хворою амбіцією і підозрілою тенденцією закаламучують ясні цілі еміграційних завдань.

Так звані «авантюри», яких підіймалися різні пройдисвіти на еміграції або «невменяємі» політично особи з метою внести замішання в наше життя або підкопати провокаційними засобами повагу до здобутих нами державних цінностей, не дивлячись на певну енергію з боку цих осіб, знаходили швидко опір з боку більшості нашої еміграції і суворий осуд для себе. Можна бути певним, що, при більшому ступені організованості її, повторення таких явищ буде неможливим, а коли б хтось і пробував їх відновити, то швидко переконався б в недоцільності подібних заходів.

* * *

Висловленими вище увагами не можна звичайно вичерпати всіх завдань, що стоять перед нашою еміграцією. Та автор і не ставив собі універсальної мети в цій справі, поминувши свідомо деякі моменти великої ваги, як-от установлення зв'язків з Україною та технічно-організаційна допомога нашому рідному населенню в боротьбі його з окупаційною московською владою і подібні йому, що вимагають інших шляхів і іншого місця для свого освітлення. Той, кому близько на серці лежить власне ця форма праці на еміграції для увільнення нашої Батьківщини, зуміє свій інтерес в цьому напрямку здійснити і свою любов, почуття обов'язку перед нею в чинні акти втілити.

«Героїзм» ширших кругів нашої численної еміграції в справі наближення так бажаного для всіх нас часу, коли впадуть кайдани московсько-большевицької неволі, що ними скуто волю українського народу, полягає в тому, аби ця еміграція не розклалась морально, а навпаки, зміцнила свою odporну силу і ужиткувала пожиточно час свого примусового перебування за кордоном.

«ТАБОР»

(Чергові проблеми військового будівництва
в українській військовій літературі)

У слові «Табір» для українських військових письменників міститься не тільки сума тяжких переживань, з життям за дротами чи в умовах еміграції зв'язаних. Не тільки згадка про стародавню форму тактичної оборони, що нею користувалися прадіди наші в обставинах військової небезпеки: оточені з усіх боків, витримували натиск і наступ переважаючих сил ворога, а потім, давши добру відсіч, збитими колонами, за керівництвом єдиної керуючої волі проривали лави ворожі, зручно використовуючи здобуту таким напруженням свободу рухів.

Для нас, крім оцих — сьогочасних та історичних — асоціацій, слово «Табір» і за символ стає. З ним зв'язується початок творчої праці і шукання української військової думки: хочемо ті можливості, що в собі відчуваємо, в певні цінності перетворити, той досвід мілітарної боротьби за власну державність, що його здобули від 1918 року, систематизувати і в певні, радістю перемог і горем невдач позначені, висновки укласти та до загального вжитку нашої військової громади подати. Хай ця праця і розпочинається, і провадитись буде серед несприятливих умов, всю невідповідність яких для творчих змагань, як фізичну, так і моральну, може оцінити тільки той, хто на собі їх зазнав: наше бажання праці в накресленому напрямку є сильнішим од несприяючих умов і міцнішим від тої виснажуючої атмосфери, що у менш загартованих підрізує крила, гасить дух і кидає їх в обійми прострації. І може, ні з чим іншим порівняти не можна оцього бажання, як з тими стремліннями наших військових прадітів, що перед погрозою смертельної небезпеки знаходили в собі не тільки сили заглянути в обличчя її, а й останнім напруженням волі — «таборовою» тактикою — вимкнутися з ланцюга її. Коли за часів давно вже минулих користування такою тактикою могло давати щасливі наслідки лише при умові скупченої єдності, одностайності чинів і свідомого напруження волі з підпорядкуванням єдиному керівництву, то й за наших часів, серед небезпек, загрожуючих українській нації, шукання — з'ясування цих елементів перемоги буде стояти перед нами, як найбільш актуальне завдання в загальній програмі нашого військового будівництва і як така праця, що

від своєчасного перепроводження її залежати буде сама доля цього будівництва в майбутньому.

Приступаючи до неї, «Табор» не може, на нашу думку, не зв'язати її з іншими галузями національно-творчої праці, бо розглядає її як інтегральну частину останньої, а до того остільки важливу, що без здійснення її справа будівництва української держави буде непевною, неповною і не забезпечуючою самих підстав її.

Встановлюючи такий зв'язок, «Табор» не може не поставити собі завданням з'ясувати питому вагу військового чинника в будівництві держави взагалі, а української зокрема, бо тільки тоді до цього чинника громадянство поставиться з належною увагою та сторожкістю.

I

«Табор», або, ширше беручи, українська військова думка, ставлячи перед собою такі відповідальні завдання — а ставити їх вона повинна, — не може обертатись в колі виключно військово-фахових справ, хоч які вони численні та різноманітні. Її інтереси значно ширші, значно глибші, ніж оцінка досягнень в галузі військової науки і критика певних норм військового життя. Цілий ряд проблем, що увіходять в обсяг загальнодержавної політики, поскільки вони так чи інакше впливають на інтереси оборони або [на] підготовку армії до виконання нею обов'язку війни, і може, і повинен увіходити в круг тих інтересів, де голос-опінія військової думки мусить бути відомим відповідальним чинникам влади і громадянства. Тут військова думка через свої органи виконує ту ролю, що [її] через своє становище в державній структурі армія не може виконувати дорогою і в формах, властивих для громадсько-політичної акції. Армія не провадить політики, не бере безпосередньої участі в політичній боротьбі партій і угруповань; вона, як влучно характеризують її французи, є «la grande Muette». А проте, для неї не можуть бути чужими й байдужими певні риси, напрям і висліди партійної боротьби. Свою ролю в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується самий пріоритет державности. Там, де цей пріоритет хитається, де партійна боротьба переступає межі державної доцільности, там захитується і внутрішня сила армії — її єдність та дисциплінованість.

Історія і чужих народів, і нашого власного дає чимало повчаючих прикладів фатального впливу на армію зігнорування політичними партіями цих принципів, що в дальшому своєму розвитку логічно допроваджують до розбиття національної консолідації, а спеціально на військовому ґрунті до загублення армією відпорної сили супроти чужинця-ворога.

Коли наявність у суспільно-політичному житті держави зазначених явищ виснажує моральну силу армії і розкладає її, то навмисні, усвідомлені, мовляти б, змагання політичних партій чи окремих осіб зробити армію знаряддям для своїх еґоїстичних цілей тягнуть за собою ще гірші наслідки. Навіть у тих випадках, коли щастить цього досягти, такі «осягнення» здебільшого бувають непевними і недовготривалими, бо витворюють аналогічні прецеденти, викликають наслідування, а часом допроваджують до того, що й самі партії чи амбіціозні особи стають сліпим знаряддям у руках розбурханих військових партій, гуртків і «заговорщиків». Не кажучи вже про клясичний приклад колишньої великої Римської Імперії, могутність всесвітня якої занепадала через боротьбу військових партій та «заговорщиків», і колишня перська держава загубила свою велич через те, що експерименти окремих честолюбців з використанням військової сили для своїх плянів у справі захоплення влади розкладали цю силу і робили її нездатною до оборони держави.

В історії нашій, поминаючи взаємну боротьбу за «столи» та «волості» українських князів, що допроваджували до знесилання великої української держави часів кн [язів] Олега, Володимира, Ярослава, Лева, безладна конкуренція численних претендентів на гетьманську булаву за часів «Руїни», що, послуговуючись демагогічними гаслами і засобами, втягала до неї і регулярне тогочасне військо, і народні маси, дає яскравий приклад фатального впливу подібних експериментів на долю держави.

З цих історичних згадок випливає «наука» і для наших часів, повчаючий сенс якої полягатиме в недопустимості повторення подібних експериментів над армією — все одно, чи ініціатива їх походить від політично засліплених угруповань чи від окремих, хворих на честолюбство, осіб.

В зв'язку з цим українська військова думка, через відповідні органи свої, має з'ясувати всю недоцільність і шкідливість, як для армії, так і для держави, зазначених

вище нездорових тенденцій, прищеплюючи натомість громадянству ідею аполітичності армії і непорушності пріоритету державности. Інтенсивну працю в цьому напрямку інтереси справи обов'язують провадити перш за все серед військових елементів. Усвідомлення ними цих принципів зробить з них переконаних прихильників державного начала, досить загартованих проти розкладових впливів і нездорової пропаганди. Така постава військових елементів, а перш за все старшинського та підстаршинського персоналу армії, буде міцною перешкодою для перепровадження навіть організованої деструктивної акції: вона відіб'є оскомину нерозважливо злочинних заходів і дасть державі підставу для віри в свою армію в найбільш небезпечні моменти внутрішніх заворушень і конфліктів. Такого стану речей держава досягає комплексом різноманітних виховавчих заходів, серед яких і роля військової літератури відіграє не останню роль. Остання буде тим більш чинною та виконуючою своє завдання, чим більше вона буде різноманітною своїм змістом. В зв'язку з цим широка проблема про взаємовідносини держави і війська і про взаємочинність військових і політичних чинників, що розпадається на ряд інших складових, вимагає до себе спеціальної творчої уваги з боку представників нашої військової науки та літератури і чекає всебічного наукового освітлення в монографіях та розвідках.

II

Зокрема, не може обминути військове письменство і тої галузі державних справ, що увіходять в обсяг міжнародної політики держави. Ця політика добуває максимальних здобутків для держави тільки тоді, коли державно-урядові органи, що провадять її, підтримують постійний контакт з військовими установами та особами, відповідальними за оборону краю. Взаємочинність обох органів в державах сталих, організованих досягає такого гармонійного завершення, що вони одне одного коригують, доповнюють і дають поруку певної тривалості в міжнародних інтересах держави. Візьмімо приклад. Велика Британія з її величезними та багатими колоніями, з її часто рішачими міжнародними впливами, ніколи б не досягла своєї могутності, коли б її Міністерство Закордонних Справ не працювало в постійному порозумінні з Британським Адміралтейством, опінія якого

фактично, хоч, може, й не завжди помітно як для свого ока, так і для чужого, має рішачче значення в усіх більш-менш відповідальних кроках Міністерства Закордонних Справ. Вікова традиція співпраці обох органів, виправдана досвідом, витворила ідеальний симбіоз взаємочинности їх, гідний наслідування для кожної молодої держави.

Об'єктивні умови існування української держави вимагають особливо такого симбіозу в праці відповідних органів її з огляду на географічну конфігурацію кордонів України та скомпліковані завдання оборони їх. Кордони України стеляться на тисячі кілометрів суходолу, мало мають так званих «природних перепон», особливо на півночі та сході; зовсім не мають будь-яких фортифікаційних споруджень; сусідські відносини несталі і непевні, дякуючи імперіялістичним тенденціям на нашій землі, що завжди будуть підживляти і стимулювати колишнього окупанта її до повторення актів підбою та нового загарбання. Комплекс оцих несприяючих обставин зобов'язує нашу державу шукати порятунку не лише в організації своєї мілітарної сили для захисту від зовнішніх небезпек, не лише в утворенні в себе дома технічних засобів оборони, а і в площині певних політичних комбінацій — договорів та союзів, за допомогою котрих оборонні інтереси нашого краю можна зробити більш певними та міцними. Обрання союзників у таких умовах менше всього може підпадати впливові тимчасових політичних комбінацій чи інтересів окремих національних груп з їх еґоїстично-меркантильними плянами, що намагались будуть власним вигодам надати характеру загальнодержавної доцільности і заінтересованости. В нашому минулому ми можемо зазначити такі факти, коли політика, підпадаючи впливові окремих національних груп, давала небажані наслідки для інтересів держави: невдача величавих плянів гетьмана Богдана полягала між іншим і в тому, що його політика, якій не можна відмовити в правильності провідної думки, заламувалась під впливом перебільшеної оцінки певних національних чинників і ставила для тодішньої стратегії тяжкі, часто непоборимі нею завдання. Надмірна оцінка, наприклад, інтересів окремих українських областей (Галичина, Волинь, Полісся, з клясовими інтересами місцевої української шляхти), що їх хотів великий гетьман включити зразу ж в межі своєї держави, тягла за собою таке ж саме надмірне розтягнення фронту, розпорошення військових сил і надмірне напруження мобілізаційних можливостей країни, що було не під силу нації, особливо коли

взяти на увагу незабезпеченість військової бази в середині краю, в серці метрополії, і несталість стосунків з іншими сусідами. Завдяки цьому основна лінія політики гетьмана заламалась, стратегія не мала сили в цілому виконати величаві завдання та вимоги її, а все це врешті довело до історично-неуникненого явища, як-от Переяславська Умова 1654 року, що її Богдан Хмельницький, ніби декларативно з власної волі, але фактично примушений був збігом обставин підписати.

В новітніх умовах, за часів боротьби 1918—1920 років, неналагодженість міжнародних політичних інтересів України утворила несприятливі обставини і для її мілітарної боротьби. Подібно до того, як Богдан Хмельницький не міг створити бази для своєї боротьби на Чорному морі, переважжя якого, з порівнюючи далекосягаючими на північ землями, фактично належало тоді туркам або їх васалам татарам, так і ми в 1918—20 роках позбавлені були можливості опертись на морі, як на своїй базі, і збігом обставин примушені були шукати її на непевному суходолі, шляхом порозуміння з одним із своїх сусідів. Варшавська умова 22 квітня 1920 року була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думає про неї. Її умовні моменти були відомі відповідальним діячам, що підписували її, але не могли бути переборені чи неутралізовані через об'єктивні причини міжнародного характеру.

Розважлива оцінка географічного положення України і стратегічної оборони кордонів її висуває перед українською політикою завдання шукати опертя на системі політичних зв'язків з тими державами, що мають певні інтереси на Чорному морі або в басейні його.

В зв'язку з цим, проблема моря, як політично-стратегічної бази для оборони України, повстає перед українською військовою думкою як тема для всебічного вивчення, висліді якого потрібні будуть для цілей державної політики. В процесі досліджування неминуче виникне ряд окремих військово-політичних завдань, тісно зв'язаних з практичною програмою військового будівництва і оборони України. Конкретні окремі теми з обсягу зазначених студій вже тепер не можуть не хвилювати і не притягувати до себе уваги

політики. Нагромадити цей матеріал і належно опрацювати його для майбутніх потреб є занадто почесною справою, щоб над нею не могли спинити своєї творчої уваги українські військові дослідники і літератори.

III

Не маючи права відмовлятися від ставлення перед громадянською opinio publico засадничих питань з обсягу загальнодержавної та міжнародної політики, оскільки вони вимагають спеціального освітлення з погляду інтересів оборони краю, військові письменники уже не право, а обов'язок мають ставити перед громадянською opinio publico ті питання, що безпосередньо зв'язані з інтересами цієї оборони і найбільш бажано можуть бути вирішені тільки за активною допомогою самого громадянства.

Серед них визначаються двоє, особливо важливих: а) будівля шляхів на Україні; і б) організація певних галузей промисловости в цілях приспособлення її до військових потреб.

Щодо першої з названих справ, то невідповідний стан її, і з погляду кількості кілометрів, і загальної конфігурації, досить уже з'ясований у післявійськовій літературі нашими експертами — А. Лукашевичем, С. Соковичем (залізничні шляхи) і проф. Шовгеновим (водяні та почасти шосейні шляхи). Але, з'ясовуючи потреби нашого шляхового будівництва, всі три дослідники підходили до справи головним чином з погляду державно-господарчих інтересів України і в умовах нормальних, мирних. Моменти військові, оборонні, майже не брались ними на увагу. Тим часом ці моменти набирають великої ваги в системі оборонних плянів нашої батьківщини і повинні знайти своє авторитетне освітлення з погляду широко стратегічних вимог.

Навіть побіжно спиняючись над дислокацією наших комунікаційних шляхів, військова opinio publico не може не зазначити: 1) незначної кількості переправ через головні водяні артерії — річки Дніпро, Буг, Десну, Прип'ять, Дінець тощо, не кажучи вже про ряд інших менших річок, які так само мають невиспачаючу кількість мостових споруджень через себе, а між ними занадто довгі територіяльні інтервали; 2) невідповідного напрямку залізничних ліній, особливо магістральних, що позбавляє можливості військового коман-

військових дослідників своїм цікавим та різноманітним змістом, і треба тільки побажати, щоб величезна вага зазначеного напрямку нашої державної політики в міжнародних справах відчута і усвідомлена була нашим військовим письменством.

Ширше беручи справу, кожна проблема української політики повинна бути з'ясована з погляду військових інтересів оборони нашої держави і знайти авторитетну оцінку військової експертизи. То — не стратегія, що її ставить перед фактами політика. Стратегія свою чинність не тільки на війні виявляє. Своє призначення вона виконує і за мирних часів, опрацьовуючи певні пляни майбутніх операцій; завдання їх вона формулює і усталює після порозуміння з органами політики і в залежності від вимог її. Але ці останні не можуть бути часто мінливими, безмежно несподіваними і імпульсивними. Мистецтво стратегії має діло з кров'ю людською, йде через трупи і руїну матеріальних цінностей. Струн і можливостей її не можна натягувати без кінця і краю, як не можна їх і все на новий лад ставити. В кожному відповідальному і заздалегідь передбаченому питанні міжнародної політики своєї держави стратегія має обов'язок дати ясну відповідь: чи відповідає воно інтересам оборони краю, може чи не може витримати він своїми мобілізаційними напруженнями певні комплікації, що впливають з політичних плянів та комбінацій держави?

Коли контактна праця військових відповідальних органів з органами зовнішньої політики досягається належною конструкцією державного управління і гармонійною взаємочинністю його апаратів, забезпечуючими дотримання військової тайни і інтересів оборони, то, з другого боку, ясної відповіді, гласної і умотивованої, громадянство має право сподіватись від своїх військових кругів у питаннях, зв'язаних з обороною краю. А для цього потрібно, щоб згадані круги були в стані її дати в формах і межах, доступних до загального відома, цебто в формі того літературного матеріалу, що над утворенням його працює колективна думка військових письменників і журналістів, спеціально студіюючих військову справу і завдання оборони своєї батьківщини. Висліди фахової військової праці в цьому напрямку мають велике значення, незалежно від наукового, і чисто практичне: вони стають до послуги відповідальним державним діячам при вирішенні важливих питань державної

дування з найбільшою продуктивністю зужитковувати їх для спішної перетранспортовки військ з одного кордону до другого; 3) брак поясних залізничних ліній, паралельно кордонів, на певній віддалі від них, що утруднює командування спішно пересовувати війська вздовж фронту, в найбільш потрібні або загрожені відтинки його; 4) невістачаючої кількості залізничних ліній, зв'язуючих центри краю з морськими портами його; деякі порти, наприклад, залишаються зовсім незв'язаними; 5) надзвичайно мало розвиненої сітки під'їзних залізничних ліній; 6) невеликої кількості пароплавів на судноходних артеріях; і цілий ряд інших недотач комунікаційної справи, що можуть і будуть гальмувати стратегічні розрахунки та програми.

Ще гірше стоїть справа з шосейними та ґрунтовими шляхами, будівництво котрих вимагає широкого пляну і зарані опрацьованих проєктів, в основу яких класти треба не тільки господарчі інтереси даної місцевості, а й загальностратегічні міркування та потреби майбутньої оборони.

Полагодження комунікаційних недотач, як і взагалі справа шляхового будівництва, з огляду на коштовність його, не може бути зреалізована швидко, та військова думка виконає свій обов'язок перед батьківщиною і громадянством, коли з'ясує напрям, в якому повинно відбуватись певними послідовними етапами шляхове будівництво, і коли чуйно стоятиме на варті інтересів його. Наша військова журналістика зокрема ніколи не може при цьому іґнорувати тих заходів, що реалізуються в галузі комунікаційного будівництва молодими державами, повсталими після останньої війни, і ширшими інформаціями про них, [повинна] кликати громадянську опінію до наслідування, будити дух приватної ініціативи до будівничої шляхової справи, ніколи не забуваючи про її місце в цілокупності оборонних плянів краю.

IV

Справа організації національної промисловості з пристосуванням її до військових потреб є одною з тих, що повинна ніколи не щезати з поля уваги не тільки кругів, відповідальних за оборону краю, а й кожного свідомого патріота. Досвід останньої великої війни 1914—1918 рр. виявив, яке колосальне значення відограє розвинена, добре організована промисловість в умовах сучасних війн, являючись першо-

рядним знаряддям і господарчо-технічною базою для самого провадження їх. Зокрема цей досвід виявив питому вагу поодиноких галузів промисловости (наприклад, хемічної) і потребу організації промисловости вже за мирних часів на таких підставах, щоб реконструкція — перехід її на військову стопу — відбувалась із найбільшою економією часу. Знайомство з післявоєнною літературою даного питання приводить до висновку, що сьогодні кожна держава намагається організувати свою промисловість так, щоб вона була ніби самовистачальною для інтересів оборони, а в разі війни могла з власних сирівців жититися і власними засобами обслуговувати потреби військових заводів, працюючих на оборону. Це — той ідеал, до здійснення якого йдуть далекозорі уряди і громадянство, научені сумним досвідом минулої війни і небажаючі опинитися в заскоченому становищі на випадок нової. Працюючи в зазначеному напрямку, вони в значній мірі відчувають на собі пресію громадської opinii, що своєю чергою підпадає впливові військових кругів і відповідних органів військової думки.

Зусилля наших військових письменників у цій справі мали б полягати не тільки в широкій інформаційній праці, переповідаючій та освітлюючій підготовчі заходи інших народів та держав, що варті наслідування в наших умовах, але ж їх завданням було б охопити справу національної промисловости в цілокупності, в державному масштабі і в площині максимальних вимог, що ставить до неї оборонна програма, здійснення якої вже за мирних часів повинно виконуватись. Пропагандою, неустанным нагадуванням та попередженням військові письменники повинні створити біля цієї справи атмосферу напруженої сторожкості і чинної акції, притягаючи до переведення її впливові круги громадянства, фахові технічні сили і індустріально-промислові елементи. Ця пропаганда поставить необхідні завдання і перед урядовими чинниками, над розв'язанням яких повинно працювати за мирних часів, щоб вислідами праці можна було покористуватись під час війни. Візьмімо кілька прикладів. Коли держава буде думати про організацію військово-промислових комітетів тільки під час війни, а не задовго перед нею, то ці комітети, чи рівнозначні їм установи, своє завдання виконають наполовину, навіть при максимальному напруженні праці. Про них заздалегідь слід думати; уже за мирних часів повинні вони повстати, і до праці приступити, і відповідно, за участю фахових промислово-технічних сил, сконструйовані, стежити за програмо-

вим переведенням оборонних планів, поскільки останні зв'язані з промисловістю. Так само наперед треба думати про відповідну кількість технічних кадрів — інженерів, хеміків, будівничих, з розрахунку на максимальні потреби оборони, а це тісно зв'язано з попередньою організацією відповідної кількості спеціальних шкіл, курсів для підготовки технічних кадрів. Згадка з російської практики за останньої війни буде не зайвою для усвідомлення ваги технічного знання під час війни. Росія створила величезну армію з добрих бійців, але технічні частини її, порівнюючи, обслужені були фаховими силами незадовольняюче: брак старшин-техніків давав себе відчутти; певні посади командні, що вимагали спеціальної підготовки, часто обсаджувались некомпетентними кандидатами. Інакше справа стояла у французів, італійців, німців, особливо американців та бельгійців, де були величезні кадри технічних сил.

В українських умовах справа попередніх програмових планів у справі нагромадження технічних сил для оборони краю набуває особливої ваги, з огляду на невивантажуваний стан нашої промисловости для інтересів оборони і невідповідну кількість технічних шкіл в порівнянні з потребами краю. Коли ж на увагу взяти зростаюче значення техніки взагалі у майбутніх війнах, то цикл її теоретичних і практичних інтересів, як об'єктів науково-літературних студій, що їх повинні перепроводити військові письменники в площині технічного знання і його пристосування для цілей оборони, вражає своєю різноманітністю. З тим більшим напруженням творчої уваги повинні вони взятись за цю працю.

· V

Зазначені дві справи, будівництво шляхів України і організація промисловости її для цілей оборони, є частковими, хоч і важливими завданнями в більш широкій проблемі загально-національного масштабу — підготовки нації до оборони своєї батьківщини.

Нація повинна зрозуміти вагу цієї ідеї, бо від того чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть державного існування нації, її воля і розвиток чи занепад і державна загибель. Геній нації зуміє подолати і технічні перешкоди для оборони держави, і всякі інші труднощі, коли ідея оборони її, як вільна повинність і природна потреба, увійшла в свідомість народньої маси, стала органічним елементом

національної думи. При наявності цієї умови в житті нації утворюється атмосфера, серед якої ніколи не загине голос, що кличе до уваги чи практичних заходів у справі оборони. Навпаки, він знаходить співзвучний відгук, розуміння і підтримку загалом, бо душа нації відкрита для всіх відчужень та переживань, що викликаються нагадуванням про небезпеку зовні і погрозу від неї для мирної творчої праці. Таким чином, приходимо до висновку про велике значення моральних чинників як психологічної бази для вірного і глибокого опанування нацією ідеї оборони свого краю. Коли ця база утворена в душі кожного свідомого громадянина, технічно-організаційні заходи для оборони переводяться легше, скоріше, економніше і продуктивніше. Вони легко набирають плоти і крові.

Різноманітна, всеохоплююча і методична праця, що її в цій справі може провадити військова думка, поруч з іншими державно-педагогічними заходами, відіграє не останню роль. Вона конкретизує це велике завдання і вияснює та використовує поодинокі виховавчі міри, що за допомогою їх велика мета досягається. Вона нагромаджує, систематизує і опрацьовує директивно-інформаційний матеріал, що зужитковується практичними діями на полі популяризації певних завдань, що інтересам оборони служать і втягають в круг цих інтересів широкі круги людськості на ґрунті заінтересування справами оборони.

Зокрема такі справи, як: 1) фізичне виховання населення; 2) спорт у різних його формах і галузях — сокіельство, плавання, пластунство тощо; 3) олімпіади; 4) пожежні товариства; 5) «Січі»; 6) популяризація воєнного знання шляхом публічних лекцій і літератури; 7) запровадження до загальноосвітніх програм певного мінімуму воєнно-наукових дисциплін, хоча би в формі стислої енциклопедії військовості і як обов'язкового предмету навчання; 8) організація наукових і громадських товариств для плекання воєнної науки; 9) організація показних військових вправ для широкої публіки із зразковою демонстрацією певних досягнень, здобутих рідним військом у галузі військового удосконалення; 10) улаштування військових свят за участю тої ж таки публіки; 11) утворення місцевих громадських комітетів та товариств, що з патріотичних мотивів дбають про певні потреби (наприклад, гуманітарні, культурно-освітні) розташованої в даній місцевості військової частини і наочно демонструють своєю діяльністю живий зв'язок між людністю і військом; 12) упорядкування військових могил,

могил лицарів, що поклали голови в боротьбі з ворогом; постійне заопікування ними і влаштування урочистих учт для вшанування пам'яті лицарів; 13) плекання військових чеснот в народі, як-от мужність, хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної чести і самоповаги, самопожертва і ряд інших, що скріпляють і фізичну, і моральну підставу оборони батьківщини,— все це серед військових письменників повинно знайти і своїх авторитетів, і дослідників; все це теми, що спеціально в українській літературі вимагають і ширших монографій, і популярних підручників, і журнальних розвідок, і докладно опрацьованих програм. Постільки-поскілки військові письменники створять потрібну літературу в зазначеній галузі, вони піднімуть рівень заінтересованости нею громадянства, а надто тих елементів його, що на місцях провадять культурно-громадську працю і є ніби мужами довір'я широких кругів населення. Коли ж пригадаємо, що в цій, власне, галузі ми майже нічого не маємо, то потреба заповнити прогалини стане ще більш виразною і морально зобов'яже наших військових письменників до найбільш пильної уваги в цьому напрямку.

VI

Ідеологічно-літературна праця української військової думки в усіх зазначених вище питаннях буде неповною, коли вона, з'ясовуючи цикл окремих тем, що увіходять у більш широку проблему взаємовідносин війська і держави, політики і війська, нації і оборони, не порушить проблеми про саму війну, її природу-єство, її значення в справі організації української нації, себто коли не дасть обґрунтування необхідности війни. Для широких кругів громадянства теоретично-наукове умотивування явища війни є необхідним з огляду на певну пропаганду, що її провадять проти війни і деякі політичні кола, і пацифістичні організації, і, нарешті, релігійні секти. Всі вони послуговуються то теоретично-науковими аргументами, то моралізаторськими міркуваннями; витворюють при цьому розкладову атмосферу, в якій слабнуть військово-громадянські чесноти, каламутиться патріотичний настрій і заламується почуття відпорности супроти ворога. В зв'язку з цією деструктивною працею буде провадитись і розкладава праця крайніх соціалістичних угруповань (комуніс-

ти і споріднені з ними партії), що в звичайних заходах державної влади та громадянства в справах оборони намагаються знайти симптоми «імперіалізму», «мілітаризму» тощо і опозиційними виступами в пресі, на різних зборах та конференціях збільшують розкладові засоби паціфістичної пропаганди. Дякуючи останнім, серед певних кругів громадянства починає наростати почуття страху й огиди до війни, тенденція до уникнення військового обов'язку, «шкурництво» і інші нездорові егоїстичні явища, що під бучними гаслами «перекування мечів на рала», всесвітніх арбітражних комісій або перекручених заповідей християнської релігії прикривають здебільшого простацькі вигоди персонального животного егоїзму і, як вірно зауважує один з героїв роману Г. Велза, «породжують лінь, байдужість, розбещеність, жагу до наживи і егоїстичні нахили». Серед молодого несконсолідованого громадянства українського, діткнутого розкладовими впливами ніби мирного («війна проти війни!»), а на ділі безоглядно завойовницького в найогидливішому значенні слова комунізму, такі нахили, довго ще після занепаду його, будуть давати себе знати, як давали вони себе відчувати в недавно минулі часи 1918—1920 рр. Супроти такої пропаганди мусять бути висунуті науково-умотивовані оцінки війни, як найбільш творчого в житті народів чинника, що за його допомогою організуються нації в держави, досягають тривалої суверенності, увиходять в силу, витворюють матеріальні та духовні цінності, переходять через іспити, на яких випробовують свою життєздатність та силу опору проти зовнішньої небезпеки, не кажучи вже про значення її, як джерела, що з нього пливають найвищі вартості людського духа — лицарство, самопожертва, солідарність, буйна творчість, — або як соціально-педагогічного знаряддя для виховання найбільш численних людських з'єднань, що утворюються і підпорядковуються єдиній волі для досягнення великих цілей.

Витичні, з яких можна виходити, освітлюючи науково проблему війни, можуть бути різні, дивлячись, з якого боку підходити до неї — [з] історичного, соціального, біологічно-психологічного чи економічного, але для наших національних потреб має значення, щоб воєнна література відгукнулася на кожний бік цієї гранистої проблеми і кожний вияв її теоретично обґрунтувала.

Логічним висновком такої дослідницької праці українських воєнних письменників буде прояснення тої плутанини, що панує здебільшого в поглядах громадянства на війну,

а нашого зокрема, і що зводиться до оцінки її, після влучної формулювання генерала Людендорфа, як якоїсь «аритметичної задачі з певними величинами», над вирішенням якої працює командування, тоді як фактично в тому явищі, що звемо війною, тільки момент бою є фактом військовим, почасти, може, й аритметичним, а саме явище війни належить до категорії переважно політичної природи. Вкладаючи такий зміст у поняття війни, будемо розглядати її як певну політичну акцію, що її через певні об'єктивні причини примушений провадити народ і що для успішного здійснення її він напружує всі свої мобілізаційні зусилля, не лише в площині технічно-бойових засобів і не тільки нагромаджуючи максимальну кількість «людського матеріялу», ні, він, мовляти б, мобілізує геній нації і всі матеріяльні ресурси її: все, що має, для того щоб вийти переможцем з конфлікту з противником, який так само послугується для завдань перемоги всіма своїми ресурсами.

Засвоєння т а к о г о погляду на війну потрібно особливо для нашого молодого громадянства, що через свою політичну незрілість од військових чинників вимагає багато, а дає їм мало, і часто, може, і без злої волі, і несвідомо, утворює обставини, серед яких ці чинники позбавляються можливості виконувати як слід свої обов'язки. В нашій конфігурації військової влади і управління є ряд недоладностей, негативно впливаючих на провадження військової справи, особливо діткливих і небезпечних під час війни. Практика політично-охлократичних впливів в справі персональних змін військового управління, дякуючи пресії партійних угруповань, що увіходять в даний момент до уряду, не може бути визнана за доцільну з погляду військово-державних інтересів, бо вона порушує сталість управління, переємственість праці і вносить непотрібні комплікації до біжучого процесу її. Дякуючи цьому, утворюється така ситуація, що навіть вищі наші військові чинники не завжди можуть одповідати за недоладності військової справи.

Здоровий інстинкт тих націй, що вславилися своїми війнами, а через війни організували могутні держави і виробили певні підстави воєнної справи, актуальні і для наших часів, завжди шукав гармонійного сполучення суто військових і політичних моментів війни. Надзвичайно характерно, що відомі клясичні провідарі великих війн були не тільки військовими вождями, а й великими політичними умами і, може, перш за все політиками, як вождями (Олександр

Македонський, Юлій Цезар, Наполеон). Шукання симбіозу політики і військовості примушувало «всесвітнього завойовника» — Рим — ставити на чолі окремих армій консулів, що перш за все були політиками.

Цього здорового інстинкту не бракувало, як ми знаємо, і українській нації, коли вона на чолі своїх армій ставила гетьмана, що в особі своїй з'єднував і верховні військові функції, і обов'язки відповідального політика. Великі українські гетьмани — Богдан Хмельницький, Іван Мазепа — безумовно більше були політиками, як стратегами; функції останніх часто передавались ними, як і іншими гетьманами, в разі потреби, «наказному», затримуючи за собою верховний догляд, не лише титулярний, а й фактичний, за технічно-воєнними операціями. Закон шукання симбіозу військовості і політики в одній особі надзвичайно влучно і глибоко зумів зформулювати Віктор Гюго, коли зауважив, що добрий генерал може командувати, але вождем нації в хвилини небезпеки мілітарної стати не може, бо не в силах він потягти за собою душу нації і її озброєної частини — армії. Це завдання під силу національному вождеві-політикові і здобувається ним ірраціональним шляхом та морально-політичними чеснотами, що викликають до нього довір'я в душі нації.

Серед українського громадянства щодо цієї справи панують плутані, суперечні думки і погляди, а надто серед політичних угруповань, претендуючих на верховодарство державними справами. Завданням військового письменства в цій справі буде вилуштити здорові зерна протилежних напрямків і скристалізувати, очистивши від непотрібного намулу те, що можна уважати за найбільш доцільне, нормативне та відповідаюче і духу, і традиціям нації, і інтересам оборони, і, нарешті, військового досвіду.

VII

Вірне розуміння проблеми війни як явища національної політики держави розширить погляд громадянства і на ролі національного війська за мирних часів; примусить його оточити свою збройну силу речевою опікою і викличе з його боку необхідність утворити для війська за мирних часів такі умови, що давали б максимум гарантій за успішне виконання ним своєї ролі під час війни. Ціна крові і жертв, що ними купується мир та добробут нації, завжди буде меншою, коли

раніш думають про відповідальну ролю війська. Не зайвою буде тут одна ілюстрація. Видатки на утримання та військове виховання армії за мирних часів у бюджетах усіх держав виносять значний відсоток. З приводу так званих «військових кредитів» опозиційна преса і певні опозиційні до уряду політичні угруповання піднімають «бурю». Розміри їх вважають за великі, неоправдані, обтяжуючі державний бюджет; намагаються скорочувати їх; доходять до того, що власне на цьому ґрунті зводять рахунки з урядом і голосують проти військових кредитів та висловлюють недовір'я урядові. В наслідках своїх, така постава опозиції ускладняє справу оборони держави і зменшує силу її, а часом допроваджує до фатальних явищ під час війни, направити які буває вже запізно. Імпровізовані мобілізаційно-фінансові зусилля переводяться трудніше, коштують значно дорожче та й не забезпечують вимог війни, бо підпадають впливові непевної ситуації. Все це погіршує шанси війни, захитує моральну рівновагу громадянства, що, своєю чергою, захитує і морально-бойову силу армії та робить з неї розлізлу, небоєздатну масу. В таких випадках шукають винуватих, але часто не там, де треба, бо перше джерело військового нещастя лежить глибше — в тій недалекозорій політиці партійної сліпоти, що не вміє оцінювати явищ у далекойдучих перспективах відповідального майбутнього, задовольняючись інтересами тимчасових комбінацій і рахунків, негативного впливу яких для цього майбутній партійний егоїзм не може збагнути.

В умовах будівництва української держави така сліпа невідповідальна політика була б страшною просто своїми наслідками, бо вона розхитувала б ще незбудовані підстави національної оборони і, наче шашіль, підточувала б сили молодого, державно і мілітарно несталого, організму. Ось через що на можливість її зарані увагу слід звернути, а воєнній літературі її допильнувати та широкими студіями у відповідних галузях дати для засвоєння громадянства необхідний матеріал, за допомогою якого воно глибше усвідомить собі вагу нерозважних політичних кроків, ослабляючих оборонні засоби країни.

VIII

Є ще одна справа, вагу якої часто легковажать політичні профани, тим часом для воєнних інтересів вона має велике значення. Це — сталість праці персоналу, що відповідає

за оборону краю і підготовку до неї армії. Часта зміна чи імпровізація на посадах і в органах вищого військового управління є недоцільною і некорисною. Особливо, коли вона викликається випадковими урядовими комбінаціями і тенденціями, що нічого спільного не мають з справжніми інтересами оборони, а переслідують завдання обсадити «своїми людьми», улеглими та підлапними, впливові посади військового міністра або начальника генерального штабу. В державах несталих, неорганізованих часта «міністерська чехарда» взагалі є річчю шкідливою; ще більше шкоди буває, коли ця «чехарда» зачіпає сферу військових відносин, бо тут вона неминуче вносить безладдя, непотрібну мінливість, переіначування насталеної праці, штучне порушення апарату її, що досягає певної творчої продуктивності при умові перманентної більш-менш участі в ній звиклого одне до одного персоналу співробітників і керівників. З боку морального, часті зміни у військовому керуючому апараті є небажаними ще й через те, що вони псуєть військовий осередок, викликають нездорові кар'єристичні стремління, інтриганські заходи, всі ті взагалі нездорові інтенції, що, власне, серед військового осередку найбільш небажані, бо найбільш небезпечні наслідки для справи за собою тягнуть.

З усією рішучістю повинна військова думка повстати проти нездорових прецедентів щодо частих змін на керуючих військових посадах, перебороти честолюбиві і нездорові тенденції поодиноких військових осіб, що втягуються в політичні комбінації партій, і умотивувати державну необхідність сталості, тривалості у вищих органах військового управління. Не обмежуючись цим, вона повинна повести певну публіцистичну працю за те, щоб згадана сталість праці вищих військових чинників була забезпечена законодавчими новелами і певними традиціями державного управління, забезпечуючими нормальне функціонування військового апарату від змінливого подуву скоропереходящих політичних комбінацій.

ІХ

Цілокупністю творчої праці в усіх зазначених вище напрямках, де перехрещуються інтереси держави і нації з одного боку, і війська та оборони краю з другого, утворюється певний стан у почуваннях і настроях народу. Характерними ознаками його будуть: чуйність до зовнішньої безпе-

ки і усвідомлення ваги попередніх, зарані опрацьованих засобів для паралізування її. На цій психологічній базі ви-ростає те, що зветься «воєнним духом нації» і що без нього, як зауважує Ле-Бон, «нарід, як би він не був озброєний, є тільки розпорошеною, нездібною до опору чередою». «Воєнний дух», коли його плекають та культивують тільки в армії, не дає максимального ефекту. Давно минули часи, коли війну провадили тільки фахові зборища людей, належно для цього вишколені. Сучасні війни, як і майбутні, це війни народів, де ф і з и ч н о беруть участь мільйони воюючих мас, де кадрові армії кількакратно, шляхом мобілізації, збільшуються і де єдність не лише технічно-військового вишколення, а й єдність «воєнного духу» зарані предбачається як передумова перемоги. То не вояка, не козак, що вливається по мобілізації до чинної армії і приносить з собою ослаблену пружність воєнного духу або затухлий попіл його. Він обнижувати буде настрої кадрових елементів армії, що й без того тонуть у переважаючій кількості покликаних мобілізацією. Коли технічні знання мистецтва війни у мобілізованого можна відновити коротким повторним навчанням, то психологічні передумови доброго бійця технічними вправами реставрувати значно тяжче, а часто й неможливо, коли він не принесе їх з собою, іншими словами кажучи, коли він в умовах перебування в резерві на цивільному стані не схоронить його в собі як ту іскру, що в полум'я розгорається першим подувом вітру війни. Пле-кати цю іскру в душі народу уважно-невпинно — означає тримати руку на живчику оборонного інстинкту нації. Це завдання осягається цілокупністю державно-виховавчих заходів і відповідної праці громадянства, що утворює належну атмосферу для цього і постійно підживляє соки, що з них живиться «воєнний дух» нації. Вільне військове слово і його органи виконують у цій справі не останню роль. Ще більш відповідальною стає вона в наших умовах з огляду на ті збільшені вимоги, що ставить до них програма національно-державного будівництва, вимагаюча прискішеного напруження праці і різноманітного матеріялу для завдань будівництва. Ті, що морально відповідають за якість і силу впливу української військової думки на громадянство, ніколи не повинні забувати ваги «воєнного духу» на долю нації. Там, де він пригасав, слабнув або щезав, приходила прострація, пригноблення, і нації легко ставали здобиччю в руках сусіда-чужинця взагалі, що перевищував їх силою свого військового духу. Не дурно такий глибокий знавець

психологічних чинників війни, як згаданий нами Ле-Бон, зауважує: «В той день, коли цей дух щезне (у народу), йому немає чого більше губити!»

Х

Такими, загально беручи, уявляються нам ті головні та деякі конкретні завдання з обсягу взаємовідносин держави та війська, що виступають перед українською військовою літературою як найбільш потрібні і невідкладні та вимагаючі широкого дослідження над собою. Всі вони, і взяті до купи, і кожне зокрема, є цілиною, що чекає працюючих ратаїв і творчо-наукової оранки. Всі вони в загальній програмі, що за її переведення мусять взятися наші воєнні письменники, мають своє місце і значення, може, не однакової ваги, але, в кожному разі, варті уваги. Не будемо говорити про перешкоди для поконання цих завдань, краще переймемось відповідальністю і потребою праці в напрямку створення творчих цінностей для військового будівництва і оборони нашої держави! Радість творчості дасть вище моральне задоволення кожному, хто працюватиме для великих майбутніх завдань, що не будуть здійснені, як тільки при умові попередньої підготовчої праці, падаючої на наше покоління. Труднощі праці до певної міри улегшуються можливістю користуватись чужим досвідом і літературним капіталом інших військових культур, у яких чимало можна запозичити і для перетворення на національному ґрунті. Ті питання, що сьогодні хвилюють та інтересують українських воєнних письменників, мають аналогії в чужоземному військовому досвіді, з вислідів якого українська воєнна література може користуватись не лише в формі засвоєння певних цінностей її в процесі створення оригінальних творів, а і шляхом перекладу кращих творів світової воєнної науки та літератури на нашу мову. Вони не зашкодять, навпаки, збагатять наше військове слово, нададуть йому більше різноманітності та привабливого інтересу!

Рівноцінною, однаково відповідальною є праця воєнних письменників в спеціальній галузі фахового воєнного знання і питань, що мають інтерес для військових кіл виключно. Різниця між тою працею, що її провадить військове слово для широкого громадянського вжитку в обсязі широких проблем воєнно-державного характеру і тою працею, що стосується чисто

військових інтересів, полягає в тому, що в першій можуть узяти участь і нефахові воєнні письменники, тоді як друга падає виключно на робітників військового слова, яких тут нікому заступити. Це покладає на них тим більшу відповідальність і поглиблює почуття обов'язку, як фахових письменників, перед тою військовою групою, що буде на їх писаннях учитися, розвивати свій світогляд військовий і збагачувати свої знання та перетворювати їх у гармонійну суцільність.

Безмежно великі простори відкриваються перед українськими воєнними письменниками в цьому напрямку, як і різноманітні ті завдання, що їх вони повинні здійснити в цій галузі. І учений теоретик з освітою академії генерального штабу, і умілий популяризатор, і технічний фахівець — знавець окремих галузей воєнної зброї, і перекладчик — кожний знайде своє місце в тій величезній праці, що її повинна перепроводити наша воєнна література в зв'язку з загальною програмою нашого військового будівництва. Її ідеал: дати пересічному військовому (як старшині, так і грамотному козакові) все те, за допомогою чого він міг би задовольнити жагу воєнного знання, що потрібно йому для опанування мистецтва бути воякою-бійцем. Сягаючи до здійснення цього ідеалу, вона напруженою систематичною працею своїх творчих умів мусить утворити таке багатство української воєнної літератури, що і якістю своєю, і кількістю було б цілком вистачаючим для потреб військової освіти, на всіх її ступенях навчання і лектури, і не вимагало б постійного звертання до чужоземних джерел, бо все цінне, варте уваги, негайно в українському переказі було б приступним для широкого військового загалу. Як і кожний ідеал, такий стан нашої воєнної літератури не зразу може бути досягнутий, а проте, він мусить світити діячам нашого військового слова, мусить стимулювати їх працю в цьому напрямку. Творчі можливості української військової думки і рівень підготовленості наших військових сил більші, ніж звичайно думають, і вимагають тільки певних умов для свого реального виявлення. Ці умови все були несприятливими на протязі нашої активної боротьби за державність, але, не дивлячись на це, перші початки воєнної літератури пощастило створити, і треба тільки, щоб дальший розвиток її був більш інтенсивний та програмовий.

Увагу воєнних письменників наших не можуть зокрема не притягти такі теми, як: 1) найдоцільніша організація збройної сили української держави; 2) конструкція управ-

ліття нею, від вищих органів почавши і периферійними клітинами скінчивши; 3) принципи і методи військового навчання; 4) завдання, програми і методи к[ультурно]-освітньої праці у війську; 5) оцінка норм (статутів і законів та інш [их] «положень» та регулямінів), що ними нормується життя українського війська та провадиться підготовка його до війни; 6) усталення для наших відносин питомої ваги окремих родів зброї; 7) організація навчання і виховання командного персоналу; 8) єдність воєнної термінології, що в наших умовах набирає особливо великої ваги; 9) справа утворення популярної воєнної літератури, як загальної, так і фахової, для підстаршинського і козачого персоналу армії. Все це, для прикладу взявши, і ряд інших справ облогом, ще мало ораним, стелиться перед українськими воєнними письменниками і вимагає від них великої творчої уваги до себе. Диференціяція праці в зазначених напрямках і темах є неминучою, бо кожна галузь воєнного знання, хоч і об'єднується у вищій синтезі стратегії, а проте, потребує певної автономізації, спеціальних літературних джерел як засобів для удосконалення і знаряддя для популяризації.

Знайомство з надрукованими вже творами української військової літератури і з титулами опрацьованих до друку рукописів, число яких не є вже таким малим і свідчить про великі можливості в цій справі, насовує певне бажання внести коректив до дотеперішньої праці. Помітна певна безсистемність і випадковість у виборі тем; особливо це треба сказати про перекладні твори з інших мов, де перекладчики спляють свою увагу і витрачають час не завжди продуктивно: перекладають твори другого, мовляти б, сорту, тоді як більш цінні з тої ж галузі і більш придатні для нашого вжитку залишаються без уваги.

В зв'язку з цим виникає потреба уложення певного реєстру найбільш цінних творів, переклади яких з інших мов були б бажаними для нашого вжитку. Уложений авторитетними знавцями справи, він упровадив би певну систему в працю перекладчиків і зробив би її більш продуктивною та матеріально навіть корисною для перекладчиків.

ХІ

Значення ідеологічної праці української воєнної літератури полягатиме для наших військових кругів між іншим і в тому, що вона допомагатиме їм скристалізувати свої

фахові знання в певну систему, надасть їй питомі риси єдності і прищепить собі те, що в літературі і військовому житті зветься військовим світоглядом, чи доктриною воєнною. Було б невірним перебільшувати значення органів воєнної літератури в цій справі; воєнні доктрини витворюються не тільки кабінетними теоретичними працями військових авторитетів і спираються не лише на статутах, положеннях, інструкціях та підручниках. Вони отримують своє хрещення в попередній організаційно-підготовчій праці до останніх. Але й досвід бойових операцій без участі в освітленні його воєнною літературою не буде використаний заінтересованими кругами в належний спосіб. В зв'язку з цим студіювання воєнного досвіду і установа гармонії між висновками його, з одного боку, і теоретичними нормами та підставами воєнної науки з другого набирають великої ваги і визначають в цій праці воєнним письменникам не останню ролю.

В українських умовах ідеологічна праця в зазначеному напрямку особливо потрібна. Ми маємо і свій воєнний досвід, і свої норми, свої підстави, за допомогою котрих провадили організацію війська, його навчання і виховання. Цілокупність останніх не можна визнати за вичерпуючу і відповідаючу всім вимогам військової справи, як не можна і якість їх визнати скрізь однаковою, але й той матеріал, що його посідаємо, уявляє певну цінність для майбутнього будівництва української армії і, як такий, потребує опрацювання і аналітичної оцінки, що у висновках своїх неминуче приведе до необхідності запровадити певні корективи до теперішньої практики, поглибити підстави нашої військової справи, а ідеологічно удосконалити їх. Надзвичайно інтересною з цього погляду є та праця, що перепровадили її після останньої війни французькі військові кола: на підставі висновків кривавого досвіду 1914—1918 рр. вони переглянули всі статuti свої, проревізували всі норми свого військового навчання та виховання, всі організаційно-технічні підстави для майбутньої війни, не спиняючи творчих зусиль у цьому напрямку по сей день. Без знайомства хоча би з головними вислідами цієї напруженої і високої своїми якостями праці ледве чи можна обійтись кожному, хто бере чинну участь у національно-військовому будівництві свого краю, а тим більше тому, хто відповідає за нього. Коли у французьких умовах радість збройної перемоги над ворогом не приспала творчості, а навпаки, викликала буяння її, то в наших умовах загальні інтереси націо-

нального будівництва ставлять питання про аналогічну працю в площині обов'язкової програми військово-національної праці. Правда, психологічні передумови для такої праці є в нас ніби не такими сприяючими: переживання, викликані примусовим відходом нашої армії з рідних теренів, знижують літ думки, угащують дух творчості. Але така прострація своїми виснажуючими крилами зачіпає тільки тих, хто морально несильний і національно невипробований, хто не відчуває в собі гарту війни і у кого почуття національного обов'язку не є глибоке. У націй морально здорових, життєздатних, як і в окремих одиниць їх, а тим більше військових, воєнні невдачі не стають джерелом прострації, навпаки, відіграють роллю того ферменту, що будоражить, викликає бажання направити лихо, «взяти реванш» за нього. На цьому психологічному ґрунті, спеціально серед військових кіл даної нації, виростає бажання студіювати причини, що призвели до невдач, і шукати найкращих засобів для витримання воєнного іспиту на майбутнє. Згадка з воєнної історії тої ж таки Франції і тут буде незайвою для нас. Війна її з Німеччиною в 1870 р. кінчилась великим нещастям для неї. Але діткнуте і ображене в своїй гідності національне почуття не могло помириться із зневагою. Спеціально в армії почалась напружена праця і плекання «духу реваншу», що було не бундючним тільки і не тільки агітаційним явищем, ні, воно йшло в парі з розумною систематичною працею шукань, удосконалення, що почало в багатьох відношеннях дорівнюватись високому рівневі німецької військовості, а де в чому викликати навіть із боку німців певну сторожкість і побоювання. Перемога французів 1918 року, при всіх інших сприяючих умовах, і стала можливою, дякуючи тому, що період від 1870-го по 1914 рік не був змарнований французькою армією, а навпаки, доцільно використаний нею.

Недаром про французьку воєнну доктрину кажуть, що вона «народилась у нещасті поразки (1870 р.), а її хресним батьком були непевність і розпач» (Режіналь Канно).

Чи не відчує українець, особливо військовий, аналогії між ситуацією, що ми в неї попали після 18 листопада 1920 року, і тими обставинами, що випали на долю французів в 1870 р., і чи не прокаже ця аналогія нашим патріотичним військовим колам на пряму для їхньої праці в ім'я світлого майбутнього? Отже, і серед наших рядів розпач опановував слабодухами, а для морально здорових і національно свідомих був і є стимулом для творчої праці і шукання шляхів для

направи! А в зв'язку з цим, чи не виступить виразною і відповідальною та роля, що випадає воєнним письменникам у виконанні ними патріотичного обов'язку спеціально в дані перехідні часи? Той, для кого патріотизм не є «празнична одежина», а «труд тяжкий — гарячка невдержима» (І. Франко), не може не витягти з цього висновків, обов'язуючих до праці і стимулізуючих її.

Матеріалу для неї є досить. Те, що з нашого власного воєнного досвіду ми зуміли чи встигли зафіксувати, абсолютно не вичерпує його. Опрацьовані нашими відповідальними кругами схеми військової організації, «статути» різні, положення, деякі законодавчі новели, дотичні військової справи, і, нарешті, початки літературних монографічних праць, присвячених оглядові і оцінкам наших недавніх операцій, лише в невеликій частині виявили багатий скарб, що таїться в цьому досвіді і що вимагає дальшої дослідницької та конструктивної праці над собою.

Та й те, що вже вилилось у певні норми, вимагало б перевірки, з огляду на спішність праці, з якою вони були зафіксовані. Зокрема, була б дуже потрібна оцінка наших «статутів», з зазначенням моментів несогласованости та встановлення гармонії між ними. Такої ж перевірки вимагають і схеми організаційні нашого військового управління, на яких відбилися намули перехідних моментів і випадкових політичних впливів, від чого їх треба увільнити, сконструювавши [схеми] найбільш доцільні і відповідаючі нашим національним інтересам та майбутній обороні.

XII

Спеціальна галузь воєнно-історичних досвідів, започаткована щодо новітньої нашої історії працями ген. хор. Капустянського, вимагає значно ширшої програми і мусить включити в себе взагалі історію України з військового погляду. В цьому напрямку для українських дослідників одкриваються широкі перспективи і майже незорані можливості, бо українська історіографія мало цікавилась спеціально воєнними моментами минулого життя нашого народу, побіжно тільки торкаючись їх. Тим часом знання спеціально воєнної історії нашого краю є не тільки потрібним, а і обов'язковим для українських військових кіл. Лектор цієї дисципліни сьогодні опинився б у дуже скрутних умовах через брак суцільних і зводочних праць у даній галузі.

Виховуючи національну армію в дусі любови до батьківщини і самопожертви для неї не зможемо цього завдання доконати, коли не дамо ясного образу минулої воєнної боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким та трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції в душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі. Коли будемо знати устрій стародавньої української армії, коли вивчимо науково найбільш визначні операції з війни [віків] XVI—XVII і першої половини XVIII, то глибше зрозуміємо і нашу долю історичну, і наше сучасне становище, а через це з більшою обережністю будемо уникати помилок у новітніх змаганнях за здобуття державности.

XIII

Воєнно-історична освіта буде ширшою, коли вона захоплює межі всесвітньої воєнної історії. В зв'язку з цим і на цьому полі українському письменству відкриваються величезні перспективи: дати найцінніші в українських перекладах твори, присвячені згаданій галузі воєнної науки, чи подбати, в міру можливого, про опрацювання оригінальних. Праця в зазначеному напрямку буде неповною, коли вона не спиниться з спеціальною увагою на останній великій війні 1914—1918 років та не розкриє різноманітного змісту її. Та величезна вже своєю кількістю і цікава своєю якістю література на різних мовах, що її викликала ця війна, приваблює до себе кожного, хто хоче збагнути «тайну» її і, на підставі повчаючих висновків, заглянути в невідоме обличчя майбутніх воєнних конфліктів.

Знати хоч би найкращі твори повоєнної світової літератури є обов'язковим для кожного українського старшини, як обов'язком наших воєнних письменників є ознайомити нашу громаду військову з цими творами, чи то в перекладах, чи то в стислих переказах і рефератах. Ясна річ, що праця наших письменників у цьому напрямку буде ціннішою, коли вони підйдуть до оцінки минулої великої війни з погляду інтересів української військової справи і дадуть ряд оригінальних праць з цього обсягу. Потреба власне такої праці впливає з тих, приваблюючих часом до себе увагу, висновків, що до них прийшли деякі дослідники минулої війни в оцінках питомої ваги поодиноких її чинників. На підставі недавнього досвіду приходять до висновків про

зменшення значення окремих родів зброї, що дотепер відігравали головну роль; натомість висовують першорядне значення для майбутніх війн інших родів зброї, наприклад, авіації, електротехніки, хемічних знарядь тощо. Фахове захоплення дослідників, обставлене часом ніби переконувачими аналізами, утворює картину «переоцінки цінностей» і порушення звиклих критеріїв, що вимагає певної орієнтовки в суперечних поглядах і нових прогнозах. В якій мірі ця переоціночна робота може змінити оправданий досвідом погляд, що для війни кожний рід зброї має свою вагу і заслуговує однакової уваги,— в'яснити це є поважним завданням наших воєнних письменників.

Ставлячи перед українською воєнною літературою ряд окремих питань і тем для їх досліджування, та умотивовуючи ідеологічно потребу наукового з'ясування їх певними міркуваннями, з конечности короткими та схематичними, ми мали на увазі накреслити лише загальний напрям, в якому повинна провадитись творча праця наших воєнних письменників. Для нас ясно, що межі її значно ширші, ніж ті, що ми спробували зазначити. Висовуючи, проте, згадані завдання, ми уважали необхідним притягти до них увагу, з огляду на те, що програма державного будівництва на Україні в його військовій галузі невідкладно вимагає в першу чергу полагодження власне цих завдань чи хоч нагромадження матеріалу для полагодження. Будівництво держави потребує великої підготовчої праці і знання засобів будівництва, себто того, що, правду кажучи, нам не скрізь і не завжди вистачало, а зокрема і в дільниці військового будівництва. Інтенсивна праця воєнного письменства в зазначених напрямках заповнить ті прогалини, що досі давали себе відчувати, і дасть в наші руки більш певні знаряддя для виконання нами, військовими, свого обов'язку перед батьківщиною.

Ті асоціації, які навіваються згадками про «Табір» з нашої історичної старовини і про які ми згадували на самому початку нашого нарису, хай послужать для нас незайвим стимулом для невсипущих шукань і чесної служби, що їй повинно провадити вільне українське військове слово!

На Україні, окупований давнім історичним ворогом, цього слова, як ми знаємо, немає. Йому замкнено уста, воно мовчить, згвалтоване і задушене московсько-комуністичною навалою. Ще більше: людській масі українського народу, що мобілізаційними засобами втягається до Червоної Армії, витравлюють суто національні почуття і прищеплюють

отруйливі щепи про «історичну роль Червоної Армії, як авангарду пролетарської революції» (слова главкома Каменєва), цебто про роль українського «людського персоналу», як сліпого знаряддя і «пушечного м'яса» в чужих руках і для чужих йому цілей. В зв'язку з цим потреба існування і творчої праці вільного українського слова взагалі, а військового зокрема, набирає особливої ваги: воно повинно зберегти традиції воєнної боротьби за державність, повинно створити і виплекати в тяжкі перехідні часи великі животворчі цінності і передати їх для вжитку своєму народові в нових його змаганнях вибороти і охоронити власну державу.

ЛИСТ ДО В. КЕДРОВСЬКОГО

Вельмишановний Володимире!

Ваш лист не застав мене в Женеві; бо я тим часом, поки Ви були хворі, переїхав до Парижу, де зараз і перебуваю.

Перш за все мушу висловити Вам своє найщиріше співчуття і жаль з приводу того нещастя, що трапилось з Вами. Слава Богу, що не скоїлось з Вами чогось страшнішого і небезпечнішого. Бажаю Вам якнайбільшого успіху в переборенні нових труднощів, які стоять на Вашому шляху після нещасного випадку. Хочеться вірити, що Ваша енергія допоможе Вам в цьому напрямку.

Ви такими чорними фарбами малюєте українське життя в Америці, що мені тяжко було б звідси висловлювати свої міркування щодо окремих реальних завдань з обсягу української національної політики, які я уважав би доцільним переводити на україно-американському ґрунті. Після поданих Вами інформацій я приходжу до висновку, що українська еміграція в Америці ледве чи колись відіграє ту роль, що її відіграли в житті своїх країн ірландці-емігранти, латиші і навіть поляки. І все ж я гадаю, що з погляду загальноукраїнського ті завдання, що їх я зформулював у своєму попередньому листі, залишаються теоретично правильними і національно-потрібними, незалежно навіть од того, чи будуть вони зреалізовані. Національна програма, в її практичній частині, мусить бути зформульована і охоплювати собою завдання, що торкаються в сіх частин нації, де б вони не були і в якому стані свідомости національної не перебували. Інша річ, чи та частина цієї програми, що припадає в даному разі на «американців»

наших, буде виконана. Інтереси нації вимагають не вичеркувати з її рядів навіть тих, що найбільш виявляють «блудливості», фарисейства і созвучних їм рис, так докладно і кольорово перерахованих Вами. Національно чесний діяч на місці, на підставі власних спостережень і досвіду, може встановити, за що з тієї програми можна братись, а над чим згори хреста можна ставити! З огляду на це, я з інтересом буду чекати од Вас вістей про здійснення (хоча б часткове) тих завдань, які Ви поставили собі в діяльності Вашій на українсько-американському ґрунті.

Певне зацікавлення і, коли хочете, моральне задоволення викликали у мене ті рядки Вашого листа, де Ви характеризуєте як саму особу архієп. І. Теодоровича, так і напрям його діяльності. Дай Бог, щоб збулись і ті пророкування, що Ви висловлюєте на майбутнє, чекаючи від пастирської праці архієпископа певних наслідків і для національної справи, і то не тільки в Америці, але й на Великій Україні. Висловлене Вами про арх. Теодоровича дає мені певну підставу переказати де які мої міркування з приводу тієї праці, в обсягу якої Теодорович міг би зробити чимало корисного для розвитку, скріплення українського церковного руху, а тим самим і для загальнонаціональної справи. Можливо, що все те, що я далі буду висловлювати, і сам архієпископ має на увазі. Тоді тим краще буде, бо означатиме солідарність поглядів, що впливають з мотивів подвійної природи: з церковно-релігійних і державних. Перші мають превалюючу вагу для архієпископа, друга категорія керує мною, як в оцінці сучасного становища нашої Автокефальної Церкви, так і в тих в и м о г а х до їх проводирів, що я, як державник, вважаю необхідним до них ставити.

Величезної національної заслуги за нашою Церквою не можна одкидати. Всі відомості, що йдуть з України, чи то од «наших» людей, чи то од ворогів наших, чи просто від безсторонніх обсерваторів, стверджують ролю Української Церкви як актуального чинника в національному українському рухові взагалі. Ще недавно один дипломат однієї з кавказьких республік оповідав мені про те, з яким інтересом у французькому Міністерстві Закорд. Справ розпитували його про цей рух, бажаючи ніби п е р е в і р и т и ті відомості, що поступають до нього почасти з українських джерел, а почасти — з в л а с н и х. Навіть останні, як бачите, примушені звернути увагу на це явище українського життя, хоч Ви знаєте, які індіферентні французи взагалі щодо справ релігійних. Отже, Українська Церква — це

великий позитивний чинник національного життя. Але є дуже багато оцих «але». Наша Церква — організм ще не скристалізований; переживає вона процеси, які Бог зна чим ще скінчатись (Дай Бог, щоб не виллялись вони в форму сектантського гуртківства); внутрішня дисципліна її (а це річ дуже важлива) ще не міцна; теологічна ідеологія її майже не розпочата, науково необґрунтована, а тому й саме правне (канонічне) становище її і сьогодні викликає цілий ряд заперечень, а в майбутньому може зашкодити їй знайти р і в не місце з іншими созвучними церквами. Українській Церкві треба ще великої праці над собою, щоб вона могла стати і внутрішньо міцною і імпонувати назовні своєю ієрархічною організованістю та многогранністю свого духовного життя.

Тим часом уже тепер, коли вона ще не скріпилась, їй загрожують небезпеки з боку інших чинників релігійних. Ми ніколи не повинні ігнорувати небезпеки католицької пропаганди, штундизму, баптизму і всяких інших «ізмів». Он навіть П. Крат хоче використати сучасний стан нашої церкви для того, щоб защепити їй «бацилу» американського «євангелізму». Римський «престол» (чи, як назвав його один укр. філолог, «римське сідало») витрачає спеціальні фонди для пропаганди прозелітизму на Україні. Одним словом, кожний хоче урвати «українські» душі і перехристити їх на свою віру. З національного боку все річ небажана і небезпечна, бо вона заважає в н у т р і ш н і й к о н с о л і д а ц і ї української нації. Не перебільшуючи цих небезпек, але й не зменшуючи їх, я гадаю, що архиєпископам нашої Церкви треба розвинути якнайширшу діяльність в ділянці створення тих цінностей, за допомогою яких процес внутрішнього зміцнення Церкви відбувався б нормально, без тих хиб та браків, які характеризують сучасне будівництво церковного життя на Україні. Звертає на себе увагу брак і популярної духовної літератури, і солідних наукових джерел для освіти і самоосвіти теологічного характеру. Причини цього явища зрозумілі і ледве чи усунені будуть, доки панує на Україні влада, що метою своєю ставить культ безбожності. Ні режим цієї влади, ні політика її не дають ніяких надій на те, що в цьому напрямку наша Церква може задовольнити потреби в спеціальній літературі. Отож мені здається, що архиєпископ Теодорович повинен звернути на це увагу і близько до серця взяти виконання того обов'язку, що падає в цій справі виключно на нього, з огляду на спеціальні умовини, серед яких проходить

його пастирська діяльність. Він мусить знати, що саме треба в цій галузі для Української Церкви, і приступити до задоволення, шляхом видання відповідних книжок, згаданої потреби. Звичайно, заходи в цьому напрямку реально можливі тільки тоді, коли автокефальна паства архієпископа в Америці та Канаді зрозуміє не лише церковну, а й національну вагу цієї справи і з жертв своїх утворить хоч невеликий фонд для видання згаданої літератури. Оскільки я знаю, церковно-релігійної літератури на Україні майже не видається. Через це неосвіченість і пастви і пастирів нашої Автокефальної Церкви може таїти в собі небажані небезпечні можливості для нормального розвитку Церкви на Україні. Підкреслюючи необхідність такої допомоги справі нашої Церкви з Америки, я і тут не роблю собі великих ілюзій, але краще хоч щось, ніж нічого!

Друга справа, про яку Ви з таким розпачем говорите і про яку я хотів би свою пораду Вам дати, це справа про учителів та учительок наддніпрянців. Чи не можна б було горю цьому допомогти таким шляхом, яким скористувався свящ. Білон? Себто, щоб заінтересовані інституції виписали собі з-поміж емігрантів відповідні педагогічні сили, доставши раніш для них і дозвіл на в'їзд, і шіф-карти. Я гадаю, що охочі знайшлися б. Чи, може, ця комбінація не реальна?

Дякую за інформації про «Конгрес». Резолюції його читав, як читав і про «присягу». Враження від них — цілком певне. Жаль бере, що не маємо преси, де б оцей ідіотизм можна було як слід скваліфікувати! Не знаю, чи правдивий текст присяги отих дурнів, що присягалися, бо справляє враження він якоїсь сумішки божевільства з святотатством. Оголошено його було в «Укр. Прапорі» і «Ділі».

З тих новин, що можу Вам подати з нашого життя, спинюсь на таких:

1) II Інтернаціонал (засідання ексекутиви було в Лондоні в половині жовтня) хотів було винести резолюцію (під впливом Адлера), засуджуючу повстання в Росії, бо вони, мовляв, потягнуть за собою контрреволюцію. Резолюція була знята, але самий факт — характерний. Він свідчить, що у діячів II Інтернаціоналу немає досить смальцю в голові.

2) Пройшла добре конференція нашої еміграції в Румунії. Настрій там морально здоровий і діловий. Винесла, правда, конференція резолюцію про утворення «єдиного еміграцій-

ного центру». Але я думаю, що комбінація з ним має платонічно-теоретичний характер.

3) В Парижі 3—4 січня має відбутись перша конференція тутешньої нашої еміграції, що мусить обрати і свій комітет. Організація конференції в руках певних. Але є елементи, що бунтують, граються в опозицію і самі не знають, чого хочуть. До цієї опозиції належать і обидва Удовиченки. В основі опозиції лежать персональні амбіції. Це люди дезорієнтовані: старший «брат» цілком незрівноважена людина, молодший має претенсії, що не виправдуються інтелектуальним «багажем». От собі генеральська амбіція, та й більш нічого. Є тут і чоловіка з шість «большевиків», на чолі з Борщакком, який, будучи по суті гетьманцем і взагалі морально брудною людиною, хоче виманити гроші у большевицького посольства. Але я гадаю, що морально здорова частина місцевої еміграції переможе розкладові елементи і надасть майбутній центральній (місцевій) інституції певний з національного погляду напрям. До Парижу приїхав і Токаржевський з жінкою. Отож разом з ним, М. Шумицьким та Прокоповичем намітив деякий плян праці. Не знаю тільки, що пощастить тут зробити, бо, власне, зараз у Франції така «каша», така «саламаха», що хто його знає, як її й «расхлебають» французи.

4) Ось кілька рисочок до тутешньої ситуації: комуністична пропаганда провадиться відверто. Уряд цього не забороняє, бо, здається, більше боїться «правого» руху, як комуністичного. Оця яловість, «непротилевня злу» з боку сучасного уряду (радикально-соціалістичного) вивворює назовні враження своєрідної «керенщини», а в суті діла дає змогу зміцнюватись комуністам. В палаті їхні депутати просто заявляють про те, що вони з своїми ворогами політичними будуть розправлятись за допомогою рушниць, а в школах їхні агенти організують, теж одверто, «комсомольців». Я живу ніби на паризькій «Борщагівці» або «Деміївці» і бачу, як ці діти марширують в червоних беретах з відзнаками серпа та молота на лобі! Не дивно, що отой «правий» рух теж тут зростає, а патріотичні елементи виносять резолюції про необхідність влади одної особи і організуються до вуличної боротьби з комуністами. Не знаю, чи дійде до неї, але, взагалі кажучи, ситуація тут мені дуже не подобається своєю політичною розхристаністю і «вибуховістю». Хіба що прихід до влади опозиції (правої) покладе край загальній нервовості і непевності. Тільки ж на це сподіватись немає надій, бо в Палаті Депута-

тів більшість складають соціалістично-радикальні елементи, а ціну їм невисоку можна дати, особливо ж у переходових моментах. На розпуск Палати теж не можна сподіватись, бо такої «практики» у французів немає. Вони, як Ви знаєте, іншу практику собі виробили: цілком нищити дану владу, а представників її або розстрілювати, або на гільйотину посилати!

В кінці цього листа хочу Вам подати одну інформацію про життя на Україні. Отже, там заклався Союз Боротьби за Самостійну Україну, до складу якого увіходять люди різних партійних переконань, від соціалістів до гетьманців включно. Спільним для них є негативне відношення до советів і просто вороже до московського «начала» на Україні, в чому б воно не виявлялось. Характерно, що цей Союз навіть за кордон (большевицькою поштою) переслав декому з наших громадян свої відозви «для інформації». Практична діяльність його виявляється не тільки в організаційній підготовчій праці, а і в терористичних актах, направлених на агентів большевицької влади. На жаль, я зараз не маю в руках цієї відозви, щоб переслати її Вам. Далі про це подбаю. Поруч з цією організацією існує нова — називається Укр[аїнська] Народна Партія — з аналогічними Союзові завданнями.

Після перевірки ця «партія» є фактично філією Союзу, сама про це не знаючи. Далі цей зв'язок буде полагоджений. Очевидна річ, що і ця «партія», і Союз Боротьби за Самостійну Україну залишаються вірними старим прапорам і довідатись їм про варієтства з присягою деяких американських Січей Скоропадському було би більш ніж дивним.

Тим часом бажаю Вам всього кращого. Буду радий довідатись про те, що Вам пощастило перебороти труднощі, що впливали для Вас з нещасного випадку.

Передає Вам привіт В. К. Прокопович.

З правдивою повагою і привітом

П.

30. XII. 1924 р.

Р. С. Пересилаю Вам мої новорічні побажання.

РОЗПОЧИНАЮЧИ ВИДАННЯ...

Розпочинаючи видання наше, ми свідомо виступаємо під знаком Тризуба, як символа Української Державности. Цей символ буде нам завжди в нашій праці і критерієм її, і тією метою, до якої ми змагатимемося йти, розкриваючи зміст української державної ідеології та виясняючи шляхи і методи національного будівництва. Дорогою вона є для нас — та державність українська і по спогадах історичних, і тими забезпеченнями, що їх вона може одна тільки дати для вільного та всебічного розвитку генія українського. Пригнічений в своєму виявленні на протязі віків низкою несприятливих географічних і міжнародніх обставин, він все ж схоронив в собі величезні творчі можливості, перед якими безсилами показали себе зовнішні сили чужого насильства. Нація, що має в собі ці можливості, не може не здійснити свого ідеалу державного і не може не виконати своєї історичної ролі для людства. Вірячи в її сили, відчуваючи їх в собі, ми з певністю і на майбутнє її дивимося. Україна, як самостійна Держава, стане реальністю, як в житті народу нашого, так і перед широким світом. Вона має для цього потрібні дані. І сьогодні вона могла б уже бути тим, чим неминуче буде завтра, коли б творчі державні змагання її народу «вчора» не були затримані в своєму закінченні насильством історичного ворога та збігом несприятливих міжнародніх обставин.

А проте, ці змагання лише стримано, — тільки ж не вбито. Їх живе джерело розлилось по артеріях національного організму і свою живучу і животворну функцію провадить, набираючи в цьому процесі нових сил і шукаючи нових шляхів для осягнення нацією її державної мети. Пройде для цього потрібний час, минуть строки підготовчої праці, — мета буде осягнена.

В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, — в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все життя. Ще не затих гуркіт «рідних гармат» недавньої боротьби за нашу державність, ще не засохла свята кров, пролита мучениками і лицарями її, ще не розвіявся той дух боротьби, що піднімав вірних синів нації на велике діло і поведе ще знову їх за собою, щоб допровадити до кінця розпочатий віками національний чин. Дух цієї боротьби овіває націю і нас, частину її, що перебуває на чужині та, згідно з законом

розподілу національних сил, працює в органічній єдності з нею для звільнення отчизни. Ми занадто живо відчуваємо цей дух боротьби, щоб перейти до порядку дня над засобами найдоцільнішими для успішного її закінчення; ми занадто шануємо ціну крові, яку пролили наші незабутні лицарі і яка безперестанку до наших днів лється на Україні, щоб не схилитися перед їхніми могилами і не додержати тих заповітів, що їх вони перед своєю смертю або фактом самої своєї смерті — найбільшої жертви для отчизни, — переказали нам.

Виразні ці заповіді: держава вища над партією, нація вища над кляси.

Ми будемо намагатися розгорнути і доказати життєву мудрість і політичну доцільність цих принципів. Ми кликати-тимемо наше громадянство, без різниці партій, до підпорядкування тим основним вимогам державного будівництва.

І ми глибоко певні, що заклик наш знайде відгук не тільки тут, на чужині, а і там — на самій батьківщині, бо як тут, так і там досвід примусив визнати вагу об'єднання і деструктивну силу роз'єднання. Щоправда, певні «фланги» української політичної думки ще й сьогодні не виявляють розуміння цієї вимоги, ще й сьогодні вони намагаються прищепити нашому громадянству невідповідні державні концепції. Не дивлячись на протилежність своїх програм і ідеологій, не дивлячись на взаємне поборювання, ці бігуни української політичної думки з однаковим усердям намагаються розколювати національну єдність і вносити розгاردіах в організовані та творчі заходи українського громадянства. Та численно переважаюча частина нашого громадянства, морально здорова і національно певна, не піддається розкладовій праці і непохитно стоїть на позиціях української державності в тій її концепції — Української Народньої Республіки, що єдина втілила в собі державні змагання нашої нації. Це біля державного прапора УНР організувалося все, що було найактивнішого, найсвідомішого серед нашої нації; це під бойовим прапором її почалася організація сил нації для великої мети незалежності і справжня боротьба не словами, а кров'ю і жертвами за цю незалежність; це під час цієї боротьби відновилися давні історичні традиції нашого народу і утворилася жива легенда самої боротьби, як той могутній чинник в житті нації, без якого ніколи ніяка нація не осягала ні своєї національної мети, ні свого призначення серед інших народів.

Ми, що були і єсьми учасниками боротьби нашого народу

за свою державність, добре знаємо велике виховуюче значення її для збудження національної свідомості його і для засвоєння ним вимог національного будівництва. В процесі боротьби наш народ усвідомлював себе, підпорядковував себе інтересам власної державности і виявив наявність творчо-державних змагань.

З власного досвіду ми всі знаємо, які позитивні наслідки дає закросна на великий масштаб ініціатива і організовані зусилля для її здійснення. Гармонійний симбіоз переборює, здавалося б, непереможні труднощі і робить з сьогодні неможливого — цілком реальне явище завтра. Для нації, що збудилась до нового життя, стираються грані між сьогоднішнім і завтрашнім, бо корені другого лежать в першому, бо досягнення завтрашнього дня цілковито залежить від зусиль сьогоднішнього.

Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення військових подій 1918—1920 рр. Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна ширшими кругами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії. Всі вони для нас мають однакову вагу, бо однаково не миряться з існуванням державної незалежності України і однаково будуть боротися проти неї і з нею, як політичними, так і мілітарними засобами. Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму. Ідеал державности української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії, ні з Росією, ні з ким би то не було. Всі ці форми «братнього» співжиття ми на протязі нашої історії добре на собі зазнали і відчули, переконавшись в деструктивно-деморалізуючому впливові їх на наш народ.

Своє бажання і свою волю — бути господарем власної землі — український народ тепер твердо виявив, але ще до краю цього не здійснив. В міру наших сил ми будемо працювати над тим, щоб незакінчене вивершити.

Наша ідеологічна праця полягатиме в розгорненні і обґрунтуванні ідеї української державности. Паралельно ми будемо вияснити найдоцільніші шляхи національного будівництва в різних ділянках народного життя. Обидва ці завдання не можуть бути здійснені без правдивого вияснення сучасної української дійсности на всіх землях, заселених нашим народом.

Особливу увагу ми будемо присвячувати тому становищу,

в якому перебуває наш народ під московсько-комуністичною окупацією, бо стоїмо на тому, що тут, на Великій Україні, зріють події загальнонаціонального масштабу, і що проблема української державності може бути вирішена в першу чергу тільки на цих землях. Стане дійсністю українська держава над Чорним морем і на обох боках Дніпра, тоді питанням тільки часу буде реалізація ідеалу соборності земель українських і об'єднання їх біля державного перводжерела.

Ось через що для нас спочатку мислитись державна незалежність, а потім вже соборність України. Ось через що, стоячи на ґрунті соборності, ми вважаємо, що найпростішим шляхом до неї є шлях тих можливостей, які при даній зовнішній і внутрішній ситуації надаються до здійснення. Заявляючи себе прихильниками реальної політики в справах одбудування нашої держави, ми будемо дбати про належну оцінку кожного з тих внутрішніх чи зовнішніх чинників, які можуть бути корисними для нації в її змаганнях до державної самостійності. Ми залишаємо охоче і наперед фразеологію національного максималізму тим, хто має до неї нахил, бо ніколи ні одна нація в світі не доходила до своєї мети тим шляхом; натомість ми дбатимемо про здійснення українським громадянством тієї «чорної», колосальної своєї масштабом праці, яку воно повинно перепроводити в сучасні переходи і переломові періоди нашої історії.

В зв'язку з цим маємо на увазі розгорнути на сторінках нашого журналу практичну програму нашої праці, конкретизуючи біжучі, чергові завдання його і зводячи до певної системи, що охоплює собою найбільші потреби національної справи в сучасний момент.

Поруч з цією працею, редакція присвячуватиме постійну увагу біжучому життю наших українських колоній, розкиданих поза межами батьківщини, висвітлюючи його світлі, творчі явища і застерігаючи від протилежних їм.

Ставлячи собі такі великі завдання, редакція надіється, що вона зустрине діяльну допомогу наших літературних, наукових і громадських робітників, державно настроєних. Вона хоче вірити, що живі наші сили, до якої — тієї чи іншої — партії чи політичної групи вони належать, коли тільки вони вірні і віддані українській державності, стануть їй в допомозі. З огляду на це, редакція відкриватиме свої сторінки кожному речевому слову, аби тільки воно було перейняте ідеєю конструктивною.

Спаяні єдністю державної думки, однаковістю в розумінні чергових практичних завдань національного будівництва,

ми тут, на еміграції, почуватимемо себе тоді єдиною, підпорядкованою ідеї силою, здатною на організовані чини, яких вимагає од неї отчизна. Для розвитку тих процесів, що на ній одбуваються, ідеологічно-організаційна праця, за яку береться «Тризуб», являється конче потрібною, бо, властиво кажучи, саме повстання до життя «Тризуба» є органічним витвором тих процесів та виконанням того доручення, яке в цей відповідальний період нашої історії кладе наша нація на державно настроєних, державно думаючих і державність будуєчих синів її.

МІЛІЦІЯ ПАНА БАЛИЦЬКОГО І ЮСТИЦІЯ ПАНА СКРИПНИКА

I

Міліція та юстиція большевицька на Україні — це ніби два сіямські близнюки, що зрослись до купи так щільно-органічно, що розірвати їх ніяк не можна: один близнюк залежить од другого, один без одного обійтись не може. Отже, коли ми хочемо говорити про міліцію, то не згадати про юстицію є річчю неможливою.

На чолі міліції стоїть пан Балицький. На чолі юстиції — пан Скрипник. Балицький єсть одночасно і комісаром внутрішніх справ і начальником ГПУ та карного розшуку. Отже, виконує такі самі різноманітні обов'язки, як за старих часів міністер внутрішніх справ, що одночасно був і шефом окремого корпусу жандармів. Пан Скрипник числиться комісаром юстиції, а одночасно головним прокурором українського совнаркому, теж ніби точнісінько так, як за старих часів з міністром юстиції було.

Обидва високі достойники керують своїми «відомствами», а одночасно являються і членами української большевицької партії України (КП (б) У), цієї політичної і організаційної філії РКП на Україні. Обое вважають себе за українців, а через те пан Балицький видає «Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел УССР» і «Собрание приказов милиции УССР» — в російській мові, а Скрипник — аналогічний бюлетень «утраквістичний». Обидва з перших же часів боротьби України з Москвою стали одверто на бік Москви і далі допомагали розпинати батьківщину, що роблять і до сьогодні. Москва оцінила «без лесті від-

данних» їй пахолків, яких, очевидно, мав на увазі ще Шевченко, коли говорив: «за шмат гнилої ковбаси хоч батька продаси», а тому й доручила їм: одному стояти на чолі порядку та спокою УССР, а другому обороняти інтереси «революційної законности». Два аякси й виконують от уже кілька років свої відповідальні обов'язки з найбільшим сумлінням тих псів, що сторожать добро панів своїх і по першому рухові їх готові рвати й розгризати ворогів совітського ладу на Україні — як явних так і тайних, однаково, — активних і таких, що можуть бути ними.

Історія кривавих жертв, принесених Україною за часів нового підбою її Москвою, історія масових і поодиноких розстрілів, переведених агентами ДПУ (колишне Чека) і по присудах революційних трибуналів не написана. Цифру, що її саме всесоюзне ГПУ подає — 1.526.197 чоловік для цілого Союзу Совітських Республік не можна, звичайно, вважати точною. Але і в тому разі, коли її взяли за показчик розстрілів, то й вона вражає своєю жахливістю. Коли ж ми згадаємо, що принаймні не менше, як половина цієї цифри припадає на Україну, — з огляду на безоглядність і лютість та кількарічну практику тих органів, що провадять в нашому краї боротьбу з протисовітськими рухами, — то імена Балицького і Скрипника перейдуть в історію нашого народу не лише як імена огидливих зрадників, а й як і імена найлютіших катів його, що мають на своїй совісті сотні тисяч замучених братів, а на руках гарячу кров, яка, по народньому повір'ю, ніколи не одмивається. Балицький і Скрипник винуваті в розстрілах великої кількості невинних людей. Але на цьому їхня вина не кінчається. Винуваті вони проти нації ще й в тому, що розстрілювали й розстрілюють людей в розквіті сил, тих, що потрібні нації для збільшення її, — злочин не менше страшний, коли взяти на увагу інтереси розвитку нашої нації в умовах конкуренції з сусідніми народами, які в убиткові своїх фізичних сил менше підпадають впливові тих ненормальних обставин, що випали на долю нашого народу.

Не менше шкідливою являється діяльність Балицького та Скрипника на ґрунті моралі та розхитування здорового національного побуту нашого народу. Тут наслідки діяльності їх позначаються моральним зіпсуттям певних елементів населення, розгнузданістю їх, безоглядною розбещеністю та засвоюванням антигромадських інстинктів та нахилів, що розкладають громаду і витворюють в житті її атмосферу злочинів та різного роду переступств з обсягу звик-

лих нормальних взаємовідносин. Всі ці явища мають своїм джерелом систему «правопорядку», встановленого на Україні совітською окупантською владою, а з другого — щоденну діяльність на протязі шести років представників цієї влади, особливо ж підлеглих комісаріатам юстиції та внутрішніх справ, з огляду на те, що ця частина урядовців найближче стоїть до населення.

Персональний склад названих комісаріатів було набрано з елементів партійних або тих, що виявляли свою прихильність до комуністичної влади. Згори донизу, від вищих адміністративних посад до найнижчих, урядовий апарат було обсаджено «своїми людьми», охочими перепроводжувати в життя не тільки політичну програму нової влади, але й її етичні ідеали, її моральні принципи. «Творчість» керівників Комісаріату Юстиції та Внутрішніх Справ виявлялася в точному малпуванні продуктів московської комуністичної творчості або, вірніше, у виконанні тих декретів та наказів, що приходили з Москви.

З кого саме підбирався цей персонал — місцеве населення дуже добре знало, бо попереднє життя агентів «нової влади» проходило перед його очима і за його пам'яті. Воно не могло знати тільки різних зайд з Московщини, що слідом за Червоною Армією прибули на Україну для встановлення тут революційної законности. Але за якийсь час і цих зайдів воно, — і то дуже швидко, — пізнало з найбільш діткливого для них боку, а саме з тієї виключної уваги та переваги, що її ці зайди уділяли найбільш скомпромітованим з морального погляду елементам місцевого населення. Очевидна річ, що останнє тільки з недовір'ям та із страхом за своє ближче майбутнє могло дивитись на урядову діяльність агентів нової влади: законність в урядованні останніх, хоча б у дусі додержання нових законів, оголошених окупантською владою, — не могла не бути захитана вже через те, що біля влади опинилися здебільшого явно кримінальні особи, часто з підозрілим минулим, або найбільш творчі, а зате найбільш непевні елементи, що швидко орієнтувалися в нових обставинах і опанували ними в своїх особистих інтересах. Вони здебільшого зразу позаписувалися в члени правлячої партії і стали то большевиками, то незаможниками, то «сочувствующими», взагалі людьми, щиро приявшими програму нової влади. Дякуючи цій зручності, вони опинилися біля влади і, як мухи патоку, обсадили увесь її апарат. На протязі шести років вони керували ним, користуючись найбільшим довір'ям і підтримкою ви-

щих урядових достойників, і з ретельністю неофітів виконували відповідальні завдання совітського будівництва.

За ці шість років виявилися найбільш характерні риси большевицького урядового апарату і стали, можна сказати з певністю, типовими певні методи і звичаї урядування большевицьких урядовців.

Безмежне, безпардонне х а б а р н и ц т в о агентів совітської влади яскраво виступає, як перша з цих рис.

Р о з т р а ч у в а н н я народніх грошей державного майна, з привласчуванням їх собі, йде слідком за нею.

С в а в о л я влади, зловживання своїм урядовим становищем, розгнuzданість і почуття безкарности характеризує всю систему большевицького урядування в однаковій мірі як на верхах, так і на низах урядового апарату.

Поки на Україні були часи так званого військового комунізму з його терором і утисками, всі ці явища не впливали на поверхню життя і не знаходили відгуку на сторінках большевицької преси, хоч про них всі знали, всі говорили, а од них стогоном стогнало безправне і стероризоване населення. Поки «вища» влада ставила свою ставку на так званого незаможника, доти, зокрема, страшні зловживання большевицької влади на селі не знаходили ніякої уваги з боку «верхів» і уважались ніби за нормальне явище, а скарги на зловживання не розслідувались; навпаки, ті, хто скаржився, підпадав новим утискам і скорпіонам, тоді як ті, на кого скарга йшла, захочувались до дальших зловживань.

Становище ніби трохи змінилось за останній час, коли ціла низка большевицьких засад збанкрутувала, а большевикам у погоні за утриманням влади прийшлося поневолі рахуватись з тією опінією, що її утворило населення України про большевицьку владу, зокрема про міліцію та судові установи. Український Совнарком примушений був приглянутися трохи ближче як до персонального складу підлеглої йому цивільної влади, так і до діяльності окремих органів її, тим більше, що селянство почало виявляти певну сміливість в критиці останніх і вимагати суду, розсліду над ними.

Що ж виявилось після перших, поодиноких і несистематичних поки що кроків вищої большевицької влади в цьому напрямку?

Відповідь на ці запитання дають звідомлення большевицької преси про деякі судові процеси, уряджені над окремими особами або групами винуватих, прип'ятих, що назива-

вається, на живому до різних злочинів. Коротка ця відповідь зводиться до слідуячого:

Большевицький урядовий апарат прогнів зверху донизу; агенти большевицької влади, не почувуючи ні карности, ні відповідальности за свої вчинки, утворили систему беззаконства і потоптання будь-яких законів; на протязі шести років їхня діяльність допровадила до страшної деморалізації ширших кругів населення, наслідком якої є зневажливе відношення його як до самих засад «революційної законности», так і до окремих представників її.

Коли ви переглядаєте судову хроніку большевицьких газет, де в ролі героїв — підсудних — неминуче виступають підлеглі пана Балицького або пана Скрипника, коли ви знайомитеся з даними про діяльність таких, напр., органів влади, як міліція, на підставі одних тільки офіційних, большевицьких же джерел,— ви мимоволі приходите до висновку, що совітська адміністрація безумовно перевершила всяку іншу щодо хисту зловживати і dokonувати злочини супроти своєї ж власної законности.

Вона вміє красти, як найталановитіший злодій. Щодо вміння брати хабарі, то колишні городничі хай і не вмиваються проти неї; її здібність «стригти» і «брити» підвладне населення, накладати на нього «подушні», «зверхзаконні» податки на свою власну користь куди вища від клясичної ініціативи на цьому полі турецького бека з часів занепаду Оттоманської Імперії; вона спритніша в своєму умінні витягати з населення податкові залежності, але на свою користь, ніж колишній «откупщик» Миколаївської епохи; вона бере хабарі грішми й натурою, до жіночого тіла включно; вона любить пиячити і під парою хмелю виконувати урядові функції; вона охоче п'є «аристократичні» і «буржуйські» питва, але не нехтує й забороненим «самогоном»; вона вміє поневірятись над підвладними з якоюсь жорстокістю садиста, але одночасно виявляє здібність ховати кінці в воду: фалшувати документи, підчищати їх, знищувати докази своєї вини, підводити під неї інших, Богові винних; звалювати відповідальність на другого, а себе янголами невинними виявляти вона вміє, як ніхто. Кожен агент її знає як зловживати з власної ініціативи і на власну руку, але дуже часто він вступає в спілку з іншими, заключає союз з ними і тоді йде гуртом на обивателя. Очевидно, що такий агент влади має «заслуги перед партією»; під час війни він виступав на боці Червоної Армії, був у комсомолі, у незаможниках, очевидно, що він «з діда-прадіда»

комуніст і переконаний будівничий «нового пролетарського ладу»,— але його відданість останньому ніколи не заважає йому дивитись на державу совітів, як орендар молочної ферми на приписаних до неї дійних корів.

Дякуючи такому погляду на справу, він і всю Україну в дійну корову обернув, а початкове гасло боротьби комуністів за захоплення влади «грабуї награвоване» зрозумів на свій копил, глибше і послідовніше, ніж сам автор цього гасла безсмертний Ілліч.

Такими виступають в судових процесах вихованці і підлеглі панів Балицького та Скрипника, отих двох верховодарів «революційної законности» на Україні, що протягом шести років облутали її мережею своєї продажної, безчесної і кримінальної, в безпосередньому значенні цього слова, агентури.

II

Чи може міліція п. Балицького і юстиція п. Скрипника мати довір'я у населення України?

Відповідь на це запитання дає звіт про процес харківських судових робітників, що мало не три тижні друкувалося на сторінках харківського офіціозу. Судове розслідування голосного процесу вивело на чисту воду моральну гидоту большевицького суду: «народні суди» столичного міста показали себе хабарниками, починаючи з «нарсудді» і кінчаючи служницею-сторожем помешкання суду. Брали хабарі і слідчі, і прокурори, і адвокати, і діловоди, одним словом, усі, хто тільки творив «суд», підготовляв його й закінчував. Не дивно, що в обивателя, як свідчить судовий справознавець «Вістей», утворилася цілком певна, кількарічним досвідом уgruntована опінія про цю «авторитетну» установу. Цю опінію «Вісті» формулюють так: «купити радянського суддю — це звичайна річ, тим більше, що підпільні адвокати запевняють, що це справа легка» (ч. 259). Очевидна річ, що так справа стоїть не тільки в Харкові, а й в інших містах по цілій Україні. Щоправда, ВУЦВК гадає, як це видно з спеціальної постанови в справі «революційної законности», оголошеної 1 грудня, [що] «становище її характеризується значним скріпленням в центрі, ослабленням в міру віддалення до міст (?) і яскравою невідповідністю в районах та по селах» («Известия», ч. 276),— але такий оптимізм ВУЦВКа треба скоріше віднести на рахунок офіційного самообману і перекладання вини на кляту пери-

ферію, як на справжнє знання справи. Дійсне становище революційної законності, в кожному разі, розминається з твердженням ВУЦВК і вирівнює конкуренцію як між столицею, так і периферією, як між містом, так і селом. Властиво кажучи, єдина «смичка між містом і селом», що її пощастило здійснити большевикам, переведена тільки на ґрунті зловживань і злочинів з боку большевицької влади, незалежно від поділу її на городську та сільську.

Ревізійні комісії, призначені для обслідування діяльності виконавчих органів большевицької влади, щодня відкривають все нові злочини і все нові зловживання цих органів. Читач міг уже ознайомитись з окремими фактами таких зловживань, поданими в «Тризубі», і на підставі їх зробити уґрунтований висновок про масовий характер зазначеного явища. Читання большевицьких газет і спеціально судової та кримінальної хроніки їх переконує в тому, що вища большевицька влада безсила покласти край масовому злочинству з боку своїх підлеглих власне через те, що ці злочинства набрали масового характеру, а одне відомство конкурує з другим в порушенні кодексів і приписів «революційного законодавства».

Ми багато говоримо про революційну законність. Одна тільки галузь, де кара за порушення її накладається дуже рідко, — це галузь охорони праці, — заявляє недавно представник українських робітничих союзів Угаров. Але становище, змальоване Угаровим в обсязі діяльності інспектури праці, не є виключним. Взяти хоч би для прикладу відомство недавно померлого Фрунзе. Тут справи стоять не ліпше, як в інспектурі праці. Розтрати не перестають бути одним з найбільш поширених і побутових злочинів. Особливо яскраво хвиля розтрат виявилася на протязі останнього року, — писав недавно всесоюзний авіаційний орган «Самолет» (ч. 9). Ніби конкретизуючи загальне твердження «Самолета», інший військовий орган — «Красная Звезда» поясняла, що в «багатьох військових частинах не ведеться запису грошових витрат, підлягаючих зарахуванню в господарчий фонд», і що «органи фінансового контролю зазначають неохайність (запущенність) грошової відчитності і записи в книгах без виправдуючих документів» (ч. 253). Що ж до розтратчиків, то, як свідчить згаданий нами «Самолет», «ревізійні комісії просто „списують“ розтрачені суми, не притягаючи розтратчиків до відповідальности». Не дивно, що й грошові зловживання в штабі 14-го стрілецького корпусу, що про них знав мало не увесь червоноармій-

ський Київ, були не викриті, хоч ніби слідство й розпочалося.

Говорити про зловживання трестів і інших господарчих органів нема чого: з ними і сам Дзержинський не може дати ради, тим більше, що й викривати злочини цих органів, як свідчать компетентні і поінформовані люди, небезпечно, бо послідовно переведене слідство провадить до дуже високих «верхів» большевицької влади і зачіпає декого з «старої гвардії», себто ті елементи, що на них, властиво кажучи, тримається вся сила і маєстат совітської диктатури.

Цим тільки й можна пояснити, що боротьба за революційну законність обмежується, як по цілому Союзу Совітських Республік, так і на Україні, викриванням традиційного «стрілочника», всіляких дрібних і другорядних агентів большевицької влади. «Героями» судових процесів, уряджуваних тепер на Україні, виступають переважно голови сільрад, народні судді, міліціонери, дрібні «кооператори» большевицького витвору і подібна їм «плотва». До тих, що стоять на середині сучасної ієрархічної драбини большевицької або на верху її, караюча рука генерального прокурора совітської України не досягає, і вони роками, дякуючи бездіяльності,— вільній чи невільній, то друге питання,— пана Скрипника, використовують в особистих інтересах своє службове становище.

Зазначаючи бездіяльність характерну совітської прокуратури на Україні, ми одночасно підкреслюємо, що судові процеси, які вона примушена вчиняти проти окремих агентів совітської влади або проти цілих установ, розпочинаються не з її власної ініціативи, а з огляду на скарги обивателя або й цілих громад, яким терпець урвався, не дивлячись на всі застрашування та безкарність самовладства місцевої влади. Після скарг обивателя розпочалося слідство над діяльністю київської міліції, що потягло за собою притягнення до відповідальності 120 чоловік і виключення із служби 192 чоловік. Через обивательські скарги прийшлося взятися за перевірку персонального складу і міліції інших міст, як-от: Харків, Одеса, Житомир тощо, де так само за всілякі зловживання виключено цілі сотні я в н и х хабарників і злочинців. Але як скрізь, так і тут «оздоровлення апарату» і боротьба за «революційну законність» большевицькою владою не доводиться до кінця і обмежується здебільшого «низовими» щаблями. Спеціально щодо міліції, то певний процент її персонального складу залишається на службі навіть тоді, коли викрито його злочинність.

Причина проста: в міліцію елементи морально чисті і порядні йдуть неохоче. Зрештою большевицька практика створила вже певну традицію поводження з виключеними з служби за хабарництво, розтрата та інші зловживання, виключення не означає «вовчого пашпорту», а позбавлений служби в київській міліції отримує посаду міліційського десь в іншій або, в крайньому разі, знайде пристановище в ДПУ як тайний або явний співробітник.

Та трагедія українського населення під большевицькою владою полягає не тільки в тому, що персональний склад органів влади набирається з елементів морально несталих, морально зіпсутих або явно злочинних. І не тільки в тому, що ці елементи поводяться з населенням брутально, порушуючи існуючі закони і зловживаючи своїм становищем для грубих цілей особистої наживи. Навіть в тому разі, коли представники влади хочуть бути чесними і виконувати свої обов'язки сумлінно, без шкоди для населення, вони не можуть як слід цього виконати. В загальній атмосфері беззаконня тяжко додержати вимог закону, а той, хто намагається їх виконувати, ризикує перший опинитися під судом, дякуючи пляномірній «круговій поруці» і солідарності злочинних елементів адміністрації. З огляду на це, «білі круки» «революційної законности» примушені мовчати і покривати своєю мовчанкою злочини других.

Але цього мало. Уємною стороною большевицької законности, а зокрема судових органів є те, що представники останніх не знають існуючих законів або тлумачать їх кожний по-своєму, як йому «революційне сумління» наказує. В минулому відчитному році (по 1 листопада 1925 року) губерніяльні суди скасували 50 % всіх присудів народніх судів і постанов. За цей самий час було відмінено 1400 «обов'язкових постанов» окружних ісполкомів, себто вдвічі більше проти торішнього відчитного року. Не дивно, що «Украинский Экономист» (виходить російською мовою), подаючи ці цифри, впадає в меланхолію і зауважує, що практика апеляційних інстанцій в стосункові до підлеглих їм нижчих утворює таке становище, при якому останні «ризикують згубити свій вплив серед трудящих».

Коли додамо до цього, що персональний склад судів, як і виконавчих органів адміністрації, набирається з елементів морально підозрілих, а партійно приналежних до офіційної Комуністичної Партії, липких на хабарі, розтрата та інші переступства, то меланхолію «Укр. Екон.» треба визнати цілком оправданою, з тою тільки поправкою, що

ці суди «не ризикують загубити свій вплив», а давно вже його,— якщо колись і мали, що трудно припустити,— загубили в очах населення України. Останнє на практиці переконалося, що большевицький суд є партійною установою, яка покриває партійців, керуючись міркуванням партійного ж характеру і по прислів'ю: «крук крукові очей не виклює». В такому суді населення не має шукати ні правди, ні захисту своїх прав, отже, не дивно, що обвинувачені в якихось переступствах, коли тільки вони опиняться на лаві оскаржених і не належать до пануючої партії, стараються зламати суворість большевицького суду всемогутнім хабарем, знаючи очевидно, що цей засіб має куди більше чудотворне значення, як оборона адвоката, і що хабарем діляться всі чинники слідства та суду, починаючи від слідчого і кінчаючи сторожем судової камери до адвоката включно. «Юстиція» наркомюста пана Скрипника, таким чином, є одним з найбільш ганебних явищ режиму, встановленого окупантською владою на Україні: вона остаточно здеморалізувала і без того непевних з морального боку самих представників нового суду, але одночасно і на населення вплинула отруйним духом партійного правосуддя і перемішаного з моральним же розкладом персонального складу цього суду.

Не дивно, що голова большевицької міліції на Україні пан Балицький характеризував своїх підлеглих як «засмічене зборище недисциплінованих, бюрократичних і злочинних елементів» («Правда», 6.Х). Такими елементами засмічено і всі судові установи, підлеглі панові Скрипникові.

На запитання: яка інституція краща — чи міліція, чи юстиція? — життя відповідає: обидві кращі. Бо обидві запровадили на Україні систему безоглядного потоптання елементарних прав людини, обидві прищепили населенню корупцію, обидві утворили нездорову атмосферу моральної гнилизни і розкладу,— оцей крам, що його в компенсацію за український хліб, цукор, вугілля та інші багатства «вдячна комуністична Москва» заекспортувала на нашу землю.

Український народ ніколи не може забути, що тими, хто приймав цей експорт і прищеплював його на нашому ґрунті силою, були і є його ж власні покидьки наркомюст Скрипник і голова ДПУ Балицький.

ТЕНДЕНЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ МОСКОВСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ...

Париж, неділя, 7 лютого 1926 року

Тенденція Центрального Комітету московської Комуністичної Партії і підлеглого їй Совнаркому до зменшення території та ослаблення однolitности національного складу населення УССР продовжується.

Справа колонізації жидівськими елементами півдня України, включаючи сюди й Крим, провадиться по розробленій програмі.

Штучне витворювання національних рад і навіть районів, як ширших адміністративних одиниць, так само не припиняється. В деяких районах українські сільради примушені деукраїнізуватись: посилати дітей до шкіл з чужою викладовою мовою і провадити діловодство не на українській мові.

Останніми днями всесоюзний ЦИК вирішив обрізати кордони України, одірвавши від неї землі на південному сході. Згідно з цією постановою, до РСФСР від УССР відходять такі території: а) райони — Хведоровський, Миколаївський з м. Таганрогом, Матвіївсько-Курганський, Совітинський, Голодаївський і східня частина Катеринославського району Таганрізької округи; б) райони — Глибокинський, Левинський, Каменський, Усть-Білокалитвенський, Володимирський, Сулинський, Шахтинський з м. Шахти та частина Сорокинського і Олексіївського районів Шахтинської округи («Укр[аїнський] Економ[ист]», ч. 18, з 24.1).

Постанова всесоюзного ЦИКу не викликала ніякого протесту ні з боку «офіційного представника» УССР у Москві, ні з боку тої компанії, що сидить у Харкові і величає себе урядом Української Совітської Республіки. Так само і українська большевицька преса пройшла мовчки біля зазначеного факту і зареєструвала його стисло і без коментарів, так, як це вона робить з якимсь черговим уламуванням грабіжників або «панамою» грошовою в совітській установі, що стали ніби «побутовим» явищем.

Слухняні і покірливі намісники московської влади на Україні не мають ні мужности, ні порядности підняти свій голос в оборону української землі і дозволяють її шматувати так, як це завгодно «Всесоюзному» — московському ЦИКу. Нема що й говорити, що КП(б)У солідаризується з цим злочинством, тим більше, що після останнього з'їзду

Російської Комуністичної Партії (РКП) українська філія її загубила останні ознаки своєї «самостійности» в організаційному відношенні; секретарі окружних комуністичних «парткомів» на Україні зносяться безпосередньо з ЦИКом.

В зв'язку з поданими вище фактами — зменшенням адміністративної території УССР та тенденцією ослаблення національної однolitности населення України,— центральні органи «Союзу» з подвійною енергією переводять адміністративну уніфікацію «всесоюзних» ресурсів в обсягу фінансовому і господарчому, до «єдності каси» включно. Постанова, дотична цієї справи з 16.X. 25 р., обов'язує «здавати суми загальнодержавних прибутків... не пізніш наступного дня накопичення установленої (предільної) суми... і, в кожному разі, не менше одного разу на два тижні» («Известия», ч. 267 з 22.XI.25 р.). Коли взяти на увагу, що комісаріятами загальносоюзного значення, крім військового, суть ті, що обслуговують інтереси державного фіска і господарства, то уємне значення згаданої постанови про єдність каси набирає особливої ваги: постанова ця являється перестраховкою Москви від різних «сепаратистичних» та «автономних» заходів місцевих совітських урядів. Тим самим згадана постанова підкреслює безвластя і фінансову немічність останніх — УССР у першу чергу. Не дивно, що на останній конференції КП(б)У один із комуністичних діячів, Солодуб, признався: «У нас фактично немає державного бюджету, в нас є прибутково-видатковий кошторис, що складається на Україні і прелімінарно затверджується нами, а остаточне затвердження його відбувається в Союзі». Як саме відбувається це затвердження, в чийх інтересах,— про це досить одверто цинічно заявив всесоюзний староста Калінін з тою усмішечкою, що так зворушує редакцію «Вістей» і що про неї нагадав наш співробітник: на Москву, мовляв, не надійся. На те вона й Москва, щоб українські гроші й матеріяльні цінності собі забирати.

«Харків» може робити лише те, на що дає згоду й гроші Москва. Своїх власних і в більшій кількості не має, і по конституції мати не може. Отже, будь-які плани й проєкти українського Совнаркому, розраховані на господарський чи культурний розвиток краю, коли б вони й були, засуджені на смерть, якщо здійснення їх не відповідає політично-господарським інтересам комуністичної Москви, що скупчила в своїх руках не лише політичну й військову, а й грошову готівку Союзу. Сьогодні, коли всесоюзна Комуністична Партія не може одверто провадити політики військового

комунізму з його грабіжництвом, об'єднання фінансових ресурсів в її руках є ніби еквівалентом політики грабіжництва «зфедерованих частин» Союзу, найперше України.

«Харків» кориться цій політиці і ретельно виконує її. І не тільки виконує, а ще й радіє, що й «цей багатий край (Україна) став основним упором соціалістичного будівництва цілого Радянського Союзу» («Прол[етарська] Пр[авда]» з 20.XII. 25 р.). Так можуть говорити лише справжні покидьки свого народу, розтратники народнього добра, про яких більше ніж про кого іншого можна сказати словами поета: «за шмат гнилої ковбаси хоч батька продаси».

Ми уважали потрібним навести деякі нові факти з обсягу адміністративно-господарчої політики «Союзу», жертвою якої стає Україна. В світлі цих фактів ще яскравіше й повніше виявляється та роль, що її виконують в стосунку до нашої батьківщини, її території і багатства різні Чубарі, Скрипники й інші новочасні «малоросіяни» большевицької секти, що з такою готовністю прикладають штамп України до всіх московських розпоряджень, що мають на меті її визиск та ослаблення.

ЛИСТ ДО Ю. ГУМЕНЮКА

Дорогий п. Гуменюк!

Почуваю свою вину перед Вами і прошу вибачити мені, що я своєчасно не одповів на Вашого сердечного листа, де знайшов стільки теплих слів і щирих запитань українського старшини до свого отамана. Стверджуючи отим отримання від Вас двох листів з грошовими додатками до них: а) 128 франків і б) 5 канад. долярів,— прошу перш за все прийняти мою правдиву подяку за добру пам'ять про мене, а одночасно і признання, що Ваш шляхетний крок мене зворушив до глибини душі не так матеріально-грошовою стороною справи, як національно-патріотичними мотивами її. Тим більше я ціню Ваш щирий лист до мене, що він рідкий в наші часи. З великою приємністю і батьківським почуттям я стиснув би Вашу руку. Жалко, що простори ділять.

Здається мені, що пам'ятаю Вас (фотографія мене упевнила б в цьому), як добре знаю і Доморацького, якого теж

уважав завжди за доброго старшину, хоч він дещо й переборщував у вживанні алкоголю.

Переходжу тепер до іншого.

Ще раз дякуючи за Ваше бажання допомогти мені персонально в моєму житті, повинен відмовитись від цієї допомоги. Я знаю добре, що й Вам оті доляри з неба не падають і що кожний цент доводиться Вам заробляти тяжкою працею. *З мого боку було б зле, коли б я запрацьоване руками наших, хоч би й по-приятному до мене настроєних людей, зужитковував особисто для себе.* На це я не маю права. Отож присланих Вами 128 фр. і 5 долярів для своїх потреб прийняти від Вас не можу. Проживу якось і без них.

До отримання відповіді від Вас з приводу справи, про яку буду зараз писати, означену суму триматиму на Вашому рахункуві.

А справа ця така.

До Вас більш-менш доходять відомості про сучасне становище на Україні. Воно тяжке, але не безнадійне. Большевики здушили вільну пресу, всяке громадське життя, всяку ініціативу, щоб за допомогою монопольної комуністичної пропаганди защебити нашому народові думку про комуністичну державність, як єдину відповідаючу інтересам українського народу. В школі дітей цьому навчають, у війську — теж; на різних зібраннях систематично провадять пропаганду про «спасенність» зв'язку України з ССРСР і про шкоду для нашого народу справжньої державности і незалежности. Фактично все це потрібно большевикам, щоб визискувати Україну з її багатствами для московського імперіялізму і завдань «всесвітньої революції». Все це Вам відоме. Здавалося б, що деморалізація, яку провадять большевики серед нашого народу, могла б убити серед нього всяку думку про краще майбутнє. На самім ділі так не є. Живі і здорові сили народу большевикам не пощастило отруїти. Навіть серед «комсомольців» є свої люди, як є вони скрізь по большевицьких установах. Хоч перебуваю я тепер здебільшого в Парижі, але зв'язків з Україною не гублю. Навпаки: підтримую їх і по можливості зміцнюю сталий зв'язок з національно-революційними організаціями, які свою діяльність там провадять в контакт і по директивах зверху. Останніми часами, в зв'язку, власне, із зміцненням організацій та налагодженням постійних зносин з ними, виявилась потреба створення спеціально агітаційної літератури для України. Звідти наші люди криком кричать: дайте популярних книжок, агітаційних відозв і невеличких

розмірами брошур, за допомогою яких можна було б боротись з большевицькою брехнею, з большевицькою деморалізацією і організувати народ для дальшої боротьби на національному ґрунті. Потреба такої літератури наростає в зв'язку із загальним підвищенням активності народніх мас, про яку з певним острахом говорять самі большевики і яку вони намагаються регулювати на свою користь. Тих прохань та вимог, які, в справі утворення літератури, ставлять до мене свої люди, я, на превеликий жаль, власними засобами не можу задовольнити. Для цього потрібна допомога тих, хто розуміють величезне значення такої літератури для розвитку національного руху на Україні і відчувають обов'язок бути корисними в реалізації тих зусиль, за допомогою яких ця література може бути: а) утворена, себто написана, б) надрукована і в) переправлена *таємно* по призначенню в різні закутки України.

Відчуваючи і усвідомлюючи, що одним із моїх обов'язків на цей переходовий час є взятись за переведення всієї цієї справи в життя, я, за допомогою вірних старшин і козаків, а також за співучастю літературних сил, приступив до реалізації завдання, яке вважаю одним з найбільш відповідальних, які лежать на українській еміграції і які, крім неї і за неї, ніхто не може виконати.

Ясна річ, що з огляду на небезпеку для життя тих однодумців, що хотіли б друкувати таку літературу нелегально в Совдепії — вся справа з друкуванням брошур і книжок повинна бути скупчена за кордоном України. Зрозуміло також, що для всього цього потрібні гроші, а також і спеціальна технічно-революційна організація для перетранспортування літератури на Україну та для *вмілого* розповсюдження її серед народу, отож: коли Ви поділяєте мої думки про вагу піднятої мною справи і коли Ви погодилися б прислани Вами для мене персонально гроші передати в *спеціальний фонд* для утворення згаданої вище літератури, то 128 фр. + 5 долярів я, після отримання від Вас на це згоди, негайно передам по призначенню. В разі Вашої незгоди означену суму я негайно поверну Вам поштою або через банк.

Одночасно я вважаю корисним звернутись до Вас з таким проханням: заінтересувати порушеною справою тих Ваших друзів та знайомих, яким Ви вірите, яких вважаєте за порядних людей. Може, й вони зрозуміють вагу цієї справи і уважатимуть за свій патріотичний обов'язок допомогти здійсненню її. Великих грошей на це не треба, бо і скромни-

ми жертвами можна тут не малих наслідків досягнути. Я знаю, що наші українці в Канаді і Америці мають уразу і недовір'я до всяких потреб, з якими до них звертаються з «старого краю». Їх не раз і не два дехто дурив, може, дякуючи цьому, вони й мають рацію, коли ставляться з застереженням до подібних апеляцій. Відомо з життєвого досвіду, що хто гарячою водою опарив собі губи, той і на зимне молоко дує, щоб остудити його, а крім того, перелякана ворона кожного куца боїться і на кожен куц сідає. Я ніби знаю трохи психологію людей розчарованих, а тому й гадаю, що, наприклад, широке розголошення тієї справи, в якій я звертаюсь до Вас, їй не допомогло, а тільки пошкодило б. Знайдуться завжди демагоги і нечесні люди, які почнуть обкидати болотом, запідозрювати чесні і святі мотиви і сіяти баламутство серед легковірних людей. Через це я й гадаю, що більш доцільним буде про допомогу для згаданої справи говорити в тісному колі чесних і національно бездоганних людей.

Але перш за все для мене важно знати, як Ви персонально до неї ставитесь. В тому разі, коли б Ви мені одповіли, що на канадійсько-українському ґрунті акція для неї — безнадійна і що Ви не можете стати в пригоді, — це ніскільки не вплине на моє сердечне відношення до Вас та моральне признание з мого боку тієї зворушливої приязні, яку Ви виявили до мене.

Щоб закінчити з порушеною справою, повинен додати, що грошове звітлення про витрати з «спеціального фонду» підлягає контролю спеціальної ревізійної комісії і буде друкуватися установленим порядком — так, що кожний жертводавець може бути особисто певним в тому, що його жертва піде туди, на що він її призначив.

Тепер коротко відповім на запитання, поставлені Вами у Вашому першому листі.

При тому стані національної свідомости нашого народу, його організованости і дисциплінованости, на якому застав його 1917 і 1918 роки, лише скоординованою акцією обох його частин — «наддніпрянців» і «галичан» — можна було досягнути ідеалу державної самостійности. Цієї скоординованости не було в самому початкові боротьби. Обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі щодо того пляну і програми, по яких ця боротьба мусіла провадитись. Фактично ідея Соборної України була фразою, якою користувались для святочних промов, деклярацій і з якої не уміли і не хотіли витягти обов'язуючих логічних

наслідків. Стратегія національної боротьби, як і боротьби військової, вимагає: бити в першу чергу по головному ворогові, з другорядним потім можна раду дати! В своїй діяльності я керувався думкою, що таким ворогом була, є і буде Московщина. Це ясно кожному, не засліпленому місцевим патріотизмом. Я знаю історію нашу, знаю сили нашого народу — розпорошені, неспоені, не підперті працею поколінь і віків, — і не роблю собі ілюзій щодо тієї легкості, з якою ідеал Соборної України може бути здійсненим, особливо коли взяти на увагу анальфабетизм наших політиків і провідників в справах міжнародніх. Досвід показав, що українські політики не могли собі ради дати з ужиткуванням для добра України міжнародніх чинників. Майже всі наші проводарі поставили карту на Центральні Європейські Держави, — ця карта була побита. «Перестраховки» політичної не було зроблено: і тут ні канадійська, ні американська наша еміграція «не дописали», бо не змогли і не зуміли, як це зробили поляки та чехи, використати впливу Англії та Америки. Я прийшов до керуючої ролі в проводі української політики *пізно*, тоді, коли не можна було направити пороблених іншими блудів і недоглядів, — коли не згадувати взагалі тяжкої історичної спадщини минулих віків, яка виявилась у загальній невідготовленості народу до самостійного життя і невмінні його поставити над клясовими інтересами цілого — нації. Міжнародні обставини для нас всіх — українців — склались тяжко — не сприяюче. Наші сусіди перехопили більш зручно вигоди нового порядку відносин, установленого перемогою Антанти над Німеччиною і Австрією, бо ці сусіди — поляки, румуни, чехи — показали себе більш організованими і підготовленими не тільки до того, щоб створити свої держави на суто етнографічних своїх землях, а й захопити собі те, що лежало у сусіда без належного догляду і оборони. Для мене, як для реального політика, який базує свою діяльність на підрахункові *дійсних сил*, як своїх, так і ворожих, було ясно вже в кінці 1918 року, що ми свою справу на деякий час програли. Я гадав і сподівався, що спільна акція «галицької» і «наддніпрянської» армії допоможе її направити: ударом по головному ворогові, з тим, щоб потім, зміцнившись, організувавшись, набувши зброї, — вдарити по інших. Зрада галицької армії, чи, вірніше, її командування, ці надії розвіяла і поставила як мене, так і уряд УНР перед непереможною ситуацією існування більш зміцнених ворожих сил, які не мали ні своїх «галичан», ні своїх «наддніпрянців», — а за-

мість цього мали єдність і координацію національних зусиль. Щоб спасти ситуацію — і мені, і моїм політичним однодумцям нічого не залишалось, як, забезпечивши себе від Польщі, спробувати боротись проти Москви. Настрій на Україні цьому сприяв; на жаль, і тут міжнародні обставини були проти нас: поляки зрадили. Зброї ми не могли в Європі дістати. Решта — зрозуміла.

Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української незорганізованості, малої культурності і несприяючих обставин в житті української нації. Я зауважив, що знаю свій народ і не роблю собі ілюзій щодо його сил і підготовленості для самостійного життя. Може, Ви пригадуєте, як в 1918 р. *наші селяни роззброювали наші ж військові трени-обози?* Я знаю більше таких фактів. На декого вони справляють таке враження, що взагалі «з нас людей не буде» і що взагалі справа з українською державністю безнадійна.

Я так не думаю. Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може, не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державности стелиться *через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр. Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря*, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика — це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде. Вся цілокупність обставин, як внутрішніх, так і зовнішніх (міжнародних) мені доводить, що іншого шляху для здійснення наших ідеалів немає: в першу чергу Чорне море — Дніпро, як дорога і зв'язок з Заходом і з Кавказом (нашим союзником), а потім уже, після того як збудуємо свої заводи зброї і організуємось, — ширша програма національного будівництва і заокруглення кордонів. В цьому напрямку я й працюю, не зважаючи ні на що. Мене мало обходять сплітки, брехні, помії, інсинуації, бо це та «легуміна», яку мусить споживати кожний одповідальний діяч від «друзів» і «недрузів». Я певний, що правильність обраної мною лінії виправдає історія, як виправдала вона Хмельницького за трактат під Зборовом, хоч народня поезія і посилала на адресу великого гетьмана побажання, щоб «перша куля його не минула». У мене немає розчарування ні в нашому народі, бо він є такий, яким його зробили обставини, часом сильніші од нього, ні в його здат-

ності до самостійного життя, бо ця здатність буде розвиватись і зміцняти його. Ситуація, в якій він опинився сьогодні, не є ні вічною, ні безнадійною. Змінити її до певної міри залежить і від напруження власних сил. Треба працювати над цим всім і кожному, — в міру його сил і можливостей.

Та праця, про яку я згадував в початку свого листа, — є теж потрібна, а на даній стадії нашої історії — історично неунікнена і тому обов'язкова. Може, вона не ефективна, занадто «чорна» і непомітна, але великі ефекти досягаються мозольною попередньою працею, — а так, з нічого, не виникають.

Тим часом кінчаю. Коли матимете потребу та бажання ще писати мені, радий буду і з великою приємністю одповім на Ваші запитання, сумніви чи вагання.

Наприкінці прошу зробити мені маленьку персональну послугу: зайдіть до п. Генерала Сікевича і перекажіть йому та його родині мій привіт. Я незабаром писатиму йому.

Стискаю Вам руку. Дай Бог всього кращого.

Петлюра

P. S. З мого листа прошу не робити публічного вжитку. Писав його для Вас персонально.

З ЛИСТА ДО А. ЛВИЦЬКОГО

...«Петлюру», коли ходить не про особу, не так легко знищити, як думають росіяни, і спинити природній розвиток національної свідомости провокаційними заходами федерації ледве чи пощастить росіянам. Як реальний політик, я знаю, що в остаточному моменті справа федерації чи «самостійности» України вирішуватись буде підрахунком організованих сил нашої нації, як політичних, так і військових. Коли це питання буде вирішуватися за мого життя і за мою чинною участю, то я все робитиму, щоб к цьому моменту українська армія мала десятки тисяч гармат і сотні тисяч рушниць. Маючи це знаряддя в руках, навіть українські соціялісти інакше розмовлятимуть з своїми «дорогими камратами» — росіянами із II Інтернаціоналу. Коли ж у проводирів українського народу в рішаючий момент не буде технічних засобів, тоді як такими володітимуть росіяни, то в цих умовах, звичайно, Україну можуть силою зфедералізувати.

16.V. 1926 р.

УРИВКИ З ЛИСТА КОМСОМОЛКИ

Париж, неділя, 23 травня 1926 року

Уривки з листа комсомолки, які ми друкуємо нижче, не можуть не викликати до себе уваги кожного, хто вглибиться в їх зміст. Перед нами ніби відкривається частина трагічних процесів, що відбуваються в душі підростаючого покоління на Україні. Ці процеси, глибокі й болючі, являються симптоматичними не тільки для авторки листа. Маємо підстави й фактичні дані думати, що «переоцінка цінностей» захопила певні елементи комсомольських груп і що характер цієї переоцінки в цілому такий самий, як і в авторки листа. Посереднім доказом правдивості нашого твердження може служити й той факт, що власне перед комсомольською аудиторією і п. Чубар уважав потрібним виступити недавно з каскадом звичних інсинуацій на адресу національно свідомої інтелігенції української, української еміграції, уряду УНР — та застерегти своїх слухачів од «небезпеки», що таїться в симпатіях української молоді до носіїв та борців ідеї державної самостійності України.

Жени природу в двері — вона в вікно влетить! Те саме сказати можна й про наслідки большевицької системи в справі привлащення «української душі» взагалі, і душі молоді національної зокрема. Цю душу намагались полонити, отруїти і виплекати по своєму образу та подобию. Шкільне навчання, позашкільне виховання в різних піонерських і комсомольських організаціях, ціла низка засобів пропаганди, разом з подвійно добірною і сугубо тенденційною літературою мали служити цьому завданню. В душі молодого покоління все це, згідно з педагогічним большевицьким планом, повинно було вбити будь-яку віру в ті ідеали, що були окроплені кров'ю кращих синів нації, а з молоді української створити яничарів рідного народу, призначенням яких було умирати за чужі йому завдання.

Світ нових ідей — всесвітньої революції, диктатури пролетаріату та інше — мусів був притлумити і традиції історії, і розуміння реальних інтересів нації.

Здавалось, що большевикам пощастило досягти певного успіху в опануванні душею нашого підростаючого покоління. Цифрові дані про зріст піонерських та комсомольських організацій ніби свідчили про здобутки деморалізаторів нашої нації в розпаскуджуванні молодих душ, тим більше, що в умовах совітської дійсності певні «завоювання» в

цьому напрямку не так тяжко було й зробити. Молодь все захоплюється, палає мріями, живе ідеалами і великими і сміливими завданнями. Чи можна дивуватися, що частина української молоді теж захопилася большевицькими ідеалами, так зручно підшитими брехнею, пізнати яку відразу було неможливо, хоч би через те, що система заборон і підтасовок позбавляла цю молодь будь-якої змоги перевірити те, чого їй навчали. Треба було суворої кількарічної дійсності, утвореної большевицьким режимом, щоб збаламучені отруйним навчанням і вихованням молоді душі відчули суперечність між словом і ділом своїх педагогів. Треба було цих суворих життєвих наук, щоб розпочати «переоцінку цінностей» і наочно переконатись у небезпеці для майбутнього української нації тих завдань, які мала виконати, згідно з планом большевиків, підготовлена в спеціальних піонерських та комсомольських організаціях наша збита з пантелику молодь.

Лист «з того боку», уривки з якого ми містимо, є для нас одною з перших ластівок, що свідчать про неуспіх большевицьких заходів у цій справі.

Прислухаймося уважніше до того, що вона віщує. Задумаймося глибше над закликком, що звучить в уривках листа, і подбаймо про те, щоб творчими ділами й реальною працею, національним змістом напоєною, відповісти звідси на заклик. Одним із завдань політичної української еміграції є допомога кристалізації процесів, що відбуваються в душах молоді, і поверненню останньої, як ідеологічному, так і політично-організаційному, «до рідного берега».

Здорові елементи еміграції знайдуть у собі сили і уміння увійти в контакт із созвучними групами на батьківщині і понести їм «євшан-зілля», потребу якого починають відчувати навіть ті, чию душу, здавалось, привлащили для яничарських завдань осквернителі національного ідеалу.

ПРИМІТКИ

Твори С. В. Петлюри друкуються за виданням: Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи.— Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Т. 1—1956. Т. 2—1979. У примітках також подаються дані про першу публікацію. Орфографія нью-йоркського видання зберігається.

РОСІЙСЬКІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІ ІНСТИТУЦІЇ НА УКРАЇНІ

Слово.— 1907.— № 27.

ПАМ'ЯТІ ІВАНА ТОБІЛЕВИЧА (КАРПЕНКА-КАРОГО)

Україна.— 1907.— Т. 3.— Ч. 2.— С. 19—30.

Ad hoc — крім того (*латин.*).

Nervus regum — серцевина речей (*латин.*).

ДО ЮВІЛЕЮ М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

Україна.— 1907.— Т. 4.— С. 35—63.

Aus einem Guss — зроблені з моноліту (*нім.*).

Conditio sine qua non — обов'язкова умова (*латин.*).

Ingénue — інженю: акторське амплу простодушної дівчини (*фр.*).

Übermensch — надлюдина (*нім.*).

Sui generis — свого роду (*латин.*).

¹ Див.: Рада.— 1907.— № 99.— «На бенефісі М. К. Заньковецької». С. Петлюра (*приміт. авт.*).

УВАГИ ПРО ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Передмова до п'єси Є. Чірікова «Євреї» в перекладі з російської Леоніда Пахаревського. Київ, 1907.

Sturm und Drang — буря й натиск (*нім.*).

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В МИНУЛОМУ РОЦІ

Слово.— 1908.— №№ 1, 2, 3.

Revue — часопис (*фр.*).

«ДЗВІН» — ЗБІРНИК

Слово.— 1908.— № 2.

ЮВІЛЕЙ М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

Слово.— 1908.— № 2.

ВЧІТЬСЯ У ШЕВЧЕНКА

Слово.— 1908.— № 8.

КРИТИКА ЧИ ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ

Слово.— 1908.— № 42.

БІЛОРУСИ І ЇХ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Слово.— 1908.— № 51—52.

ДО ДРАМИ ШЕВЧЕНКОВОГО ЖИТТЯ

Украинская жизнь.— 1912.— № 2. З російської переклала Ганна Щепко.

¹ Див.: В. Семевский. Кирилло-Мефодиевское Общество.— «Русское богатство».— 1911.— Кн. 5.— С. 122 (*приміт. авт.*).

² Див.: Былое.— 1906.— Кн. 8.— С. 10 (*приміт. авт.*).

³ В. Семевский, цитована праця, с. 104—105 (*приміт. авт.*).

⁴ Російський переклад «Кобзаря» під редакцією Славінського. С.-Петербург.— 1911.— С. 22 (*приміт. авт.*).

⁵ П. Куліш. Хуторна поезія, с. 6 (*приміт. авт.*).

ПАМ'ЯТІ КОЦЮБІНСЬКОГО

Украинская жизнь.— 1913.— № 4. З російської переклала Наталя Лівницька-Холодна.

І. ФРАНКО — ПОЕТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧЕСТИ

Украинская жизнь.— 1913.— №№ 5, 6. З російської переклала І. Борисова.

¹ Див.: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці (*приміт. авт.*).

ДРАГОМАНОВ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Голос минувшего.— 1913.— № 9. З російської переклала Оксана Чикаленко.

ПРО ПЕРЕОЦІНКУ

Украинская жизнь.— 1913.— № 1. З російської переклала Ганна Щепко.

Quantité négligeable — мала величина (фр.).

Res nullius — ніччємна річ (латин.).

«СКОРОЧЕНЕ» ВИКРИВАННЯ УКРАЇНСТВА ПАНОМ ЩОГОЛЕВИМ

Украинская жизнь.— 1913.— № 11. З російської переклала Ганна Щепко.

ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ УКРАЇНСТВА

Украинская жизнь.— 1914.— №№ 1, 3. З російської переклала Ганна Щепко.

Pium desiderium — побожне бажання (латин.).

НЕГАТИВНІ РИСИ ПОЛЕМІКИ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

Украинская жизнь.— 1914.— №№ 11—12. З російської переклала Ганна Щепко.

ОСТАННІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДІЯЧ ШЕСТИДЕСЯТИХ РОКІВ

Голос минувшего.— 1914.— № 10. З російської переклав Лев Чикаленко.

In cogroge — тут: повним складом (латин.).

¹ «Наречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины». «Статистика в области диалектологии», «К южно-русской диалектологии». «Филологическое недоразумение», «К вопросу «До правопису форм м'якої деклінації в українській мові» (приміт. авт.).

ДЕРЖАВНИЙ ЯСНОВИДЕЦЬ ПАН САВЕНКО

Украинская жизнь.— 1915.— №№ 5—6. З російської переклала Ганна Щепко.

РІК МОВЧАННЯ

Украинская жизнь.— 1915.— № 7. З російської переклала Ганна Щепко.

ДО ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Голос минувшего.— 1915.— № 1. З російської переклала Оксана Чикаленко.

ДО ТРУДОВОГО СЕЛЯНСТВА

Доценко О. Літопис української революції.— Київ — Львів, 1923.— Т. 2.— Кн. 4.— С. 247.

ДО НАСЕЛЕННЯ ВСІЄЇ СОВОРНОЇ УКРАЇНИ

Доценко О. Там же.— С. 243—245.

ПРОТИ ПОГРОМІВ

Друкуються за текстом, що зберігається в Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі, одержаним 1926 р. від О. Доценка.

ЛИСТ ДО ФРАНЦУЗЬКОГО ПУБЛІЦИСТА ЖАНА ПЕЛІСЬЄ

Мазепа І. Україна в огні і бурі революції.— Ч. 3.— С. 198—199.
«Morituri te salutant» — «Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе» (латин.).
Sine ira et studio — без гніву і ревно (латин.).

ПРОМОВА НА ПОЛІТИЧНІЙ НАРАДІ 26 ЛИСТОПАДА 1919 Р.

Феденко П. Повстання нації. Збірник пам'яті С. Петлюри.— Прага, 1930.— С. 101—102.

ВІД ПРАВИТЕЛЬСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Доценко О. Там же.— С. 343—346.

НОТА ДО НАЙВИЩОЇ РАДИ СОЮЗНИХ І СПОЛУЧЕНИХ ДЕРЖАВ У ПАРИЖІ

Доценко О. Там же.— Т. 2.— Кн. 5.— С. 190—191.

МЕМОРАНДУМ ДО ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО

Доценко О. Там же.— Т. 2.— Кн. 5.— С. 135—141.

Odezwa powiatu i płacu w Kamiencu-Pod.— Відозва повіту і району в Кам'янці-Под. (пол.).

So tak nierozdzielnie złączony z dolą i niedolą Rzeczypospolitej — що так нерозривно пов'язаний з долею і недолею Речі Посполитої (пол.).

Po długich latach niewoli, ucisku i udręki do dawniej wraca macierzy — по довгих роках неволі, утисків і зневіри повертається до давньої матері-вітчизни (пол.).

Kraj najbliższy — найближчий край (пол.).

ЛИСТ ДО Д. АНТОНОВИЧА

Розбудова держави.— Бюлетень Зарева.— Монреаль, 1952.— № 1/5.— С. 19—20.

ЛИСТ ДО ПАНІВ ПОСЛІВ ТА ГОЛІВ ДИПЛОМАТИЧНИХ
МІСІЙ УНР

Друкується за текстом, що зберігається в архіві УВАН (США).

З ЛИСТА ДО І. ОГІЄНКА

Лотоцький О. Симон Петлюра.— 1936.— С. 51—56.

ЛИСТ ДО А. НІКОВСЬКОГО

Друкується за текстом, що зберігається в Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі.

ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛА-ХОРУНЖОГО МИКОЛИ УДОВИЧЕНКА

Друкується за текстом, що зберігається в Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі.

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ!

Друкується за текстом, що зберігається в архіві єпископа Є. Бачинського.

СУЧАСНА УКРАЇНЬКА ЕМІГРАЦІЯ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

Повний текст брошури, виданої С. Петлюрою 1923 р. під псевдонімом О. Ряст.

«ТАБОР»

Табор.— 1923.— № 1.— С. 51—79. Псевдонім — О. Ряст. Стаття також вийшла окремою брошурою під заголовком «Завдання української військової літератури» (Варшава, 1937).

La grande Muette — Велика Німа (фр.).

ЛИСТ ДО В. КЕДРОВСЬКОГО

Друкується за текстом, що зберігається в Архіві-бібліотеці УПЦ в Саут Баунд Бруку (США).

РОЗПОЧИНАЮЧИ ВИДАННЯ...

Тризуб.— 1925.— № 1. (Передова стаття).

МІЛІЦІЯ ПАНА БАЛИЦЬКОГО І ЮСТИЦІЯ ПАНА СКРИПНИКА

Тризуб.— 1925.— №№ 9, 10—11. Статтю підписано псевдонімом Г. Рокитний.

ТЕНДЕНЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ МОСКОВСЬКОЇ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ...

Тризуб.— 1926.— № 17. (Передова стаття).

ЛИСТ ДО Ю. ГУМЕНЮКА

Друкується за текстом, що зберігається в архіві Ю. Гуменюка.

З ЛИСТА ДО А. ЛВИЦЬКОГО

Лотоцький О. Симон Петлюра.— 1936.— С. 14—15.

УРИВКИ З ЛИСТА КОМСОМОЛКИ

Тризуб.— 1926.— № 32. (Передова стаття).

«Я повернуся...» *Олександр Климчук* 3

СТАТТІ. ДОКУМЕНТИ

Російські культурно-просвітні інституції на Україні	8
Пам'яті Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)	12
До ювілею М. К. Заньковецької	22
Уваги про завдання українського театру	45
З українського життя в минулому році	54
«Дзвін» — збірник	64
Ювілей М. К. Заньковецької	68
Вчіться у Шевченка	70
Критика чи деморалізація	74
Білоруси і їх національне питання	78
До драми Шевченкового життя	79
Пам'яті Коцюбинського	86
І. Франко — поет національної чести	89
Драгоманов про українське питання	108
Про переоцінку	115
«Скорочене» викривання українства паном Щоголевым	122
До практичних завдань українства	135
Негативні риси полеміки навколо українського пи- тання	144
Останній український діяч шестидесятих років	155
Державний ясновидець пан Савенко	161
Рік мовчання	168
До історії Наукового Товариства імені Шевченка у Львові	171
До трудового селянства	179
До населення всієї соборної України	180
Проти погромів	183
Лист до французького публіциста Жана Пелісьє	186
Промова на політичній нараді 26 листопада 1919 р.	188
Від правительства Української Народньої Республіки	190
Нота до Найвищої Ради Союзних і Сполучених Дер- жав у Парижі	193
Меморандум до Юзефа Пілсудського	194
Лист до Д. Антоновича	205
Лист до панів послів та голів дипломатичних місій УНР	208

З листа до І. Огієнка	213
Лист до А. Ніковського	216
Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка	220
Народе український!	228
Сучасна українська еміграція та її завдання	231
«Табір»	276
Лист до В. Кедровського	303
Розпочинаючи видання...	309
Міліція pana Балицького і юстиція pana Скрипника	313
Тенденція Центрального Комітету московської Комуністичної Партії	323
Лист до Ю. Гуменюка	325
З листа до А. Лівницького	331
Уривки з листа комсомолки	332
Примітки	334

Літературно-художнє видання

ПЕТЛЮРА Симон Васильович

СТАТТІ

Упорядник та автор передмови
Климчук Олександр Олександрович

Художнє оформлення *І. Г. Динника*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Н. К. Достатня*
Коректор *Т. В. Грузинська*

Здано до складання 19.10.92.

Підписано до друку 30.12.92.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура таймс. Друк високий.

Умови. друк. арк. 18,06 + 1 вкл. Умовн. фарбовідб. 18,165.

Обл.-вид. арк. 20,257. Тираж 30 000 пр.

Зам. 2—2918.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

ПЕТЛЮРА С. В.

П29 Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук;— К.:
Дніпро, 1993.— 341 с.

ISBN 5-308-01572-4

До книги увійшли найважливіші літературознавчі та публіцистичні твори й документи С. В. Петлюри (1879—1926) — видатного українського культурного, політичного та військового діяча, прозрілого мислителя і будівничого української державності.

П 4603020000—008 8.93
205—93

ББК 63.3(2Ук)71я44 + 83.3Ук1я44